श्रीः

न्यायसारः ।

नत्वा विश्वेश्वरं देवं गुरुं श्रीलक्ष्मणाभिधम् ।
द्रव्यादीनां पदार्थानां विवेकः क्रियतेऽधुना ॥१॥

यद्यप्यभिमतकर्मारम्भपूर्वसमये सर्वेऽपि शिष्टा मङ्गलमाचरन्ति तस्य च न समाप्तिः फलम् । कृतेऽपि मङ्गलेऽसमाप्तेरकृतेऽपि मङ्गले समाप्तेश्च । नापि विघ्नध्वंसः प्रमाणाभावाद्, विनायकस्तवपाठादिना विघ्नध्वंसस्य जायमानत्वेन व्यभिचाराच्च । तथापीष्टसाधनत्वांशेऽभ्रान्तरूपशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे समाप्तेरुपस्थितत्वाद् दृष्टत्वाच्च तस्या एव फलत्वं कल्प्यते न त्वन्यस्य, तदुपस्थित्यादिकल्पने गौरवात् न च कृतेऽपि मङ्गले कादम्बर्यादिग्रन्थासमाप्तेरन्वयव्यभिचारो दोषः । तत्र प्रचुरविघ्नस्य सत्त्वेन बलवत्तरविघ्नस्य वा सत्त्वेन प्रतिबन्धकाभावस्यासत्त्वात् । नापि नास्तिकादिग्रन्थसमाप्तौ व्यतिरेकव्यभिचारो दोषः । तत्रापि जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पनात् । न च जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पने व्यभिचाराभावे सिद्धे समाप्तेर्मङ्गलकार्यत्वनिश्चयस्तस्मिंश्च सति कार्येण कारणानुमानमित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । उक्तानुमानेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे, मङ्गलं न समाप्तीतरफलकं तदुपस्थित्यादिकं विनापि क्रियमाणत्वादित्यनुमानेन समाप्तीतराफलकत्वे सिद्धे, मङ्गलं समाप्तिफलकं समाप्तीत-

र्येऽत्वनिश्चयात् । व्यभिचारसंशयस्य च प्रत्य
त्वेनानुमित्यप्रतिबन्धकत्वाद्व्यभिचारनिश्च
सत्त्वादिति प्राञ्चः ।

नव्यास्तु मङ्गलस्य समाप्त्यव्यवहित
त्वाभावेन न साक्षाद्धेतुत्वम् । नाप्यदृष्टद्वा
अदृष्टकल्पनागौरवात् । किञ्च तददृष्टं विघ्नं
प्तिहेतुरविनाश्य वा । नाद्यः । अदृष्टं विनैव
ध्वंसोपपत्तेः न च कालान्तरभाविविघ्नध्व
रता, तस्यातीन्द्रियत्वेन तदुत्पत्तौ मानाभाव
प्रतिबन्धके सति कार्यानुत्पत्तेः । अदृष्टस्यो
गौरवम् । नापि विघ्नध्वंसद्वारा । आवश्य
फलकत्वेनैव शिष्टाचारविषयत्वोपपत्तेर्न स
गौरवात् । अत एव स्वतःसिद्धविघ्नाभाव
न मङ्गलानुमानं समाप्तिफलकत्वे च मङ्गलक
अतो विघ्नध्वंस एव फलम् । समाप्तिस्तु प्र
सति बुद्ध्यादिकारणादेव । न च विघ्नध्वं
व्यभिचारो, विनायकस्तवपाठादिनापि तस्
त्वादिति वाच्यम् । विजातीयविघ्नध्वंसे
त्वात् । विघ्नध्वंसविशेषे च विनायकस्तवपा

यद्यपि समाप्तिविशेषे मङ्गलस्य हेतुत्वे
रवं, तथापि कालान्तरभाविसमाप्तौ विघ्न
तुत्वं वाच्यम् । तथा चावश्यकविघ्नध्वंसं प्र
[illegible]

भावादेव तत्र फलाभावात् । अत एव पापप्र
यश्चित्तस्य निष्फलत्वेऽपि न तद्बोधकवेदाप्राम
लकत्वेऽप्येवमेव समाधेयम् । तस्मात्समाप्ति
ना मङ्गलजन्यत्वं क्षित्यादेः कर्तृजन्यत्ववद् दृ
गुजन्यत्ववन्निर्दुष्टस्वतन्त्रप्रमाणीभूतानुमान
ति न श्रुतिकल्पनम् । एवं वेदाविरुद्धस्मृतीना
प्रामाण्ये सति न तत्रापि श्रुतिकल्पना
वर्णोत्कृष्टशब्दप्रामाण्यवादे द्रष्टव्य इति दि

र्थाः सप्तैव, ते च द्विविधाः । भावा अभावा
ाः षट् । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवा
भावो द्विविधः संसर्गाभावान्योन्याभावभेदा

न सप्तैव पदार्थाः शक्तेरतिरिक्तपदार्थस्य
कथमन्यथा मणिसत्त्वे वह्निना दाहो न जन

विरुद्धस्मृतीनाम् "औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्ये"त्यादीनाम् "औदु
"त्यादिप्रत्यक्षश्रुतिविरोधादप्रामाण्यम् । अष्टकादिकर्मावबोध
कानां विरुद्धश्रुतेरभावाच्छ्रुतिमनुकल्प्यैव प्रामाण्यसम्भवाच्च तत्र
।

खिलसामान्यवृत्तिसामान्यत्वमेकमखण्डोपाधिरूपमसमवेतं नित्यं
सामान्यानां पदार्थविभाजकतावच्छेदकं नतु सामान्यत्वं स्वरूपसम्
विभाजकतावच्छेदकम् । घटत्वपटत्वद्रव्यत्वादीनां स्वरूपाणां परस्
एवं निखिलविशेषेषु विशेषत्वमेकमखण्डं । तदेव विशेषाणां
धिः नतु स्वरूपसम्बन्धरूपं तथा । प्रतिव्यक्तिभिन्नविशेषत्वरूप

दिना नाश्यते, उत्तेजकेन जन्यते । सा च न
त्वात् । नापि गुणः । रूपगुणकारणं विना
त्वात् । नाप्यतिरिक्तगुणान्तरं, तत्र गुणत्व
वात् । नापि कर्म, योग्यवह्न्यादिकर्मणः प्रत
प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् १ । नापि सामान्यादिकम्
सति विनाशित्वात् । तस्मादतिरिक्तैवेति चे
जकाभावविशिष्टमण्यभावविशिष्टवह्नित्वेन,
भावविशिष्टमण्यभावत्वेन वह्नित्वेन च वा व
नेनैवोपपत्तावनन्तशक्तितत्प्रागभावतद्ध्वंस
दिकल्पने गौरवात् ।

एवं तद्भिन्नत्वे सति तद्गतजातीयभूयो
सादृश्यस्य द्रव्यगुणकर्मसामान्यादिष्वेवान्त
पत्तौ नातिरिक्तपदार्थत्वम् । यथा गोत्वं नि
त्यमिति प्रतीतेः सामान्यवृत्तिभावत्वं ना
ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपाभावस्वरूपतन्निष्ठधर्मे
एवं सादृश्यस्य द्रव्याद्यन्तर्भावे उदाहरणानि

१ तन्त्वादिगतगुणेषु रूपादिषु पटादिसमवेतरूपादिनिष्ठजन्य
ताऽपायाः शक्तेः सत्वात्, शक्तिः द्रव्यगुणकर्मभिन्ना, गुणवृत्तित्वादि
म्नतो द्रव्यगुणकर्मान्यत्वे सिद्धे उपायत्रयप्रदर्शनं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं

२ विशेष्याभावविशेषणाभावविशेष्यविशेषणोभयाभावप्रयुक्तः
भावस्त्रिविधः । एवञ्च यत्रोत्तेजकप्रतिबन्धकमण्योः समवधानं तत्र
न्धकमण्योरभावाद्विशेष्याऽभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वाद्दाहोपपत्तिः ।
समवधानं तत्रोत्तेजकाभावरूपस्य

धेकरणयोः सम्बन्धत्वेन वैशिष्ट्यं पदार्थान्त
न च स्वरूपसम्बन्ध एव तयोः सम्बन्धः । तत्र
कत्वेनाननुगतत्वात् । अन्यथा गुणादीनामपि
योऽस्तु, कृतं समवायेनेति चेत् ? न । वैशिष्ट्य
वे तत्र कारणादिकल्पने गौरवात् । नित्यत
पे भूतले घटाभावबुद्धिः स्यात् । घटाभाव
। वैशिष्ट्यस्य तत्र सत्त्वात् । रक्तकाले श्याम
पसत्त्वेऽपि श्यामरूपाभावादेव न तत्त्वे । किं
। वायौ रूपसमवायसत्त्वेऽपि घटे घटसंयोगव
रूपसंबन्धत्वानङ्गीकारात् अयोरप्रत्यक्षत्वम् । वायु
नकर्षेण रूपाप्रत्यक्षत्वं तैरस्मत्कृतसमवायेवा
न च त्वन्मतेऽपि घट आनीते घटाभावबुद्धि
नाभावस्य पूर्वं सत्त्वेन भूतलघटाभावात्मकस्वरूप
ते वाच्यम् । तत्तत्कालावच्छिन्नभूतलस्याभाव
म्बन्धत्वाङ्गीकारात् । अत्र विशेष्यांशस्य साम
षणांशस्यानुगतत्वं मृग्यमित्येके ।

द्रव्यत्वजातिमद् द्रव्यम् । तत्पृथिव्यप्तेजोवाय्व
देगात्ममनोभेदान्नवविधम् ।

पे जलादौ द्रव्यत्वस्य प्रत्यक्षेणाग्रहात तत्प्रत्यक्ष
पि समवायेन भावकार्यत्वावच्छिन्नं प्रति ताद
येन द्रव्यस्य कारणतया, तदवच्छेदकतया द्रव्यत्व
। च तादृशहेतुतायां मानाभावः । रूपादेः स्व

...ट ना तत्वाभाव
कसमवायोभयसंबन्धेन सत्तैव भाव
काले सत्तायास्तेन सम्बन्धेन सत्त्व
कार्यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इदानीं
तावुपाधिरूपकालस्यैव विषयत्वेन स
म्बन्धे प्रमाणाभावात् । घटत्वमेव का
कार्यत्वमिति तु न वाच्यम् । तेन स
विनिर्गमनाविरहादतिप्रसक्तत्वाच्च ।

वस्तुतस्तु समवायसंबन्धेन कार्य
क्तरूपेण हेतुत्वम् । कार्यत्वं तु कार्
द्रव्यत्वेतवत्सत्तायाः सिद्धिरप्येतस्मा

दीधितिकृतस्तु संयोगविभागयो
तावच्छेदकत्वेन द्रव्यत्वसिद्धिमाहुः ।

ननु नीलं तमश्चलतीति रूपक्रि
सिद्धं तमोद्रव्यं, तच्च न पृथिव्यादिष्व
न्यत्वे सति नीलरूपवत्त्वादित्यतोऽतिरि
च भावचाक्षुषत्वावच्छिन्ने द्रव्यचाक्षु
आलोकस्य हेतुत्वान्न तस्य भावत्वं द्रव्य
आलोकचाक्षुषे व्यभिचारेणालोकाति
व्यतिरिक्तत्वस्यापि भावद्रव्ययोर्विशेष
रूपादिप्रतीतिस्तमसि भ्रान्तैवेति वाच
रूपादिप्रतीतेर्भ्रान्तित्वापत्त्या तस्यापि द्र
ज्ञाने । न चालोकेऽप्य...

ालोकस्य हेतुत्वात्, तमसोऽभावत्वे तत्र व्यत
द्व्यतिरिक्तत्वस्य विशेषणीयत्वे गौरवापत्त्या
त्वमपि सुवचमिति चेन्न। तमसो द्रव्यत्ववा
लोकाभावस्य चाक्षुषत्वाङ्गीकारेणालोकाभाव
ावचाक्षुषे आलोकस्यावश्यं हेतुता वाच्या। त
द्रव्यत्वतद्वैयथ्यादिकल्पना वाच्या, आलोक
रिक्तभावचाक्षुषे तद्व्यतिरिक्तद्रव्यचाक्षुषे
ल्पना चेति गौरवम्। अतो लाघवादालोकाभ
ास्य कल्प्यते। नीलरूपादिप्रतीतिरप्यत एव द्र
नया द्रव्यत्वप्रत्याशेति युक्तमुत्पश्यामः।

णत्वजातिमान् गुणः। स च रूपरसगन्धस्पर्श
ाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्र
कारशब्दसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मबुद्धि
ातिविधः।

पि गुणत्वजातौ न प्रत्यक्षं प्रमाणं, रूपादि
गुणत्वप्रत्यक्षाभावात्। नापि द्रव्यकर्मभिन्न
वृत्तिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः। एवं
ावच्छेदकतया जात्यसिद्धेः। अन्यथा द्रव्यभि
दू वृत्तिकारणतावच्छेदकतया गुणकर्मणोरेक
ात्तिः। इष्टापत्तिरिति चेन्न। गुणभिन्नसामा
ारणतावच्छेदकतया द्रव्यकर्मणोरेकजातिसिद्ध
था च द्रव्यत्वगुणत्वयोः परस्परात्यन्ताभा

...अनुगतमत्यनुवदनुगतशब्दाभिल
काभावे जातिसाधक इति तत्सिद्धेरिति के

नव्यास्तु द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यव
गुणलक्षणमाहुः ।

कर्मत्वजातिमत्कर्म । तच्चोत्क्षेपणापक्षेपणाकु
गमनभेदात् पञ्चविधम् । भ्रमणरेचनस्यन्दनो
तिर्यग्गमनानां गमनेऽन्तर्भावान्नाधिक्यम् । ·
णादीनां गमनेऽन्तर्भावसम्भवान्न पञ्चविधत्वं, त
णादौ गमनत्वजातेरप्रत्ययाद् भ्रमणादिषु च त
ञ्चविधत्वमिति प्राञ्चः ।

सामान्यं परापरभेदाद् द्विविधम् । परं स्वभि
व्यापकम्, अपरं स्वभिन्नसामान्यव्याप्यम् ।
परमेव घटत्वाद्यपरमेव । द्रव्यत्वादिकं तु स्व
त्वादेर्व्यापकत्वात्स्वभिन्नसत्ताया व्याप्यत्वा
रा व्यवह्रियते ।

केचित्तु परापरपरापरभेदात्त्रिविधमाहुः । तल्लक्ष
त्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् । नित्यत्वानेकसमवे
संयोगनित्यपरिमाणात्यन्ताभावेष्वतिव्याप्ति
। समवेतं विशेषभिन्नं समवेतशून्यं वा । सम
ावेऽतिव्याप्तिवारकम् । विशेषेऽतिव्याप्तिवार
भिन्नपदम् । गुणादिष्वतिव्याप्तिवारणाय सम
दं, तत्र गुणत्वादेः सत्त्वान्न दोषः ।

वैशेषास्तु नित्यद्रव्यवृत्तयोऽनन्ता ...

त्वम् ।

तु नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषाः । अन्तोऽव-
न्त्या यदपेक्षया विशेषा न सन्तीत्यर्थः । घटा-
पर्यन्तानां तत्तदवयवभेदात्परस्परं भेदः, स-
णूनां परस्परभेदका विशेषा एव । ते तु स्वत
स्तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीत्याहुस्तन्न ।
त्वस्य वैयर्थ्यात् । किञ्च स्वतोव्यावृत्तत्वं
द्धौ स्वभिन्नधर्मानपेक्षत्वं तदिति चेन्न । असि-
धर्मस्य व्याप्त्यादिज्ञानस्यापेक्षणात् । एवमि-
त्वं तदिति चेन्न । घटादिष्वतिव्याप्तेः । तादा-
व्यावृत्तिसम्भवात् । स्वव्यावृत्तिबुद्धित्वाव-
भेदलिङ्गानपेक्षत्वमिति चेन्न । द्रव्यत्वादिरहि-
ं स्वव्यावृत्तिबुद्धिसम्भवादिति दिक् ।

सम्बन्धः समवायः । स च एक एव । स चा-
नोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्यो-
व्ययोश्च सम्बन्धः ।

माणं तु गुणक्रियाजातिविशिष्टबुद्धयः विशे-
म्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वाद्दण्डी पुरुष इति
द्वदित्यनुमानमिति लाघवादेकसमवायसि-
गुणक्रियाजात्यभाववविशिष्टबुद्धयो विशेषण-
न्धविषया विशिष्टबुद्धित्वादित्यनुमानेन लाघ-
रणसमवायसिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । घट-
तले घटाभावबुद्धिः स्यान्निष्क्रिययोरभावसम-
[illegible]

ध्यनाशस्य हेतुत्वात् । अभावस्य समवेतत्वे तन्त्
समवेतपटनाशस्य नाशापत्तिरतो नाभावसा
ायसिद्धिः । न चैवं द्रव्यत्वाद्यभावस्य समवेत
भाव इति वाच्यम् । द्रव्यत्वाद्यभावरूपस्वरूपस
। स्वीकारेण समवायसाधकाभावादित्याहुस्तन्न
व्यभावगुणादिबुद्धिं पक्षयित्वा तादृशानुमानाद्
वाद्यभावसाधारणसमवायसिद्ध्यापत्तेः । किञ्च
शान्योऽन्याभावयोः समवाये बाधकाभावः ।
ात् तत्समवेतयोस्तयोरपि नाशः स्यादिति व
ानित्यत्वेन घटवद्नाशाभावादिति दिक् ।

द्रव्यादिषट्कभेदवान् अभावो द्विविधः,
ान्योऽन्याभावभेदात् । न च द्रव्यादिषट्कभे
। तत्रापि द्रव्यादिषट्कभेदाङ्गीकारात् । न
। प्रामाणिकत्वादिति कश्चित् । समवायैक
ान्यतरसम्बन्धेन सत्ताभाववत्त्वं वा । सम
वायेन सत्ताधिकरणे समवायात्मकस्वरूपसंबन्
न्त्वान्न तेन संबन्धेन सत्ताभाववत्त्वमिति
ऽतिव्याप्तिः । न चैवं तेन सम्बन्धेन सत्तात्यन्त
प्तिः । तत्रापि तादात्म्यसम्बन्धेन विशेषणत
स्वीकारात् । अभावत्वमखण्डोपाधिरित्यन्या

संसर्गाभावस्त्रिविधः, प्रागभावप्रध्वंसात्यन्ता
त् । तल्लक्षणं त्वन्योऽन्याभावभिन्नाभावत्वम् ।

गितेयो गित्वरूपस्य ज्ञाने ध्वंसत्वज्ञानं प्रागभा
:स्वरूपजन्यत्वज्ञाने च प्रागभावत्वज्ञानं कारण
याश्रयापत्तेः । अतः प्रागभावत्वं ध्वंसत्वं चा
त्यन्ये ।

संसर्गाभावोऽत्यन्ताभावः । घटानयनका
स्य तत्र सम्बन्धाभावान्न तत्प्रतीतिः । तत्रो
शाली तुरीयोऽभाव इति कश्चित् । नित्यत
तियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वम् । ते
वयोर्नातिव्याप्तिः । अत्यन्ताभावत्वमखण्डं
पे । घटात्यन्ताभावस्य घटादिप्रागभावध्वंस
त्मकत्वस्वीकारात् प्रागभावध्वंसाधिकर
वसत्त्वमिति प्राचाम्मतम् ॥

नास्तु पूर्वं रक्तध्वंसवत्युत्तररक्तप्रागभाववति
नास्तीति रक्तत्वावच्छिन्नाभावस्य विषयीक
गध्वंसयोश्च रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्यन्ताभावस्य प्रागभावादिविरोधः । कि
ानुत्पत्तेः रूपं प्रति रूपस्य प्रतिबन्धकत्वात् पू
ाभावस्य कारणस्य घटादौ रूपोत्पत्तेः पू
यन्ताभावेन तद्विरोधः । अत एव न पूर्वा
अन्यथा संयोगादीनामत्यन्ताभावस्यापि ता
त्यन्ताभावाभेदे तस्यापि ध्वंसेऽसिद्धिप्रस
त्यन्ताभावान्योऽन्याभावयोरव्याप्यवृत्ति
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम । अतस्ते घ

न घटपदाभावप्रतीतेश्च ।

नन्वभावस्याधिकरणात्मकत्वमेवास्तु । न
ाराधेयभावानुपपत्तिः । घटाभावे घटो नास्ती
ऽभेदेऽपि आधाराधेयभावाङ्गीकारादिति चेन्न
धिकरणानां प्रतीतिविषयत्वकल्पनापेक्षया ति
तादृशप्रतीतिविषयत्वकल्पनाया एव लघीयस
व भूतले भूतलमिति प्रतीत्यभावेन भूतलस्या
धेयभावानङ्गीकाराद्भूतले घटाभाव इत्याधारा
गादिप्रतीत्यनुपपत्तिः । अत एव घटाभावे घटो न
तिरप्युपपद्यते, तत्राभेदेऽपि तादृशप्रतीत्या
वाङ्गीकारात् । अपि च रूपाद्यभावानामधिकर
चक्षुरादिग्राह्यत्वं न स्यात् । वायूष्मादीनां चा
त्वात् । किञ्च प्रागभावध्वंसयोरधिकरणा
ालेऽपि कपाले घटो भविष्यति घटो ध्वस्त इति
स्यात् कपालस्याधिकरणस्य सत्त्वात् । एवं मो
ाध्यतापत्तिः, संसारकालेऽपि सत्त्वापत्तेश्च । ।
पत्वात्तस्य । एवं प्रतिबन्धके सत्यपि कार्या
ान्धकाभावस्याधिकरणात्मकस्य सत्त्वादिति दि

द्रव्यादीनां सप्तानामभिधेयत्वं प्रमेयत्वं ज्ञे
च साधर्म्यम् । अभिधेयत्वं शब्दशक्तिविषयत
पि वस्तुनस्तदादिशब्दशक्तिविषयत्वात् । प्रम
रूपप्रमेयत्वस्य ज्ञानविषयत्वरूपज्ञेयत्वस्य च
वम् । सर्वस्यापीश्वरज्ञानवि[illegible]

समवायानुयोगित्वप्रतियोगित्वान्
।

हि । द्रव्यादौ गुणादीनां समवायः सम
ानुयोगिद्रव्यादिप्रतियोगिगुणादीत्यन्यतरत्वर
मवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं, समवेत
भिन्नसमवायसम्बन्धेन विद्यमानत्वमनेकक
र्थविभाजकोपाधिमत्त्वं च ज्ञेयम् । द्रव्यादि
वेतसमवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वम्
ाणां सामान्यवत्त्वं सत्तावत्त्वं समवेतवत्त्वं च
स्तु कर्मावृत्तिसमवेतवद्वृत्तिपदार्थविभाजक
कर्मासमवेतवत्त्वं समवायेन कर्मासमवेतव
र्मणोरसमवायिकारणवृत्तिपदार्थविभाजको
व्यासमवेतसमेतवत्त्वं समवायेन द्रव्यासमवे
कर्मसामान्ययोस्तु कर्मत्वसमवायप्रतियोगित्व
न्यतरवद्वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वम् । स
मयोः समवेतशून्यत्वे सति समवेतत्वम् । वि
योः समवेतसमवेतावृत्त्यभावावृत्तिपदार्थवि
नत्वम् । गुणादीनां गुणवद्वृत्तिधर्मवत्त्वं गन्धव
विभाजकोपाधिमत्त्वं द्रव्यत्वशून्यत्वं सम
रहितत्वं च । कर्मादीनां द्रव्यगुणावृत्तिध
सामान्यादीनां सामान्यरहितत्वं समवेत

। साधर्म्यम् । नव्यनये ऽनुद्भूतगुणानङ्गीकारेण प्र
प्तेः । नापि प्राचां मते । गन्धवत्त्वस्यैव सम
र्थ्यात् । द्वितीयमपि यत्र पाकेन रूपं नोत्पन्नं
। तथापीदं पृथिव्यामेवेति दर्शयितुमुक्तम् । के
वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमाहुः । षड्वि
ऋजानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं पृथिव्यामेव ।

ा द्विधा नित्याऽनित्या च । नित्या परमाणुरू
ा द्व्यणुकाद्यन्त्यावयविपर्यन्ता । ननु मिलितप
ा घटादिव्यवहारोपपत्तेर्न समवेतपृथिव्यां
। न चैकः स्थूल इति प्रत्यक्षानुपपत्तिः । ए
रेऽप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम् ।
ति बुद्धिविषयत्वं च तद्वत्परमाणुपुञ्जे प्रत्यर
ल इति बुद्धिविषयत्वं च सम्भवति । न च
ट इति बुद्ध्यापत्तिः । परमाणुसंयोगविशेष
दजातेरुपाधेर्वाऽङ्गीकारादिति चेन्न । परमाणोर
त्तत्समूहस्याप्यप्रत्यक्षतापत्तेः, सूक्ष्मकेशादेर्दूरे
तु दूरत्वदोषेण प्रतिबन्धात्, सजातीयसंयो
विशेषे हेतुत्वाद्वा, चक्षुःसन्निकर्षाभावाद्वा
नम् ।

त्र केचित् यद्यपि महत्त्वादिधर्मवत्प्रत्यक्षप्रयो
संयोगविशेषेऽङ्गीकाराद्देव परमाणोरपि कदाचि
म् । एवं तद्गतरसादेरपि प्रत्यक्षत्वम् । द्रव्यर

ः। एवं घटपटादिसंयोगस्य प्रत्यक्षस्योपलापाप
संयोगप्रत्यक्षप्रयोजकधर्मस्यापि संयोगविशे
त्यक्षत्वं संयोगविशेषाणां सम्भवत्येव तथा
लावतीभावपरिच्छेदोक्तयुक्त्या समवेतपृथि
हेर्दुर्धर्ष्या ।

ता चेत्थम् । यद्यपि परमाणुपुञ्जस्यैव त्र्यणुकादि
त् । षट्परमाणूनां पञ्चसंयोगानां स्वीकारात् ।
तु त्रीणि द्व्यणुकानि तज्जनकसंयोगत्रयं त्र्यणुकं च
ोगद्वयमिति नवपदार्थाः । एवं त्र्यणुकान्तरेऽ
दार्थाः । परमते दश । न च त्र्यणुकाभ्यां चतुर
चतुरणुकस्य तज्जनकसंयोगस्य चेति द्वयोः स्वी
ते । द्वादशपरमाणूनामेकादशसंयोगानां स्वी
। एवं पञ्चाणुकोत्पत्तौ पञ्चाणुकस्य तज्जनक
स्वीकारो न्यायमते । चतुर्विंशतिपरमाणूनां
संयोगानां स्वीकारात्परमत एव गौरवम् । ः
हन्तव्यः पूजनीय इत्यादिविधिनिषेधाभ्यां ब्रा
संयोगविशेषनिष्ठत्वेन संयोगविशेषस्य नाश
शेषाश्रयस्य स्पर्शादेव पापपुण्ययोर्जननोप
तिरिक्तावयवी सिध्यति, किन्तु प्रागुक्तगौ
वाच्यम् । अतिरिक्तावयविन्यनेकगुणादिव
पत्त्यर्थं रूपादिकं प्रति रूपादेः कारणत्वकल्पः
ति महत्त्वादेश्च कारणत्वं कल्पनीयं, चाक्षुष

चातिरिक्तावयवासिद्धिस्तेन तयोर्भिन्नत्वेनैव
किञ्च गङ्गासंयोगस्यैकस्य धर्मजनकत्वम् । अव
गङ्गारम्भकपरमाणूनां शरीरारम्भकपरमाणूनां
तज्जनकत्वे गौरवम् । एवं शरीराद्युत्पत्त्यर्थं
एकैव क्रिया कल्प्यते त्वया तु तावत्परमाणुषु
योगाश्चेति गौरवमित्यादिप्रपञ्च्य विस्तरमथाङ्ग
इति केचित् ।

नन्वस्तु उक्तरीत्या समवेतपृथिव्यादिसि
वयवपरम्पराकल्पनागौरवादनवस्थानाच्चासमवे
दिसिद्धिरस्तु परं तु परमाणुद्व्यणुकयोर्मानाभा
वेन त्र्यणुकस्यैवासमवेतत्वाङ्गीकारादिति चेत्
समवेतश्चाक्षुषद्रव्यत्वान्महद्द्रव्यसमवायित्वा
समवायिनः समवेताश्चाक्षुषद्रव्यसमवायित्वात्
समवायित्वात्कपालवदित्यनुमानाभ्यां पर
योः सिद्धिरिति प्राञ्चः ।

नव्यास्तु उक्तहेत्वोः साध्यव्याप्यत्वेऽ
भावादवयवकल्पनागौरवरूपप्रतिकूलतर्काच्च न
व्यत्वम् । न च महत्परिमाणतारतम्यस्याकाश
आदौ विश्रान्तिवदणुपरिमाणतारतम्यस्यापि
न्तौ तस्य परमाणुत्वसिद्धिः । तस्याश्रय एव प
माण्यम् । तादृशाव्याप्तौ मानाभावादणुपरिमाण
महत्त्वभिन्नपरिमाणपरत्वेऽसिद्धेश्च ।

नी विकरणसत्तादौ चक्षुःसंयुक्तवायुसमवा
चाक्षुषापत्तिवारणाय चक्षुःसंयुक्तपरमा
ायसन्निकर्षेण च पृथिवीत्वादौ चाक्षुषत्वा
य चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवत्समवायस्यैव
ाव्यम्, तथा च त्रसरेणुचाक्षुषेऽव्यभिचारवा
द्रव्यसमवेतचाक्षुषे तस्य हेतुत्वं, द्रव्यचाक्षुषे
तुत्वमावश्यकं त्वन्मते । मन्मते तु द्रव्यस
एव चक्षुःसंयुक्तरूपवत्समवायस्यैव हेतुत्वम्,
चक्षुःसंयोगस्य । न चैवं द्रव्यान्यत्वाप्रवेशे कपा
टनाशकाले घटप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्
त् । द्रव्यान्यत्वेन समवेतविशेषणाद्वा । अत
ाक्षुषे चक्षुः संयुक्तसमवेतसमवायो हेतुर्लाघव
ुद्व्यणुकसिद्धिरपि निरस्तेति दिक् ।

अपरे तु भावचाक्षुषे समवेतचाक्षुषे वा चक्षुः
समवेतसमवायो हेतुः । न चैतावता परमा
सिद्धिः । त्र्यणुके त्र्यणुकसमवायाभ्युपगमेनै
ात् । न चैवं त्र्यणुके चतुरणुकोत्पत्तिर्न स्
। द्रव्यस्य स्वात्मकस्य प्रतिबन्धकत्वादिति च
द्रव्यस्यैव प्रतिबन्धकत्वादित्याहुः ।

शरीरेन्द्रियविषयभेदादनित्या पृथिवी त्रि
शरीरं द्विविधं, योनिजमयोनिजं च । तत्र

ासन्निकर्षवारणाय द्रव्यत्वेनापि हेतुर्विशेषणी
रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धाव्यञ्जकत्वमेव हेतुः।
तासिद्धिः। वायूपनीतसुरभिभागानामेव दृष्टा
ादिति प्राहुः तन्न। आद्ये परकीयरूपरसस्पर्श
त्वे सति गन्धव्यञ्जकद्रव्यत्वादिति हेतुः। त
साव्यञ्जकत्वेनैव मनोवारणसम्भवे सत्यन्ते शेष
व्दे परकीयपदस्याव्यावर्तकत्वाच्च। न च हे
ास्तं तेन तथा च हेतुत्रयाभिप्रायेणैव परकीय
म्। न तु तुरीयाभिप्रायेणेति वाच्यम्। घृतस्य
म्भवेऽपि नवशरावगन्धव्यञ्जकजले व्यभिचार
तुत्रयेऽपि व्यभिचाराधारकस्य परकीयपदस्य
ेति विभावय। यद्येको हेतुस्तदा पूर्ववद्वैयर्थ
तुश्चतुष्टयं तदाऽप्रयोजकत्वम्। तुरीये व्यभिच
ारः। तस्मात्पूर्वोक्तरीत्या घ्राणस्य पार्थिवत्व
रमाणुमारभ्यावयविरूपा पृथिवी साक्षात्परंपर
साधनत्वाद्विषयरूपा। यद्यपि शरीरेन्द्रिययो
यामन्तर्भावः सम्भवत्येव तथाप्युपाधिभेद
षेवहारः। तादृशव्यवहारे त्विच्छैव नियामिवे

कश्चित्तु द्व्यणुकादिपृथिव्येव विषयरूपेत्या
रमाणुरूपायास्तितयबहिर्भावापत्तेः। विषयल
हिर्भावानौचित्याच्च।

केचित्तु अनित्याया एव नैमि...

शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वं स्नेहवद्वृत्ति
व्यजातिमद्वा ।
त्तु जलत्वजातिमज्जलम् । जलत्वं तु जन्य
येकारणतावच्छेदकतया सिद्धा जन्यज
दृशजात्यवच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकत
वं जलवृत्तिजातिरित्याहुस्तन्न । सकलजलवृत्ति
जन्यजलसमवायिकारणतावच्छेदकत्वसम्भवे
वध्ये प्रमाणाभावात् । न च परमाणौ जन्यस्ने
समवायेन जन्यस्नेहं प्रति समवायेन स्नेहत्व
वस्वीकारेण परमाणौ प्रतिबन्धकस्नेहसत्वा
त्तेः । न च जलत्वस्यानङ्गीकारे जन्यजल
वच्छेदकं वाच्यं तथा च गौरवमिति ला
व जलजन्यतावच्छेदकमिति जलत्वद्वैविध्य
च्यम् । स्नेहकार्यतावच्छेदकतया स्नेहत्वजाति
पत्तेः । एवं पृथिवीकार्यतावच्छेदकतया पृथिवी
तौ पृथिवीत्वद्वैविध्यापत्तेश्च । न च गन्धसमव
ावच्छेदकतया सिद्धपृथिवीत्वेनैव पृथिवीव्य
ा पृथिवीत्वेन कार्यकारणभावे मानाभाव
यसिद्धिरिति वाच्यम् । एवं स्नेहसमवायि
च्छेदकतया सिद्धजलत्वेनैव जलव्यवहारव्युत्पत्त
जलत्वेन कार्यकारणभावे प्रमाणाभावात् । न
ायिकारणतावच्छेदकतयैव सिद्धस्य नित्यजलवृ

धिकारणसंयोगेषु वैजात्यं कल्पयित्वा विजाती
त्वादीनां पटादिकारणत्वेनैवोपपत्तौ जन्यद्र
व्यं प्रति द्रव्यत्वेन भूतचतुष्टयसाधारणजात्य
प्रमाणाभावः न च तादृशकार्यकारणभावाङ्गी
जन्यद्रव्ये कार्यतावच्छेदकतया जातिसिद्धिः
यद्रव्यत्वं कार्यतावच्छेदकं गौरवादिति वाच्य
त्वादिना संकरापत्तेः। किञ्च जलत्वेन जन्यस्
प्रमाणाभावः। जन्यस्नेहं प्रति स्नेहविशेषं
हत्वेन कारणत्वेनैवातिप्रसङ्गविरहात्।
केचित्तु अपाकजरसवत्त्वं शीतस्पर्शवत्त्वं च त
द्भूतरसानङ्गीकारे गन्धवद्वृत्तिरसवद्वृत्तिद्र
व्याप्यजातिमत्त्वम्। अनुद्भूतगन्धानङ्गीकारेण
लत्पार्थिवेऽतिव्याप्तिवारणाय साक्षादिति।
तशीतस्पर्शवद्वृत्तिजातिमत्त्वं च बोध्यम्। एव
समानाधिकरणरससमानाधिकरणद्रव्यत्वस
जातिमत्त्वं, नीलासमानाधिकरणतादृशजाति
त्वम्। यद्यपि कालिन्दीजलेषु नीलरूपोपल
स्य न शुक्लेतररूपासमानाधिकरणत्वं तथापि
त्तिषु तेषु शुक्लरूपोपलम्भान्नीलजनकतावच्छे
वजातेस्तत्राभावेन नीलरूपासंभवाच्च। नीलरू
परंपरया पृथिवीरूपविषयत्वं कल्प्यते। समवा
युभ्रमत्वमेवेति जलत्वस्य तथात्वमिति लीलाव
यद्यपि पाकादपि नीलोत्पत्तेर्विजातीयनील

वीत्वेन कारणत्वमिति वाच्यम् । निश्चिताऽप
द्रव्यत्वेनैव तथात्वौचित्यात् । जले नीलरूप
पृथिवीत्वस्य संदिग्धव्यभिचारकत्वात् [1] । किं
पाकीकारे नीलत्वजातेः कार्यमात्रवृत्तित्वावि
पि पाकस्य समवायेन नीलरूपोत्पत्तौ कारणत
तरूपोत्पत्तिभयेन नीलरूपत्वावच्छिन्ने पृथिवी
कल्प्यते, लाघवादित्याहुः । यदि च पृथिवीत्वि
येन तेजःसंयोगस्य, विजातीयसंयोगेन तेजसो
ोयनीले हेतुत्वम् । यद्वा रूपं प्रति रूपस्य प्रति
न तेजसि रूपानुत्पादः । न च तेजसि रूपना
स्यादिति वाच्यम् । पृथिवीत्वविशिष्टतेजःस
रूपनाशकत्वस्वीकारात् । तदा पृथिवीत्वे
ानाभाव इति दिक् ।

ु नैमित्तिकद्रवत्ववदवृत्तिरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वस
ातिमत्त्वं तल्लक्षणम् । पृथिवीत्ववायुत्वघटत्व
ातिप्रसङ्गवारणाय जातेर्विशेषणत्रयमित्याह
त्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वं हि द्रव्यत्वव्याप्यज
े सति द्रव्यत्वव्याप्यजातित्वं वाच्यम् । प्रा
द्रव्यत्वव्याप्याभावविशेष्यैकत्वादेश्च व्याप
ास्याऽसम्भववारणायेति तु न वाच्यं, द्रव्यत
ः करकात्वादिजातेर्द्रव्यमात्रसमवेतत्वेन जा

ाप्या या एका व्यक्तिस्तद्व्याप्यत्वं सत्यन्ता
ोपदं समवायेन व्याप्यतालाभार्थमिति वाच्य
। तथा सति विशेष्यवैयर्थ्यापत्तेः । घटत्वादे
व वारणात् । रूपत्वादिकमादायातिप्रसङ्गस्
। तस्य रूपवद्वृत्तित्वाभावात् । किं चावश्य
स्य द्रवत्वस्यैव रूपस्थाने प्रवेशेन वायुत्वादेर्वा
व्यत्वसाक्षाद्व्याप्यपदं विनैव लघुलक्षणसम्भ
शानौचित्यम् । अत एव द्रव्यत्वव्याप्यपदा
तिरिति परास्तम् । जलत्वस्य क्रियासमवायिक
छेदकतया सिद्धमूर्त्तत्वजातेर्जन्यद्रव्यसमवायि
च्छेदकतया सिद्धभूतत्वजातेर्व्याप्यत्वेनासम्भ
। अतिप्रसङ्गभङ्गाय विलक्षणसंयोगस्य कर्मणि
यमेवेति, मूर्त्तत्वेन तत्र हेतुत्वे मानाभावात् ।
ावच्छिन्नं प्रति भूतत्वेन द्रव्यत्वेन वा हेतुत्वे
ात् । घटपटादिद्रव्येषु विलक्षणविलक्षणसंयोगा
ुणविलक्षणसंयोगेन कपालतन्त्वादीनां, विल
ेव वा कपालतन्त्वादीनां, जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्न

१ पदार्थमात्रं ज्ञेयत्वादिना रूपान्तरेण पदार्थमात्रस्य व्यापक
ात्रस्य व्याप्यं च । तथा च प्रकृते द्रव्यमात्रसमवेतत्वेन रूपेण
ेनां द्रव्यत्वव्याप्यत्वेन व्यापकत्वेन च द्रव्यत्वव्याप्यकर्कोत्वजातिक
प्रसक्तेरिति ऊलत्वस्याव्याप्यत्वाभावेन असम्भवस्य तादवस्थ्यादिति
२ समवायप्रतियोगिताव[illegible]

तच्च संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागप
रत्वापरत्ववेगस्नेहद्रवत्वाभाविकद्रवत्वशुक्लरूपमधुररस
गुणवत् ।
यद्यपि कालिन्दीजलेऽबाधितनीलप्रतीतेर्नी
यत्र युक्तं तथापि वियति विक्षिप्तकालिन्द
रूपस्यैव प्रतीतेस्तत्र भूमिसंयोगदोषान्नीलप्रत
। अत एवानुमानिकनीलाभावनिश्चयेऽपि
पभ्रमसंभवः, शङ्खे पीतरूपज्ञानवदिति केचित
अपरे तु जले गन्धभानेवन्नीलरूपभानमपि
नीलपृथिवीरूपविषयम् । न च वियति वि
क्रमाणं तत्संसृष्टशुक्लद्रव्यरूपविषयकमिति वा
नरस्य शुक्लरूपसमवायिकारणत्वमावश्यकमि
शुक्लसमवायिकारणत्वमेव कल्प्यते न तु न
कारणत्वं गौरवाल्लाघवेन नीलत्वावच्छिन्न
त्वेनैव कारणत्वात् ।
यद्यपि नीलरूपविशेषे नीलस्य नीलरूपविशे
योगविशेषस्य कारणत्वेनैवानतिप्रसङ्गेन नी
च्छिन्ने पृथिवीत्वेन कारणत्वे न मानमस्ति र
ाव्यवृत्तिजात्यवच्छिन्नमनुगतकारणजन्यमिति
कारणत्वं स्वीकार्यम् । वस्तुतो विजातीयते
ोष्णरूपतेजस्यपि सत्त्वेन तत्र नीलोत्पादप्र
कारणत्वं वाच्यमित्याहुः ।

पूर्वकल्पे संयोगस्यापि नानात्वेनानुगमः । कपालस्थाविना न कारणत्

थिवीत्वविशिष्टसमवायेन तादृशसंयोगस्य, नि
योगेन तेजसो, वा नीलविशेषे हेतुत्वेना
रणान्न तादृशकारणत्वे मानं तथापि कार्य
त्यवच्छिन्नमनुगतकारणजन्यमिति प्राचां नि
त्र मानम् । यदि च विशेषणविशेष्यभावमे
तावच्छेदके विनिगमनाविरहवत्कारणतावच्छे
ऽपि विनिगमनाविरहान्न पृथिवीत्वविशिष्ट
बन्धेन तेजःसंयोगस्य हेतुत्वम् । नापि विलक्ष
बन्धेन तेजसः । वृत्त्यनियामकसंयोगसाधारण
जःसंयोगत्वेन संबन्धत्वे तेन संबन्धेन तेजसो
बन्धित्वात्तत्रापि नीलोत्पत्तिर्दुर्वारा । यदि च
मकविलक्षणसंयोगत्वेन तेजसो हेतुत्वं तदा
ष्टसंयोगस्यैव वृत्तिनियामकत्वम् । अन्यस्य वृत्ति
संयोगस्य दुर्वचत्वात् । तथा च विशेषणविशेष्य
ष्टतरकार्यकारणभावद्वयापत्तिरिति सूक्ष्ममीक्ष
लत्वावच्छिन्ने पृथिवीत्वेन हेतुत्वं युक्तमुत्पर
र्शितमप्यत्र विस्तरेण प्रदर्शितमिति दिक् ।

नन्विक्षुक्षीरादिमाधुर्यवज्जलमाधुर्यस्य प्रत
त्तत्र माधुर्ये न मानं, नारिकेलजलादौ माधु
ीरादिजले अम्लादिवत्पृथिव्यानिष्ठस्यैवोपलब्धे
अत्र केचित् । हरीतक्यादिभक्षणोत्तरं जल
स्मात्हरीतक्यादिना संयोगविशेषेण जलमा

जलसंयोगविशेषेण, अग्निसंयोगविशेषेण,
ण वा, माधुर्योत्पादस्यैवौचित्यात् ।
अपरे तु यद्यपि हरीतक्यादिभिर्जलसंयोगवि
विशेषप्रतीतित्वापेक्षया माधुर्यविशेषत्वमेव
छेदकं युक्तं तथापि हरीतक्याद्यवयवेषु पूर्व
न्तरोत्पादकल्पने गौरवान्माधुर्यविशेषप्रतीति
ावच्छेदकमिति जले मधुरत्वसिद्धिरित्याहुः
पूर्वं जलमाधुर्याभाववदेव संयोगविशेषात्तत्र
त्तेः, स च विशेषो हरीतक्यादिसंयोगे अतो
वेशेषत्वमेव तत्कार्यतावच्छेदकम् । यदि च
प्रत्यक्षतया रसत्वेन जले रसोऽनुभूयत एव
न्तरं मधुरत्वादिप्रत्यक्षमेव जन्यते तदा
प्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति केचित्
जलं परमाणुस्वरूपं नित्यं, कार्यस्वरूपमनित्यं
यविषयरूपं च । शरीरं वरुणलोके विद्यमानान
स्याऽऽप्यत्वसाधकः शब्द एव द्रष्टव्यः ।
न्द्रियं रसग्राहकम् । विषयरूपं करकाहिमस
ननु चक्षुरादिना रसाग्रहाद्रसग्राहकं चक्षुरादि
तु रसनात्वावच्छिन्नं, परं तु तस्य जलत्वे किं

हरीतकीसंयोगत्वेनेति कारणताकोटिगौरवात्, संयोगस्य गुण
कारणतावच्छेदकसंबन्धत्वस्वीकारेण गौरवाच्चाह । विजातीयसंयो
कारणता । अत्र कल्पे संयोगत्वेन कारणताकोटिलाघवम् ।
तिलाघवम् । एवमामलकीत्वेनेत्यादि । एतद्धि तृतीयकल्पे हरीतक्य

इति युक्तमुत्पश्यामः ।

ननु हिमकरकयोर्जलत्वे न मानं क पार्थिवत्वमेव युक्तम् । अत्र केचित्, ऊष्मणा योर्जलत्वोपलम्भात् यद् द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंस तद्द्रव्यारम्भकपरमाण्वारब्धम् यथा दुग्ध दुग्धारम्भकपरमाण्वारब्धत्वमिति व्याप्तेर्हिम परमाण्वारब्धत्वं तयोर्नाशानन्तरमुत्पन्नस्य लत्वं साधयति । प्रथमद्रव्यपदं मणिरूपद्रव्य व्यभिचारवारणाय द्वितीयद्रव्यपदं प्रागभ न्तुजन्ये पटे व्यभिचारवारणायास्तु । शाल नारकीयशरीरे शालग्रामारम्भकपरमाण्वन चारस्तु केन निरसनीय इति अदृष्टाकारकत्वे मिति केचिदाहुस्तन्न । मणिध्वंसजन्यवह्नौ व वह्नौ मणिसमवधाने तृणादौ दाहवद् वह्नि ननाद्वह्नावपि मणेः प्रतिबन्धकत्वात् ।

यत्तु स्वजन्यवह्नेरेव दाहजनकत्वाद्दा प्रतिबन्धकत्वं किं तु वह्निं प्रत्येवेति । तत्तु न्यवह्नित्वेन दाहकारणत्वे गौरवापत्तेः । भ दौ दाहेनानुद्भूतवन्ह्यादिकल्पने गौरवापत्तेः

उष्णस्पर्शवत्तेजः । अनुद्भूतस्पर्शान स्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तल्लक्षण तिस्तु तेजस्त्वम् ।

[illegible]

वच्छिन्नं प्रति तेजस्त्वेनैव हेतुत्वमस्तु लाघ
स्पर्शत्वेनेति वाच्यम् । चक्षुरादावपि उष्णस्प
र चेष्टापत्तिरत एवानुद्भूतस्पर्शोऽपि स्वीक्रियत
म् । अनन्तानुद्भूतस्पर्शाङ्गीकारे गौरवापत्त्या ज
त्वावच्छिन्नं प्रति विलक्षणस्पर्शत्वावच्छिन्नं
स्पर्शत्वेनैव कारणत्वकल्पनेन कारणतावच्छेद
ाश्रयसमवेतत्वरूपगौरवस्यापि प्रामाणिकत्वा

केचित् । यदि च रसनेन्द्रिये जलत्ववत् चक्षु
त्वे न मानं विभाजकोपाधेस्तेजश्चक्षुःसाधार
स्पर्शवद्रूपग्राहकान्यतरवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजा-
निर्वचनं तदा जन्योष्णस्पर्शत्वावच्छिन्नं प्रति
हेतुत्वं युक्तम् । एतेन चन्द्रकिरणादेरत्नप्रभ
। तत्राप्युष्णस्पर्शसत्त्वात् । जलीयपार्थिवावय
समवायात्तत्रोष्णत्वाग्रह इति ।
तस्तु तस्य रूपग्राहकत्वात्संग्रहः । तत्साध
तरेण वा विभागः ।
तु विलक्षणरूपं प्रति विलक्षणनीलादिकं प्रति
णतेजःसंयोगस्य हेतुत्वात्तेजस्त्वसिद्धिः३ । न

न जलोष्णस्पर्शं प्रति तादात्म्येन तेजसः कारणत्वे कारणतावच्छे
रम् । उक्तकार्यकारणभावे तेजसः समवायेन असमवायिनस्तु स्वा
गौरवं स्पष्टमेव ।
विलक्षणरूपत्वावच्छिन्नं प्रति पाकत्वेन कारणतेति पक्षेऽपि पा
मेव तैजसत्वं ततश्च विजातीयस्य नीलादिसामानाधिकरण्यं पाकजनी
[illegible]

ाच्यम् । विलक्षणसंयोगसंबन्धेन तेजस्त्वेनैव
।कं प्रति तेजसोऽन्वयव्यतिरेकदर्शनेन तस्यैव
च्छेदकसंबन्धतया विलक्षणसंयोगकल्पनात्
न सम्बन्धेन पृथिव्यादिकमेव कारणमित्यपि
यपि वदन्ति ।

के चित्तु शुक्लभास्वररूपवत्त्वं तल्लक्षणं,
वरूपकीर्त्तनं, भास्वरत्वं रूपे शुक्लत्वव्याप्यो जा
। च वह्नौ सुवर्णादौ चाव्याप्तिः । तद्रूपस्य
वात् । पार्थिवरूपेणाभिभवात्तद्रूपाग्रहेऽप्यन्य
रूपग्रहात्पीतः शङ्ख इतिवत् । अत एव रू
व्यचाक्षुषमित्यपि निरस्तम् । यत्र रूपं गृह्यत
शुक्लत्वमेवाभिभवान्न गृह्यते ।

अपरे तु अनुद्भूतरूपे प्रमाणाभावेन
याप्त्या नैतल्लक्षणं, किं तु तादृशरूपवद्वृत्ति
यजातिमत्त्वं, नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिगन्ध
तिमत्त्वं च तल्लक्षणमाहुः । यदि निर्गन्धनैमित्ति
द्वजातीयं पार्थिवं सम्भाव्यते तदा तत्कारणा
वसाक्षाद्व्याप्यजातिपदं देयम् ।

तच्च परमाणुरूपं नित्यमनित्यमन्यत् । त
न्द्रियविषयरूपं शरीरं सूर्यलोकवासिनां तत्र
ादिकमेव ।

इन्द्रियं चक्षुः । ननु चक्षुषस्तेजस्त्वे किं

दीपान्यप्रमाया एवं दृष्टान्तत्वसम्भवादुक्ति
रकीयपदं प्राथमिकम्। मनसि व्यभिचारवारण
ञ्जकत्वम्। आकाशादौ व्यभिचारवारणाय रूप
। सन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदमस्तु
रं तु रूपे परकीयत्वं द्वितीयहेतौ। कुतः? घ
ञ्जकत्वेन स्पर्शाव्यञ्जकत्वेनैव वारणसंभवादि
पार्थिवत्रसरेणौ चक्षुर्निष्ठपित्ते च व्यभिचा
रसार्थकत्वादित्याहुः। तन्न। अप्रयोजकत्व
पयो वह्निसुवर्णादिरूपः। तत्र रूपस्पर्शसं
पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वनैमित्तिक
त्।
नु सुवर्णस्य कठिनस्पर्शवत्त्वात् पीतरूपवत्त्व
त्पार्थिवत्वमेव युक्तं, न तु तेजस्त्वं भास्वररूप
स्पर्शाभावाच्चेति चेत्।
त्र केचित्। पृथिवीजलद्रवत्वयोरत्यन्तानल
दर्शनात्तादृशसंयोगेनापि सुवर्णद्रवत्वस्यान
त्वस्य पृथिवीजलद्रवत्वभेदसिद्धौ तदाश्रयस्य
ते। तन्न। आत्यन्तिकत्वस्यानुगतस्यानतिप्रसक्त
ीयत्वेन विजातीयसंयोगस्यैव द्रवत्वनाश
। वैजात्यस्य फलैकोन्नेयत्वेन तत्र फलाभावेन
गे वैजात्याभावेनैव सुवर्णस्य पार्थिवत्वेऽपि त
नाशानापत्तेः। अत एव पीतिमागानां सत्य

पे नाशाच्च ।

नु पीतरूपनाशाङ्गीकारे तत्र विलक्षणसंयोग
द्रवत्वस्यापि नाशापत्तिरिति चेत् ? न । पीतरू
जातीयसंयोगेऽपि द्रवत्वाश्रये विजातीयसंयो
, पीतरूपाश्रयद्रवत्वाश्रययोर्भेदाङ्गीकारात् । तथ
पगमेऽपि पीतरूपवद्द्रवत्वनाशकयोर्भिन्नभि
ान्तयोरभ्युपगमाद्द्रवत्वनाशकाभावेन द्रव
ात् । परमार्थतस्तु द्रुतं द्रुततरमिति प्रतीतेर्द्रव
नाशोऽस्त्येवेति दिक् ।

त्यन्ताग्निसंयोगेन मलिनभागनाशादेव पीतत
ंभवात् एवंबहुतरावयवेषु द्रवत्वोत्पादादेव
मेति प्रतीतिसम्भवाच्च न पीतरूपद्रवत्वयोर्नाश
स्य फलैक्यापेयत्वादित्यपरे ।

ायुत्वजातिमान् वायुः । स चातीन्द्रियः । विल
वायोरनुमानात् तत्र वैजात्यमानुभविकं त
पर्शजनकतया वायुत्वसिद्धिः ।

रे तु अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्वं तल्लक्षण
तेजोजलेष्वतिव्याप्तिवारकाण्यपाकजानुष्णाशी
शेषणानि इति प्राहुस्तन्न । पृथिव्यामपा
अनुष्णाशीतस्पर्शस्य सत्त्वेनातिव्याप्तिः । न च
व्यत्वमपाकजत्वं, पृथिवीपरमाणौ पाकजस्पर्श
तद्द्वारा समवेतपृथिवीस्पर्शमात्रस्य पाकप्रयो
तिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अनुद्भूतस्पर्शे मानाभ

स्यैकस्याभावाच्च ।

लक्षणस्पर्शं प्रति विलक्षणस्पर्शस्य हेतुत्वेनै-
द्विलक्षणस्पर्शं प्रति वायुत्वेन कारणत्वे माना-
विलक्षणस्पर्शं प्रति वायुत्वेनैव हेतुत्वं न तु
त्वेनापि, न च त्वगिन्द्रियादौ विलक्षणस्पर्शा-
त्वे प्रमाणाभावादिति वाच्यम् । विलक्षण-
युत्वेन कारणत्वे विलक्षणस्पर्शजनकतावच्छे-
न्यवायुमात्रवृत्ति तस्याः कार्यमात्रवृत्तिजा-
न्यतावच्छेदकत्वनियमेन तादृशवायुत्वा-
वायुत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् । तथा च विलक्ष-
णवायुस्पर्शवृत्त्येकं तद्व्याप्यविलक्षणस्पर्शज-
मपरम् । तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वं जन्यवा-
तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वं सकलवायुवृत्त्ये-
चतुष्टयं स्वीकार्यम् । नित्यवायुस्पर्शे प्रमा-
युस्पर्शे विलक्षणस्पर्शत्वमेकैव जातिः कार्य-
वच्छिन्नं प्रति वायुत्वव्याप्यजन्यवायुमात्र-
हेतुत्वमिति तथापि जातित्रयम् । मम तु
स्पर्शे जातिद्वयम् । तत्रैका कार्यतावच्छे-
कारणतावच्छेदिका न तु वायुत्वस्वीकार
णस्पर्शं प्रति विलक्षणस्पर्शत्वेनैव हेतुत्वम् ।
स्पर्शजनकतावच्छेदकं वायुत्वं न जन्यवायु-
तु सर्ववायुवृत्ति । अन्यथा तदवच्छिन्नं

। स्पर्शे जातिद्वयं वायुत्वमेकमिति जातित्र
।स्यादिति चेत् ।
अत्र केचिदाहुः । विलक्षणस्पर्शवद्वायोरपि स्प
सिद्धत्वाद्वायुत्वमप्यनुभवसिद्धम् । तथा च
णस्पर्शं प्रति कारणताऽवच्छिद्यते लाघवात्
न्द्रियादावव्याप्तिः । तस्य वायुत्वाभावेऽपि
रणधर्मस्यैव प्रव्यविभाजकोपाधित्वस्वीका
मपाकजानुष्णाशीतस्पर्शपदैर्विलक्षणस्पर्शापल
णस्पर्शवत्त्वलक्षणं निर्दोषमिति वाच्यम् । इष्ट
यथाश्रुतार्थे दूषणदानादिति दिक् ।
अन्ये तु जन्यवायुस्पर्शे वैलक्षण्यमेकमेव, तद
तावच्छेदकं वायुत्वमपि सकलवायुसाधार
ायुपरमाणौ स्पर्शत्वव्याप्यजातिशून्यस्पर्शस
र्शोत्पत्तिरिति ।
परे तु वायुपरमाणुष्वनेकस्पर्शकल्पनागौरवेण
जनकतावच्छेदकं जन्यवायौ वायुत्वमेकं तद
तावच्छेदकत्वेन सकलवायुसाधारणमपरं व
ायुस्पर्शे वैलक्षण्यं चैकमेवेति जातित्रयमिति व
अपरे तु वायुत्वविशिष्टो वायुः स्पर्शनानु
तथा च वायुस्पर्शमात्रवृत्तिवैजात्ये न मानं कि
तस्पर्शजन्यतावच्छेदकं स्पर्शजन्यपृथिवीस्प
मेकं वैजात्यं तद्व्यापकमनुष्णाशीतस्पर्शत्वम
।

तज्जनकतावच्छेदकं सर्ववायुवृत्ति वायुत्व-
न्न । पृथिवीस्पर्शो पृथिवीजन्यतावच्छेदकतया
नेन जातिद्वयकल्पनाद्गौरवापत्तेः । न च
च्छेदिकाऽपाकजजन्यस्पर्शे एकैव जातिरिति
त्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् । स परिमाणु-
दन्योऽनित्यः । स धृतिशब्दकम्पैरनुमेय इति

स्त्रिविधः । शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरं
न्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक् । तच्चायवीयं रूपा-
ने स्पर्शव्यञ्जकद्रव्यत्वाद् अङ्गसङ्गिसलिलशै-
त्यजनपवनवदिति प्राञ्चः ।
तु महावायुः प्राणादिरूपश्च स्पर्शसंख्यापरि-
योगविभागपरत्वापरत्ववेगवान् ।
दाकाशम् । ननु शब्दत्वजातेः कार्यमात्रवृ-
त्तिजन्यजनकतावच्छेदकमाकाशत्वं न जातिः,
त्रवृत्तित्वात्, तथा च किं तज्जनकतावच्छेद-
।
चिदाहुः । शब्दस्यैव तज्जनकतावच्छेदक-
कार्यस्य कार्यात्पूर्वमभावात्कारणतावच्छेद-

कारणत्व इत्यम् । नभसि तृणतूलस्तनयित्नुविमानादीनां धृतिः स्पर्शव
यस्मात् ... अनधिष्ठितद्रव्यधृतित्वात् नौकायत् । जलादिगतधृत्यादौ
नभसीति । प्रयत्नवदात्मसंयोगहेतुकधृत्यादौ व्यभिचारवारणाय
मसति रूपवद्द्रव्याभिघाते योऽयं स्पर्शादिमत्सन्तानः स्पर्शवद्वेगव
[illegible]

म् । प्रकृते कारणतावच्छेदकावलीढस्यैव का
त्वात् । यद्वा । आकाशस्य व्यापकत्वेन सर्वदै
च्छिन्न। यथा नत्वा कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसत्
त्पादकत्वपक्षेऽपि क्षत्यभावात्। न च गकारादि
वच्छेदकत्वं शब्दस्य वेत्यत्र विनिगमनाविरहः
श्चिताव्यभिचारकत्वात् । न च सर्गा
न तत्सम्भवः । एतद्ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तिकार्यद्र
ह्मावान्तरप्रलयत्वेन स्वीकारात् । ब्रह्माण्डान्त
शब्दात्पूर्वमाकाशे शब्दसम्भवात् । अत एव
शब्दः कल्प्यतामित्यपि निरस्तं, तेषामनन्तत
त्वाच्च ।

दिक्कालयोर्विशेषगुणानाश्रयत्वाच्च शब्दाश्रयत
यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागशब्दगुणवदि
नव्यास्तु दिक्कालयोः प्रमाणाभावेन जीव
ह्मा जीवगुणत्वे शब्दस्य मनःसंयुक्तसमवायेन मा
र मानसं प्रत्यक्षयोग्यत्वं च तद्भेदस्य मानससा
रणत्वापत्त्या च न जीवगुणत्वं किं त्वीश्वरगुणत
ातिरिक्तमाकाशमित्याहुः

परे तु गुणत्वविशिष्टलौकिकविषयतासंबन्धे
वावच्छिन्नं प्रति योग्यात्मगुणत्वेन कारणत्वं,
णत्वं जातिविशेषः। स च निर्विकल्पकसत्त्वे तु त
ानवानिति प्रत्यक्षविषयत्वाद् ज्ञानत्वव्यापक

ानि सत्त्वापत्तिः । मनस्संयुक्तात्मसमवायस्य
स्वीकारात् प्रत्येकं जीवैः सह विनिगमनाविर
स्यैव[1] शब्दाश्रयत्वम् । न च शब्दनिमित्तकार
श्वरस्यैव शब्दसमवायिकारणत्वमिति वाच्
वावच्छिन्नकारणत्वस्य क्लृप्तत्वेऽपि शब्दत्वावा
ायिकारणत्वस्य कल्पने विनिगमनाविरह
।

ननु शब्दस्याकाशसमवेतत्वे कर्णशष्कुल्य
शरूपेण श्रोत्रेण करणेन कथं तत्साक्षात्कारः
शब्दसन्निकर्षस्य श्रोत्रसमवायरूपस्य नित्यत्वे
ासम्भवात् ।

अत्र केचिदाहुः । इन्द्रियरूपकरणस्य साक्षात्
व्यापारापेक्षा न तु विषयसन्निकर्षरूपव्यापार
त्र शब्द एव व्यापारोऽस्तु । तस्य श्रोत्रजन्यत्वा
रसाक्षात्कारजनकत्वाच्च । न च शब्दस्य शब्द
जनकत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । देवदत्तस्य
ब्दसाक्षात्कारकारणाय देवदत्तकर्णावच्छिन्न
तशब्दसाक्षात्कारे हेतुत्वस्वीकारात् ।

अन्ये तु श्रोत्रमनोयोगस्यैव तद्व्यापारत्वमत्र
मावप्रत्यक्षेऽपि न व्यापारासम्भव इति ।

जीवानामपीतिभावः । तथा हि नव्याख्यिवत्यादिना पूर्वं जीवभे
शरीरावच्छिन्न शब्दस्य जीवगुणत्वं व्यवेधि । इदानीं तु मानसप्रत्यक्षप

कालस्तु दिग्वदपरत्वपरत्वानुमा
रामे लक्ष्मणापेक्षया परत्वबुद्धिः। लक्ष्मणे रा
त्वबुद्धिः। तस्य रामे लक्ष्मणावधिकं परत्वं
धिकमपरत्वं विषयः। अतस्तद्विषययोः
योर्विलक्षणयोः सिद्धिस्तज्जनकसंयोगाश्रयस्य
द्धिः। तथा हि। परत्वापरत्वयोः पिण्डौ स
तत्पूर्वकालोत्पन्नत्वबुद्धिस्तदवधिकपरत्वे नि
तदधिकरणकालोत्तरकालोत्पन्नबुद्धिस्तदवधि
मित्तकारणं, पिण्डसंयोगोऽसमवायिकारणम्
कारणपिण्डप्रतियोगिकसंयोगाश्रय एव काल
वायिकारणसंयोगाश्रयत्वमव्यापकद्रव्याणां
त्र जन्यद्रव्येषु प्राथम्य एतादृशपरत्वापरत्व
म्भवात् तत्संयोगस्याव्यापकेष्वसंभवात्।
नत्वेन तत्संयोगाश्रयत्वकल्पने गौरवात्।
तस्य शब्दकारणत्वेनैव सिद्धेः। प्रत्येकं जीवैः
मनाविरहाच्च। दिशस्त्वेतद्विलक्षणपरत्वापर
कारणसंयोगाश्रयत्वेनैव सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वा
तदाश्रय इत्येके।

अपरे तु इदानीं घट इत्यादिप्रतीत्या।
यद्यपि इदानीं घट इत्यादिप्रतीतौ जन्यस्य
पकालस्यैव विषयत्वान्न महाकालसिद्धिस्तथ
पादिरूपकालस्य घटादिभिः सम्बन्धाभावे
गादिदानीं घट इत्यादिप्रतीत्यभावप्रसङ्गात्

षामनन्तत्वात् प्रत्येकं विनिगमनाविरहाच्च क
घघटकतया सिध्यतीत्याहुः ।
कोऽ नित्यो विभुश्च । भेदे प्रमाणाभावात्, सर्व
माच । एकत्वेऽपि तस्य क्षणघटिकाप्रहरदिवस
उपाधिभेदादनेकत्वम् ।
स्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म द
विभागप्रागभावविशिष्टस्य पूर्वघटकर्मणः क्ष
यित्वाच्च क्षणत्वमतः स्वजन्येत्युक्तम् । तत्त
ालोत्पन्नघटादेस्तत्तत्कर्मजन्यविभागप्रागभाव
तत्तत्कर्मवत् क्षणत्वमेव । तत्तत्कर्मोत्पत्तिकाले
त्वेऽपि तज्जन्यविभागप्रागभावाभावात् क
एव विभागोत्पत्तेः, पूर्वकाले तत्कर्मजन्यविभ
त्वेऽपि कर्मसत्त्वमिति विशिष्टं क्षण एव ।
रसंयोगावच्छिन्नं कर्म वा । यद्यपि घटादि
ियक्षणादौ ग्रन्थान्तरन्यायथा घटादौ संयो
ा तादृशोत्तरसंयोगविशिष्टघटादिकर्मणः क्षण
ात्वाच्च क्षणत्वम् । न च स्वजन्यसंयोग एवोत्तर
क्त इति वाच्यम् । संयोगात् पूर्वकर्मणः सत्
जनकत्वात् । तथाऽपि स्वनाशकस्यैवोत्तरसंयो
ात्, स्वनाशकतावच्छेदकवैजात्यस्यैव स्व
छेदकत्वाच्च द्वितीयक्षणोत्पन्नसंयोगस्य स्वजन
कश्चित् ।

[illegible]
संयोगनाशविशिष्टविभागस्य क्षिक्षणस्थायित्वे
व्यवहाराविषयत्वात् । न च विभागस्य पूर्वसंयो
ग्यस्य तथा क्षणत्रयस्थायित्वादुक्तदोष इति वाच्य
योगनाशापेक्षयोत्तरसंयोगस्य च लाघवेन ना
शब्दज्ञानादिवच्छास्त्रे विभागस्य क्षिक्षण
स्थायित्वगणनाच्च । अपि च आरम्भकसंयोगप्र
भागजनकक्रियाया अनारम्भकसंयोगप्रतिद्व
जनकत्वे पक्षे कारणमात्रविभागस्य कारणाक
जनकत्वं, तस्य च द्रव्यनाशसापेक्षस्य वि
एकादशक्षणा प्रक्रियाऽभिहिता । विभागस्य
यित्वे च द्व्यणुकनाशसमय एव पूर्वदेशसंयोग
भागनाशात् कथं द्रव्यनाशसापेक्षो विभागं उ
किं चिदेतत् । यद्यपि विभागनाशकत्वं नोत्त
सर्वस्यापि संयोगस्योत्तरत्वेन विभागस्य द
न्तरत्वात् तथाऽपि यथोत्तरसंयोगस्य विभागनाशकत्
भागग्रन्थे वक्ष्यामः ।

विलक्षणपरत्वासमवायिकारणसंयोगाः
विलक्षणापरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रय वि
लक्षणपरत्वासमवायिकारणपिण्डप्रतियोगिकसं
त्वं,[१] तादृशापरत्वासमवायिकारणतादृशसं
वा दिशो लक्षणम् ।

ननु कालिकपरत्वापरत्वातिरिक्तपरत्वा

षापरत्वबुद्धिः स्वस्य तदपेक्षया विप्रकृष्टे यु
परत्वबुद्धिर्जायते। न चैषा कालिकपरत्वापरत्व
ति इति विलक्षणपरत्वापरत्वानामेव त
अत्र यदपेक्षया परत्वं यत्र यस्योत्पद्यते तद
स्य सन्निकृष्टत्वबुद्धिस्तादृशापरत्वे निमित्त
समवायी दिक्पिण्डसंयोगोऽसमवायी। ए
वप्रकृष्टबुद्धिर्निमित्तकारणम्। समवायिका
र्यवत्। एतादृशसंयोगाश्रयत्वं नान्यस्येति
संयोगाश्रय इत्याहुः।

अन्ये तु प्राच्यां दिशि घट इति प्रत्ययानुदया
गरूपप्राच्या घटे सम्बन्धाभावे तादृशप्रत्यया
तादृशसूर्यसंयोगाश्रयसंयुक्तदिक्संयुक्ततया
प्रत्ययात् तादृशसम्बन्धस्य घटकतया दिक्सि
तसम्बन्धघटकत्वं पृथिव्यादीनामनन्तत्वादक
त्मनां चाप्यनन्तत्वात्। नापि कालाकाशयोः,
सह विनिगमनाविरहाद्दिगेव सिध्यतीत्याहुः

नव्यास्तु यदपेक्षया यत्र यत्सन्निकृष्टदेशवृ
तदपेक्षया तत्र तत्सन्निकृष्टत्वरूपापरत्वेनापर
पत्तेर्न विलक्षणापरत्वे मानम्। एवं यदपेक्षय
कृष्टदेशवृत्तित्वं तेनैव तदपेक्षया तत्र तन्निप्र
ष्टत्वरूपपरत्वेनैव परत्वबुद्ध्युपपत्तेर्न विलक्षण
मानमस्तीति न विलक्षणपरत्वापरत्वासम

प्राच्यादेर्घटादिसम्बन्धाभावे कथं प्राच्यां दि
ऽव्यवहार इति वाच्यम् । स्वदेशापेक्षयोदयाच
देशस्यैव स्वप्राचीत्वेन तद्वृत्तिघटादौ स्वप्राची
इति व्यवहारसम्भवात् । स्वप्राचीस्थघटादौ प्र
चीस्थव्यवहारात् पुरुषभेदेनैव प्राच्यादेर्यत्व
एव कालिकयोः सिद्धिरपि न । ...प्रागभावका
लत्वोत्पत्तिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिसमयवृत्तित्वे
लिकतत्परत्वव्यवहारोपपत्तेर्न कालिकपरत्वे
लक्ष्मणस्यापि रामाधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगि
त्वेन रामात्पर इति व्यवहारापत्तिवारणाय
क्षणपदस्थाने समयपदप्रवेशे तु लक्ष्मणस्या
त्तिसमयो वर्षादिरूपस्तद्वृत्तिध्वंसप्रतियोगित्व
रामात् पर इति व्यवहारापत्तिः स्यादतः क्षण
घपदानुपादाने लक्ष्मणस्यापि रामोत्पत्तिक्ष
रामोत्पत्तिप्राक्कालीनलक्ष्मणविषयकज्ञानादी
त्प्रतियोगिज्ञानादौ विषयितया वर्त्तमानत्वेन
त्वव्यवहारापत्तिरतः समयपदं कालिकसम्बन्
लीमात्र तदधिकरणक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगि
...दशक्षणोत्पन्नत्वेन सा न तत्परत्वव्यवहा
ऽपि रामात् परत्वव्यवहारापत्तेः । एवं
क्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वेन तदधिकरण
धिकरणक्षणोत्पन्नत्वेन तदपेक्षापरत्वव्यव

पोतावच्छेदकतया सिध्यति । न च सुखसम
तावच्छेदकतया सिद्धस्यात्मत्वस्येश्वरवृत्तित्वे
त्वेनेश्वरेऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । अहं सुखी
इत्यादिप्रत्यक्षसुखाद्याश्रये प्रकारतया भासमा
त्वजातेः प्रत्यक्षसिद्धतया तस्या एवात्मशब्द
च्छेदकतया श्रुतावात्मशब्दस्य मुख्यतयैवोप
तत्सिद्धौ तस्याः सुखादिसमवायिकारणताव
त् । न चेश्वरे सुखाद्यापत्तिः । अदृष्टादेर
येत्यादेरप्रयोजकत्वात् ।

यद्यपि शक्यतावच्छेदकतया न जातिसिद्धिः
दशक्यतावच्छेदकतया विमुखतुल्ये जाति
थाऽपि शक्यतावच्छेदकतया नात्र जातिकल्प
यक्षसिद्धाया आत्मत्वजातेरात्मशक्यतावच्
ईश्वरे श्रौतात्मशब्दमुख्यत्वोपपत्त्यर्थमीश्वरे
वस्यैव कल्पनम् । यत्र ज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वादि
। अत एव सुखादिसमवायिकारणतावच्
सिद्धात्मत्वस्येश्वरावृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । अत
ज्ञादिविषयकज्ञानार्थमाद्योपादानमपि निर
र्थकं प्रत्यात्मत्वेनापि कारणत्वात् । नन्वा
त्माव इति चेत् ? न । अहं सुखीत्यादिप्रत
द्धेः । किं च सुखादिसमवायिकारणतया
येन सुखादिजनकतया च तत्सिद्धिः । अत

[illegible]

एव जन्येन्द्रियाणामध्यात्मत्वव्यवहारो नि
मनसः । तस्याणुत्वेनाहं सुखी दुःखीत्यादि
त्वात् । नन्वहं सुखीत्यादिप्रत्यक्षे सुखादि
न विषयत्वं किं त्ववच्छेदकतया सुखाद्या
वेति सुखाश्रयत्वं मनसोऽस्त्विति चेत् ? न ।
सलौकिकसाक्षात्काराविषयत्वात् । किं च
नोत्पन्नसुखादेरपि अहं सुखीति प्रत्यक्षविषय
तदवच्छेदकहस्तस्यैव तादृशप्रत्यक्षविषयत्व
तथा च कथमनुगतोऽहमित्याकारकप्रत्ययो
रसाधारणानुगतानतिप्रसक्ततादृशप्रत्यक्षवि
षात् । एतेन शरीरस्य मानसप्रत्यक्षविषयत
ऽणुत्वेऽप्यवच्छेदकता सम्बन्धेन तत्तत्सुखस
म्बन्धेन कारणस्यैवावच्छेदकत्वाच्छरीरस्य
सुखाश्रयत्वम् । मनसा समवायेनैव सुखा
निरस्तम् । किं चादृष्टवदात्मसंयोगस्य भोग
हेतुत्वात् तादृशाधदादेर्देशान्तरेऽप्युत्पत्तेर्ना
मनसः । न चादृष्टस्य कालिकसम्बन्धेनैव ता
रणत्वम् । न च मनस एवासिद्धिरिति
व्यासङ्गान्यथानुपपत्त्याऽणुत्वेन सिद्धेर्वक्ष्य
माणत्वम् । पूर्वोक्तयुक्त्याऽनुगतप्रत्यक्षासम्भ
शरीरजातेः शरीरावयवतदवयवादिसंयोग
खीत्याद्यनुगतप्रत्ययः सम्भवत्येव तथाऽपि
[illegible]

त्मैकत्ववन्मनस एकत्वस्यापि प्रत्यक्षताप
त्तेः मानसे सामानाधिकरण्येन महत्त्वस्य हे
सुखादेर्मनोनिष्ठत्वे च एकत्वादेर्मनसोऽयोग्य
त्वोपपत्तेर्न गुणमानसे सामानाधिकरण्येन मह
त्त्वपरमपि लाघवम् । न च गुणप्रत्यक्षे द्र
व्यसमवेतप्रत्यक्षे एव वा सामानाधिकरण्येन
हेतुत्वं न तु चाक्षुषादिभेदेन अनन्तकार्यकारण
त् । अत एव द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वस्य समवायेन
तु द्रव्यचाक्षुषादाविति वाच्यम् । चक्षुस्संयु
पृथिवीत्वादिसमवायसत्त्वेन परमाणुघटित
पृथिवीत्वादिचाक्षुषवारणाय द्रव्यान्यद्रव्यस
चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवन्निरूपितसमवाय
निकारात् । एवं परमाणुघटितत्वक्सन्निकर्षेण
वायवारणाय द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतस्पार्शने त्
हदुद्भूतस्पर्शवन्निरूपितसमवायस्य हेतुत्वाच्च
गुणप्रत्यक्षे द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे वा न
सामानाधिकरण्येन हेतुत्वं मानाभावादित्य
स्मन्मतेऽपि एकत्वत्वेन मनोनिष्ठैकत्वस्ये
प्रत्वादेवाप्रत्यक्षोपपत्तेरिति दिक् ।

स च जीवेश्वरभेदेन द्विविधः । जीवास्त्वन
ःस्त्वेक एव । द्विविधोऽपि नित्यो विभुश्च । जी

मनसि महत्त्वाभावेन स्वनिष्ठसंख्यादिगुणाप्रत्यक्षत्ववत् सुखादौ
वे तेषामप्रत्यक्षत्वं स्यादिति शङ्ककस्याशयः । महत्त्वसामानाधि

धप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्याः । ईश्वरस्तु संख्
ज्ञानेच्छाप्रयत्नवान् । ननु जीवोऽप्येक एवास्ति
न । एकमुक्तत्वे सर्वेषां मुक्तत्वापत्तेः । बाधित
क्तत्वप्रतिपादकागमाप्रामाण्यापत्तेश्च । यत्तु
परसमवेतसुखादेः परस्य प्रत्यक्षापत्तिरिति । त
परशब्देनात्मनोऽभिधाने इष्टत्वात् । शरीरा
सम्भवात् शरीरे प्रत्यक्षाभावात् । अवच्छेदक
रान्तरे स्यादित्यपि न । हस्तेऽवच्छेदकतासम्
ध्यमानसुखस्यावच्छेदकतासम्बन्धेन पादे कार
णाभाववत्त्वाच्छरीरे विद्यमानसुखस्य शरीरा
कतयाऽभावेन तत्प्रत्यक्षस्याप्यवच्छेदकतया
धात् । अवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्र सुखादिप्र
दकतया तत्र सुखादेरपि हेतुत्वात् । एवं सर्व
पादनं निरसनीयमिति दिक् । ईश्वरे प्रमाणम

मनस्त्वजातिमन्मनः । तच्च नानाऽणु ।
माणपृथक्त्वसंयोगविभागदैशिकपरत्वापरत्व
विभुद्रव्यत्वाद्दैशिकपरत्वापरत्ववन्नित्यत्वान्न
रत्वापरत्ववत् । [illegible]ग्राहकम् । आत्मवृ
त्तिगुणतद्गतजातितदभावानां च ग्राहकम् ।
[illegible] मनःसद्भावे किं मानं सुखादिसाक्षात्कारे
त्वेनैवानतिप्रसङ्गात् । न चात्मनः सुषुप्ति
[illegible]प्रसङ्गः । ज्ञानाद्यविषयकात्मप्रत्यक्षसम्भा

विशेषगुणस्यैव प्रत्यक्षसम्भवेन ततस्तत्प्रत्य
ाराऽसंभवेन सुषुप्त्यनुपपत्तेः न च सुषुप्त्य
क्षणे निर्विकल्पकस्यैवाङ्गीकारेणास्य चायो
त्यक्षमिति सुषुप्त्युपपत्तिरिति वाच्यम् ।
हितपूर्वक्षणे यस्यैव प्रत्यक्षं निर्विकल्पकं त
विकल्पकसम्भवेनाग्रे तत्प्रत्यक्षसम्भवेन सुषुप्त
। निर्विकल्पकस्य फलैकोन्नेयत्वेन तदा निर्
वे प्रमाणाभावाच्च । न च मनसः स्वीकारेऽ
णुत्वेन मनःसंयोगस्य सम्भवेन सुषुप्त्यनुपप
ाच्यम् । त्वङ्मनोयोगस्यापि ज्ञानमात्रे का
ारेण सुषुप्तिकाले मनसः पुरीततीसंयुक्ततया
ावेन त्वङ्मनोयोगाभावात् सुषुप्त्युपपत्ते
।

अन्ये तु चर्ममनोयोगस्य शरीरमनोयोगस्य वा
े हेतुत्वान्न सुषुप्त्यनुपपत्तिरित्याहुः ।

अपरे तु क्रियासंयोगयोर्विशिष्यैव कारणत्वं
अन्यथा घटक्रियया भूतलसंयोगवत् तत्रत्य
पि संयोगजननापत्तेः । तथा च तदानीन्तन
ऽन्यत्र संयोगजननेऽपि नात्मनि संयोगो ज
त्वात् । न चैतत्कालीनसर्वमूर्त्तसंयोगित्वं, त
न्तनमनःक्रियया कथमात्मनि संयोगो न ज

भवद्भिः सुषुप्त्यनुरोधेनाऽप्रत्यक्षपुरीततिमनः संयोगः स्वीक्रियते तद्व
धेन सुषुप्तिप्राक्क्षणे नियमेन निर्विकल्पकमेव स्वीक्रियते । सविकल्प

भावेनाविभुत्वापत्तेः । कदा चिद् ...दृश्यसं
चेद् तदस्मन्मतेऽपि । न वा तदपि, किंतु
तथा च सुषुप्त्यात्ममनःसंयोगाभावादेव न

ननु त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानसामान्ये
तदानीं ज्ञानाभावः । तस्य ज्ञानसामान्ये हेतु
भावात् । अन्यथा चाक्षुषादिज्ञानकालेऽपि
पत्तिः । चाक्षुषादिज्ञानान्यथानुपपत्त्यैव त्वन्म
योगस्य सत्वात् । न च चाक्षुषादिसामग्र्यास्
कत्वं वाच्यम् । अनन्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभा
त्वादित्याहुः ।

अन्ये तु घ्राणरसनचक्षुस्त्वगिन्द्रियाणां
पकगुणसन्निकर्षे सति गन्धादीनां चतुर्णामेकं
वा स्यात् न त्वेकस्यैव ज्ञानम् । तथा चैकस्यैव
नोपपादनार्थमिन्द्रियमनःसंयोगस्य कारणत्व
तथा च येनेन्द्रियेण मनःसंयोगोऽस्ति । तत्प्रत्य
नान्यत् । तथा च मनसोऽणुत्वे सर्वैः सह तद
म्भवान्न सर्वैस्तदानीं प्रत्यक्षं जन्यत इति मन
द्धिः । न च दृश्यस्य पच्यमानगन्धस्य बुभुत्साव
त्सितानां ग्रहणं नाबुभुत्सितानां तथा रूपादि
तस्यैव ग्रहणं नाबुभुत्सितस्येति वाच्यम् ।
नाबुभुत्सितग्रहणे प्रतिबन्धकत्वं न वा बुभु
दिग्रत्यक्षे हेतुत्वं रूपबुभुत्सायामपि अबुभुत्सित

द्गाथाग्रहणं त्वित्थम् । बुभुत्सा हि बुभुत्सित
श्चश्रोत्रे मनःसंयोगसम्पादकतयोपयुज्यते ।
द्गावच्छेदेन श्रोत्रमनःसंयोगसम्पादकतयोपयु
च्छब्दावच्छेदेन श्रोत्रमनःसंयोगस्य हेतुत्वात
दिबुभुत्साऽपि रूपग्राहकेन्द्रिये मनःसंयोगसं
पयुक्ता मनसोऽणुत्वस्यैव साधिका । अन्यथ
र्णां बुभुत्सायां चतुर्णामेकज्ञानविषयत्वं ज्ञ
यं वा स्यादित्याहुः ।

नन्वास्तु सुषुप्त्यन्यथानुपपत्त्या न मनसः
त्वाश्रयतत्संयोगादिकल्पनापेक्षया लाघवेन
कारणतावच्छेदकजातेः सुषुप्तिकालीनात्मसं
नात् । विजातीयसंयोगस्य समवायेन ज्ञाना
। तच्च वैजात्यं जाग्रत्कालीनपृथिव्यात्म
। अत एव पार्थिवपरमाणवो वा मनांसीति
वृत्तिकारैरपि ज्ञानकारणात्मसंयोगाश्रयत्वे
त्वं स्वीकृतं न तु ज्ञानकारणपृथिवीपरमाण
श्रयत्वेन, तत्त्वेन कारणत्वे गौरवात् । जं
त्मसंयोगत्वेन विनिगमनाविरहाच्च । नापि यु
पपत्त्या तत्सिद्धिः । रूपादिभिः सन्निकर्षस्य प
न यत्र यस्यैव प्रत्यक्षं तद्ग्राहकेन्द्रियसन्नि
रतीति कल्पनादेकज्ञानोपपत्तेः । एवं च ए
ने तस्यैव कदम्बगोलकन्यायेनोत्पादकल्पनया

त्वस्नेहसंस्कारशब्दसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधं
दाश्चतुर्विंशतिविधः ।

गुणत्वजातिस्तु रूपादौ गुण इत्याकारप्र
सिद्धा । अतीन्द्रियरूपादौ तत्सिद्धिस्तु सत्व
गुरुत्वादौ धर्मिग्राहकमानादिति प्राञ्चः ।

अपरे तु रूपरसादौ गुणाकाराध्यक्षं नाप
रणं येन तत्सिद्धिः स्यात् । नापि द्रव्यकर्मान्य
सामान्यवति यः कारणतास्तदवच्छेदकतया तत्सि
एवंविधप्रकारेण जातिसिद्धेरभावात् । अन्य
न्यस्मिन् सामान्यवति यः कारणतास्तदवच्छे
जातिसिद्धौ तथा सङ्करापत्तेः । अत एव सामान्य
न्यस्मिन् वर्तते यः संयोगसमवायिकारणत्वाव
च्छेदकतयाऽपि न गुणत्वसिद्धिः । रूपान्यसा
संयोगसमवायिकारणत्वाभावात् तदवच्छेदकत
सिद्धौ तथा सङ्करप्रसङ्गात् । तस्माद् द्रव्यकर्मान्
सामान्यवत्त्वं गुणत्वं, रूपाद्यन्यतमत्वं तु न गु
णात् । गुरुत्वादेर्निरस्यत्वेन तद्घटितान्यतमत्व
बत्वाच्चेति प्रागेवास्तोभायमित्याहुः ।

ते द्विविधाः । सामान्यगुणा विशेषगुणा
विशेषगुणाः रूपरसगन्धस्पर्शसांसिद्धिकद्रवत्व
सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मबुद्धिभावनाख्याः ।
सामान्यगुणाः । विशेषगुणत्वं तु एकद्रव्यनिष्ठ
स्वच्छिन्नवृत्तिमत्त्वम् [illegible]

।

रूपत्वजातिमद्रूपम् । रूपत्वजातिस्तु नील
अनुगताद्यध्यक्षेण सिद्धा । न चातीन्द्रियनीला
सिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । समवायेन विजाती
प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन नीलादे
त्वादेःपरमाणुनीलादिवृत्तित्वेन साङ्कर्यवारण
परमाणुरूपादिवृत्तित्वस्वीकारात् । न च र
रूपत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कारणत्वात् प्रत्य
त्वादेरेव कारणतावच्छेदकतया परमाणुरूपा
सिद्धिरिति वाच्यम् । रूपत्वादेर्नित्यवृत्तित
वच्छेदकत्वात् । नापि जन्यरूपत्वादिकं रू
वच्छेदकं पाकादपि रूपादेर्जायमानत्वेन व्या
पि विजातीयरूपत्वादिकं नीलत्वादेः पाकज
त्वेन रूपादिजन्यतावच्छेदकवैजात्यस्य पी
नोभयो रूपादिजन्यनीलादिवृत्तित्वेन नीलाद
ङ्करप्रसङ्गात् । नापि पाकजन्यजन्यरूपत्वा
जन्यताऽपि रूपादौ रूपाद्यजन्यजन्यरूपत्व
ति प्रागुक्तेत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । न च वि
दिकं प्रति पाकजन्यता तथा च पाकजन्य
कं प्रति रूपादिजन्यत्वमिति वाच्यम् । वि
दिकं प्रत्येव नीलादेर्हेतुत्वं रूपाद्यजन्यजन्य
ति पाकस्य हेतुत्वमित्यस्यापि सुवचत्वात् ।

नुत्पत्तस्तदभावे चोत्पत्तेरन्वयतो व्यतिरेका
चारास्तथापि स्वेदस्य प्रयोजकत्वमाश्रित्योक्तं
मानुषादिशरीराणां क्लेदोष्मादिनाशेऽपि ग
पार्थिवत्वसिद्धिः ।

वृक्षादौ शरीरत्वे पुराणाद्येव मानम् ।
तसंरोहणेनाध्यात्मिकवायुसंबन्धानुमानात्तेषां
सिद्धिमाहुः । तन्न । कस्तूरिकादौ यथा सजातीय
न्धकल्पनाभ्रमच्छिद्रता । तद्यथा । कस्तूरिकागन
कस्तूरिकासंबन्धो ऽवश्यं वाच्यः । अन्यथा सा
येन गन्धग्रहणानुपपत्तेस्तेषां कस्तूरिकावयवसंब
निर्गमनं विना न सम्भवतीति कस्तूरिकादेः स
सत्तो तत्र सजातीयावयवसम्बन्धकल्पनान्न
था सजातीयावयवसंबन्धकल्पनेन भग्नक्षतसं
नाध्यात्मिकवायुसंबन्धे मानमिति । न वा
रीरत्वसिद्धिः । तत्संबन्धस्याकाशादिसाधा
थपि चक्षुरादेर्गमनेन घटादिग्रहणवद्घ्राणगमने
हसम्भवाच्चेयं कल्पना तथाप्यनुकूलवातादि
त्या तथाकल्पनमिति प्राञ्चः ।

शरीरत्वं त्ववच्छेदकतासंबन्धेन सुखादेस्त
बन्धेन जनकत्वम् । न च हस्तादौ शरीरत्वापत्ति
त् । अन्त्यावयवित्वेन विशेषणाच्चेति केचिदा
वच्छेदकतासंबन्धेन सुखाद्युत्पत्तौ न तादात्म्य
रत्वेन कारणता । ...

दिसंयोगे कल्पनाच्च शरीरत्वदवयवादावच्छे
न सुखाद्यनुत्पत्तिः ।

ापि सा जातिः स्वाश्रयसमवायिसमवेतत्वस
रादाविव हस्तादिगतगुणादिष्वप्यस्तीति न
कतासम्बन्धेन सुखाद्युत्पत्तिः, शरीरव्यवहार
ात्तथापि द्रव्यत्वविशेषिताया स्तस्याः सुखज
कत्वाच्छरीरव्यवहारादौ च प्रयोजकत्वाच्च दो
चित्तु स्वाश्रयजन्यत्वसम्बन्धेन तस्याः शरीर
ाजकत्वात्, सुखकारणतावच्छेदकत्वाच्च नाि
ाहुः ।

न्ये तु चेष्टावदन्त्यावयवित्तिद्रव्यत्वव्या
(। तादृशजातिश्च चैत्रत्वादिः । नृसिंहशरी
न नरसिंहवृत्तिनृसिंहत्वेस्य सत्वाच्चोक्त
तम् । पृथिवीत्वादिना सङ्कराद्धस्तत्वजात्य
यविपद्वैयर्थ्यात् । न च हस्तत्वं पृथिवीत्व
नानैवेति वाच्यम् । शरीरत्वस्यापि पृथिवीत्व
ानात्वस्वीकारादेव नृसिंहशरीरे लक्षणसं
त्रजात्युपपादनायासवैयर्थ्यात् ।

न्द्रियरूपा पृथिवी गन्धग्राहकमिन्द्रियम् तत्र
गन्धग्राहकेन्द्रियस्य पृथिवीत्वं त्वनुद्भूतगन
ापि साधितं प्राक् । के चित्तु घ्राणं पार्थिवं रू
र्शशब्देषु मध्ये गन्धस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् ।

हेतुत्वे मानाभाव इत्याहुः ।

केचित्तु चक्षुर्मात्रग्राह्यविशेषगुणो रूपम् । मेऽस्तिसंयोगरूपत्वादिवारणाय मात्रविशेषगुण न चातीन्द्रियरूपेऽव्याप्तिः । तादृशगुणवृत्ति व्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति प्राहुः । र्मात्रगृहीतस्नेहविशेषवृत्तिस्नेहत्वस्य स्नेहे सत् तेऽव्याप्तिः । न च चक्षुर्मात्रग्राह्येति जातेर्वि ष्टदोष इति वाच्यम् । विशेषपदगुणत्वव्याप्य ात् । प्रभात्वस्य गुणावृत्तित्वेनैव वारणादिति

तच्च रूपं पृथिव्यादित्रयवृत्ति । नीलपीतरक्त श्वेतचित्रभेदात् सप्तविधम् । उद्भूतमनुद्भूतं च सप्तविधमप्यनित्यमेव । जलतेजोवृत्ति शुक्लमेव पगतं नित्यम् । अनित्यगतमनित्यम् । नीला त्वादिजातियोगि, नीलत्वादिजातौ प्रत्यक्षमेव

ननु समवायेन नानारूपज्ञानाद्विजातीयना ाद् समानाधिकरणसमानकालीनविजातीयन ाद्[1] चित्रव्यवहारोपपत्तौ न चित्ररूपे मानम घटे कश्चित्किंविजातीयरूपप्रहवतोऽसमवायिव पभेद इति भ्रान्यतश्च घटे नानारूपाणां स ऽपि न चित्रव्यवहार इति चेत् ।

१ नानारूपेत्युक्तौ कालिकसंबन्धेन नानारूपवान् घट इति ज्ञाते चि ति समवायेनेति । तावत्युक्तौ ठश्यामकपालारब्धघटावयवसमवा मेव इति समाद्धश्यामरूपवानायं घट इति साम्प्रतचित्रव्यवहार योयेति । तावत्युक्ते समवायेन नीलो घटः पीतः पटो रक्तं कुड्यं मि

पत्त्या रूपमावश्यकम् । तत्र नीलपीतादिन
ारे गौरवम् । न च नीलपीतादेः कारणत्
श्यकत्वेन तत एव चित्रव्यवहारोपपत्तेरिति
कारे गौरवमिति वाच्यम् । समवायेन नी
ति स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन नीलेतररू
कत्वमावश्यकं वाच्यम् । अन्यथा तादृशघट
लावच्छेदेन नीलोत्पादापत्तिः । तथा च नी
योः परस्परं प्रतिबन्धकयोः सत्त्वान्न नील
त्पत्तिः । अतश्चित्रमेव प्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्या
याहुः ।

परे तु[1] समवायेन नीलादिकं प्रति न स्वाश्र
सम्बन्धेन नीलादेर्हेतुत्वं येनोक्तरूपेण प्रति
त् किन्त्ववच्छेदकत्वसम्बन्धेन नीलादिकं
न नीलादेः कारणत्वम् । तथा च तादृशघटादेर्नी
च्छेदकतासम्बन्धेन नीलकपालादावेवोत्पत्ति
लादावपि । न च समवायेन नीलादिकं प्रति
त्वसम्बन्धेनापि नीलादेर्हेतुत्वं वाच्यम् । अन
लादावच्छेदकतासम्बन्धेन जायमानं समव
दाविवाकाशादौ पीतघटादावपि उत्पद्येतेति
समवायेन घटादौ जायमानं प्रतीतिवशात् अ
च्छेदकतया स्वीक्रियते यथा भवद्भिः, तथाव
बन्धेन जायमानं प्रतीतिवशात् समवायेन घट
न इति । न हि सर्वेऽपि सम्बन्धाः कार्यताव

यसमवेतत्वसम्बन्धेन हेतुत्वं न त्ववच्छेदकत
ापि । न वा नीलेतररूपादेर्नीलादिकं प्रति स्व
तत्वसम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वम् । न चैवं ता
ीलपीतादेर्व्याप्यवृत्तित्वापत्तिः । केषांचित्
ाप्यवृत्तित्ववदेकदेशव्याप्यवृत्तित्वस्वीकारात्
वावच्छेदकतासम्बन्धेन नीलादिकं प्रति स
व्यस्य कारणत्वमन्यथा पटाभावदशायां नी
च्छेदकतया नीलोत्पत्त्यापत्तिः । न वाऽवच्छेद
येन रूपोत्पत्तिं प्रत्यवच्छेदकतया रूपस्य प्रति
नरं कल्पनीयम् । अन्यथाऽवच्छेदकतासम्बन्धेन
नरवच्छेदकतया नीलापत्तेः । पाकात् समवा
त्तेः पुनरुत्पादवारणार्थं समवायेन रूपं प्रति
पस्य प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वात् । न च नील
च्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य नीलग्राहकत्वम् ।
वयवावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य पीता
च्यम् । तथा च षट्कार्यकारणभावापत्त्याऽ
स्वीकार एवोचित इति वाच्यम् । नीलावयव
व चक्षुःसंयुक्तसमवायसत्त्वेऽपि चित्ररूपप्रत्यक्ष
वत्र प्रत्यक्षेऽवयवविजातीयनानारूपप्रत्यक्षस्य
वयवविजातीयनानारूपस्य कारणत्वेऽतिगौ

१ ननु अवच्छेदकतया कार्यतास्वीकारे अत एवेत्यादिना वक्ष्यमा
रणभावद्वयस्वीकारे गौरवापत्तिरित्यपमेयास्वरसः पूर्वकल्पे अतः पक्ष

देन सन्निकर्षे नीलादेः प्रत्यक्षत्वापत्तिः। नील
यवच्छिन्नसंयुक्तसमवायस्य नीलादिग्राहकत्व
यवृत्तित्वाङ्गीकारेऽपि तादृशसन्निकर्षस्यैव ग्रा
। अन्यथा पीतकपालावच्छेदेन सन्निकर्षेऽपि
समवायसत्त्वेन नीलग्रहापत्तिरिति नातिरिक्तं
एवमेव त्विश्रस्पर्शेऽपि साधकं तन्निराकरण
मेति वदन्ति।

रे तु समवायघटितस्वाश्रयाश्रयत्वविशिष्टाद
म्बन्धेन नीलादिकं प्रति समवायसम्बन्धेन र्न
मित्याहुः[1]।

सत्वजातिमान् रसः। रसत्वजातौ प्रत्य
। न चातीन्द्रियरसे रसत्वजातौ मानाभावः
विलक्षणमधुरादिकं प्रति स्वाश्रयसमवेत
मधुरादिरसादेर्हेतुत्वेन मधुरत्वादिजातेरती
वादिमधुररसादिवृत्तित्वेन मधुरत्वादिना र
यातीन्द्रियरसेऽपि रसत्वस्वीकारात्।
रे तु रसनेन्द्रियजलौकिकसाक्षात्कारविषय
व्याप्या जातिस्तद्वान् रासनलौकिकविषयता

रेत्स्विति। निष्कृष्टमतमेतदिति प्रतिभाति। पूर्वत्रास्वरसस्तु स
ीकारे अव्याप्यवृत्तित्वस्वीकारपक्षे अव्याप्यवृत्तित्वबलात्थं स्थित्थं
पीताद्युत्पत्तिनियमलाभेऽपि नीलाद्यवच्छेदेनैव नीलादेरुत्पत्तिर्नियामक
दुर्वारत्वात्। व्याप्यवृत्तित्वपक्षे तु नीलकपालावच्छेदेनैव चक्षुःसंयोगेन
त भ्राम्यतः सर्वत्र नीलमस्तीति शब्दप्रयुञ्जतो वाक्यश्रवणादन्यपुरुषो

द्रव्यजन्यप्रत्यक्षे उपनीतरूपत्वादेर्भानेऽपि
सन्नलौकिकविषयत्वाभावान्न रूपत्वादिकमा
ाप्तिः । गुणत्वमादाय गुणादावतिव्याप्तिवारा
व्याप्येति । यद्यपि गुणत्वस्यापि गुणत्वव्याप्य
याऽपि गुणत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित
ाप्यत्वेन विवक्षितं न तु गुणत्वसमानाधिकरण
दावतिप्रसङ्गात् । न वा गुणत्वाभाववद्वृत्ति
गुत्वभिन्नत्वं गौरवात् । रसनेन्द्रियग्राह्यगुणत्वं
लक्षणम् । अतीन्द्रियरसेऽव्याप्तेरिति वदन्ति ।

स च पृथिवीजलवृत्तिः । मधुरतिक्तकटुकषा
भेदात् षड्विधः । उद्भूतोऽनुद्भूतश्च । पृथिव्यां
ाकजश्च । षड्विधोऽपि पृथिव्यामनित्य एव उ
ाकजश्च । स नित्यगतो नित्योऽनित्यगतोऽनि

ननु मधुरतिक्तावयवारब्धे चित्ररूपोपपा
त्ररसो दुर्वार इति चेत् ? न । मधुरं प्रति मधुरे
क्तं प्रति तिक्तेतररसस्य प्रतिबन्धकतया तत्र
योरभावः । चित्रस्तु तत्र नाङ्गीक्रियते तत्कल्प
गावध्वंसयोः कल्पने च चित्ररसं प्रत्यतिरिक्त
भावकल्पने च गौरवापत्तेः । रसनेन्द्रियेण उ
दृश्यद्रव्यस्य नीरसत्वे क्षतिविरहात् । मधुरा
ायवमधुररसादिनैव चित्रप्रत्ययस्य चावयवि
नारसेनैवोपपन्नत्वात् ।

ादौ मानाभाव इति चेत् । न । त्र्यणुकमधुर
नुपपत्त्या मधुररसादिकं प्रति मधुररसादेर्हे
ापि मधुररसादेर्धारयितुमशक्यत्वात् सामा
ते प्राच्चः ।

ान्ये तु परमाणुद्व्यणुकयोरङ्गीकारेऽपि महत्त्व
ाघत्वेनैव रसे प्रतिबन्धकतास्वीकारान्न चत्
ाधुराद्युत्पत्तिः सम्भवति । न चैवमतिरिक्तप्र
धन्धकतास्वीकारे गौरवमिति वाच्यम् । अ
ितत्प्रागभावध्वंसादिकल्पनापेक्षया एकस्य प्र
तेबन्धकभावस्यैव स्वीकारात् । कथमन्यथा
पत्वेनापि प्रतिबन्धकतासिद्धिः । परमाणुद्व्यणु
ारे तु पार्थिवत्रुटौ मधुररसादिकं पाक
णुके तु मधुररसादिकं नित्यम् । तथा च मधुरा
वलक्षणपाकस्यैव हेतुत्वं स च पार्थिवत्र
नान्यत्र । तथा च त्र्यणुकमधुरादिनैवान्यत्र म
पोपपत्तेर्नान्यत्र मधुररसादिसिद्धिः । यदि चा
ोन तत्प्रतीतेः प्रामाण्यान्माधुरादिकल्पनं तद
ारब्धेऽपि समानम् । नन्वेवं चित्ररसप्रत
ास्यापि सिद्धिः स्यात् । न स्यात् । समानाधि
तीयनानारसेनैवोपपन्नत्वात् । एतेन चित्र
ाताः ।

ान्धत्वजातिमान् गन्धः । गन्धत्वजातिस्तु

दकतयाऽपत्तेरसाङ्कः ।

कश्चित् तु घ्राणग्राह्यगुणत्वं घ्राणजप्रत्यक्षकार
लक्षणम् । गन्धत्ववारणाय गुणेति प्राहु
संयुक्तसमवायस्य रूपादावपिसत्त्वेन तेषां घ्र
वारणाय गुणत्वविशिष्टलौकिकविषयतया घ्राण
न्धस्य गन्धसमवेतत्वविशिष्टलौकिकसाक्षात्क
। घ्राणजप्रत्यक्षे गन्धसमवेतस्य तादात्म्येन हेत
रूपादेरयोग्यत्वेनैव न घ्राणजं तेषामिति वा
रयोग्यत्वेन भेदानां घ्राणजप्रत्यक्षे कारणत्वे
। यद्वा लौकिकविषयतया घ्राणजभावप्रत्यक्षे
गेकसमवायस्य प्रतियोगित्वानुयोगित्वान्यत
गन्धस्य हेतुत्वमिति घ्राणजभावप्रत्यक्षेगन्धस्
तु । तथाऽप्याद्ये परमाण्वादिगन्धाव्याप्तेः । त
त्वात् । द्वितीये घ्राणसंयुक्तसमवेते रूपे सत्
न्निकर्षेण सत्ताघ्राणजापत्तेः । घ्राणजलौकिक
गुणत्वव्याप्यजातिमत्परतया तद्वर्णने घ्राणा
द्भूतगन्धवत्समवेतसमवायस्य हेतुत्वे तु तदपि
दिक् ।

स द्विविधः । सुरभिरसुरभिश्च । भूतोऽनु
ाऽपाकजश्च सर्वोऽप्यनित्यः । पृथिवीमात्रवृ
सुरभित्वत्रयम् । एकं प्रत्यक्षसिद्धं तत्सर्वं
सुरभिकारणतावच्छेदकम् । अपरं सुरभिनिष्ठ
र्यतावच्छेदकम् । पाककार्यताव[illegible]

ऽनुद्भूश्च नित्यो। नित्यः पाकजो ऽपाकजश्च। क
श्च। शीतः पयसि। उष्णस्तेजसि। अनुष्णा
वाय्वोः। पृथिव्यामनित्य एव पाकजोऽपाकज
नित्यगतो नित्योऽनित्यगतो नित्योऽपाकज
शादयश्च शीतस्पर्शत्वादिजातिमन्तः। ताश्च
प्त्यसिद्धाः।

नु कठिनत्वकोमलत्वयोः संयोगगतत्वेन क
भ्यामवयवाभ्यामारब्धे कथं चित्रस्पर्शोत्पत्ति
। तयोः संयोगगतत्वे चाक्षुषत्वापत्तिभयेन
ाङ्गीकारेण कठिनकोमलाभ्यामारब्धे चित्रस्
एतस्य सर्वोऽपि विचारश्चित्ररूपवदवसेयः
न्वनुद्भूतस्पर्शादौ मानाभाव इति चेदत्र प्रा
परसगन्धस्पर्शादिमत् पृथिवीत्वात्, इत्याद्यनु
न्द्धिः। उद्भूतत्वे तेषां महत्त्वसमानाधिकर
वापत्त्यानुद्भूतत्वे एव पर्यवसानमित्याहुः।
शेषिकास्तु, अस्तु पृथिव्यां पाकजं रूपादिकं
ावेव पाकाद्रूपनाशोत्पादौ रूपाजन्यजन्यनील
समवेतनीलत्वस्यैव विलक्षणपाककार्यतावच्
समवेतरूपनाशत्वस्यैव पाकनाश्यतावच्छेदक
घटादिनिष्ठरूपादिनाशे घटनाशादेर्हेतुत्वात्, प
रूपनाशासम्भवाच्च। कथं तर्हि घटादौ पूर्वरूपा
नरूपादिकं दृश्यते पूर्वरूपाश्रये दृश्यते एव न,

ाणुकोत्पादादिक्रमेण घटाद्युत्पत्तिः । द्व्यणुकं
दिक्रमेण घटान्तरे पूर्वघटसदृशो रूपोत्पत्तिः ।

अत्र प्रसङ्गाद्विचार्यते । द्व्यणुकनाशमारभ्य
तरे एकादशक्षणे रूपोत्पत्तिर्दशमे नवमेऽष्टमे वे
कादशक्षणा वेवम् । परमाणौ वह्निसंयोगात् क्रि
रमाणुद्वयविभागः, तस्मिन् क्षणे न परमाणव
गः, द्रव्यारम्भकसंयोगनाशकविभागजनकत्व
ानारम्भकसंयोगनाशकविभागजनकत्वनियम
सत्कमलकुड्मलादौ तथादर्शनात् । कथं तर्हि प
शविभाग इति चेत् । परमाणुद्वयविभागात् का
भागस्य कारणाकारणविभागहेतुत्वात् । पर
भागेन परमाण्वाकाशादिविभागे जननीये द्र
जनकसंयोगनाशो वाऽपेक्षितः । अन्यथा परमा
गस्य कर्मतापत्तिः संयोगविभागयोरनपेक्षं कार
लक्षणात् । तत्र द्रव्यनाशापेक्षत्वपक्षे घटपर
ा द्व्यणुकनाशस्तत्परमाणुक्रियान्तरेण द्व्यणु
ादशक्षणा । संयोगनाशापेक्षत्वपक्षे दशक्षणा ।
माणुक्रिया ततः परमाणुद्वयविभागस्ततः परम
ाशस्ततो द्व्यणुकनाशस्ततो द्वितीयक्षणे परमा
गेन द्रव्यनाशापेक्षेण परमाण्वाकाशविभागः
मनाशश्च ततस्तृतीयक्षणे परमाण्वाकाशस
रमाणुरक्तोत्पादौ । ततश्चतुर्थक्षणे परमाणूत्त
ास्ततः पञ्चमे क्षणे क्रियानिवृत्तिः क्रिया

... दृष्टान्त द्व्यणुकारपार
शक्षणे द्व्यणुके रक्तोत्पत्तिः ।
ननु परमाणावग्निसंयोगसत्त्वेन क्रियोत्पत्ति
क्षणयोरेव श्यामनाशरक्तोत्पादौ युक्तौ न तु
त्तरक्षणतदुत्तरक्षणयोः । न च सर्वावच्छेदेन
ारणत्वेन परमाणुसंयुक्ते परमाणौ सर्वावच्छे
ागाभावान्मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधादिति
निबिडयोरेव समानदेशताविरोधात् । कथमन
संयुक्ते घटादौ चक्षुःसंयोगोत्पत्तिः । न वा र
ा पाकस्य हेतुत्वं किंतु विजातीयत्वेन । न
तादृशसंयोगत्वनियतं मानाभावादितिचेन्न न
ाविनश्यदवस्थावयविश्यामेऽवयवश्यामेन क
सत्त्वात् । द्व्यणुकनाशोत्तरमेव श्यामनाशात्
चरमवयवी श्यामोऽवयवाश्च न श्यामा इति
द्व्यणुकनाशोत्पत्तिक्षणे परमाणुरूपनाशापत्ति
समवायेन द्रव्यस्वरूपनाशोत्पत्तौ प्रतिबन
अन्यथा पाकसत्त्वेन परमाणौ क्रियोत्पादस
ात्पत्त्यापत्तेः । न च त्रिक्षणाप्रक्रियानुपपत्ति
ात्पत्त्यनङ्गीकारेण तदभिधानात् । यद्वा परमाणु
ागस्य विलक्षणसंयोगस्यैव वा प्रतिबन्धकत्वक
ारणमात्रविभागस्य संयोगनाशापेक्षस्य विभ
पत्ते द्व्यणुकद्वितीयक्षणे परमाण्वाकाशविभा
ाक्षणाङ्गासे दशाक्षणा कारणमात्रविभागस्य

नने द्रव्याद्यपेक्षणात् । उत्तरसंयोगजनने पूर्वसंयो
क्षणाच्च । न च स्वोत्तरभाविभागानपेक्षत्वं तस् ।
हकारिभावानपेक्षितत्वेन सहकारिकल्पनेऽपि
तव्यासिद्धेर्दुर्वारत्वात् । द्रव्यान्तरक्रियायाः स्वोर
स्य घटस्य घटसंयोगजननेऽपेक्षितत्वादव्याप्तेः ।

किंतु कर्मत्वजातिमत्कर्म । तथात्वेनमेव
योगेत्यादिनोक्तनियमानङ्गीकारे परमाणुद्व्य
त्तिसमये परमाण्वाकाशविभागजनने द्व्यणु
भावादुत्तरदेशसंयोगोत्पादादृष्टक्षणा क्रिय
विशिष्टकार्यकारणभावात् । अवच्छेदेन
तावच्छेदेन विभागाजनकत्वात् कमलनाश
दृशनियमाभावात् । यत्परमाणुक्रियया द्व्यणु
रमाणुक्रियान्तरेण द्व्यणुकोत्पादाभ्युपगमेत्विति
सम्भवत्येव । परमाण्वन्तरक्रियया द्व्यणुकोत्पादप
नक्षणेऽपि सम्भवत्येव । तथाहि । द्व्यणुकनाशा
क्षणे परमाण्वन्तरे द्व्यणुकारम्भानुगुणकर्मचिन्
णा द्व्यणुकनाशस्ततः परमाण्वन्तरे कर्म ततस्ते
। ततः पूर्वसंयोगनाशः ततः परमाणोरेतत्परम
ततो द्व्यणुकोत्पत्तिस्ततो रूपोत्पत्तिः । द्व्यणुक
ण्वन्तरे कर्मोत्पत्तिस्वीकारे षट्क्षणा तत्पूर्वक्षणे
त्पत्त्यक्षणा । तत्पूर्वक्षणे कर्मचिन्तनाच्चतुःक्षण
कर्मचिन्तनात्त्रिक्षणा द्व्यणुकनाशसमये परमा

। न्यूना न सम्भवत्येव । द्व्यणुकस्य प्रतिबन्धक
णुकान्तरानुत्पत्तेः । द्रव्यं प्रति द्रव्यस्य प्रतिब-
ाकुस्तत्र । घटाद्यवृत्तियौ घटादिसमवेतनाशस्त
ास्य विजातीयनीलादौ पाकस्य हेतुत्वेन घटाद्य
णुपर्यन्तेषु पाकादेव रूपादिनाशरूपाद्युत्पत्त्ये
ादीनामनन्तानां नाशाद्युत्पादकल्पने गौरवा

पाकेन परमाणौ रूपादि जायते इत्यत्र मान
चेत् । न । पाकेन रसालफलादौ पूर्वरूपादि
पादिकं दृश्यते । न च तत्परमाणौ पूर्वरूपा
ति कारणरूपादिना विलक्षणरूपादिकाले रस
पूर्वरूपादौ सजातीयरूपाद्यापत्तेः । अतः पाके
ण रूपादिनाशोत्पादौ युक्ताविति केचि
स्य रूपादिजन्यरूपादौ प्रतिबन्धकत्वकल्पनं
ःशरूपाद्यनुत्पादसम्भवेनानन्तपरमाणुरूपादि
त्पादकल्पने गौरवात् ।

तु हरिद्रादिभस्मनां हरिद्राद्यारम्भकपरमा
त् । हरिद्रादिनाशानुरोधेन तेषु क्रियाविभा
ोगनाशोत्तरदेशसंयोगानामावश्यकत्वमिति
णेष्वेव भस्मारम्भकवैजात्यं कल्प्यते लाघवात्
पवारब्धत्वं भस्मनः तेषु क्रियादिकल्पने गौर
च हरिद्रादिपरमाणौ भस्मोत्पत्तिकाले पीत

दीनां कल्पनैव युक्ता लाघवात् ।

वस्तुतो हरिद्रात्र्यणुकादिनाशे न मानम्
दिप्रभृतीनां भस्मन्यनुपलम्भादस्तु तेषां नाश
रिद्रादित्र्यणुकेष्वेव पूर्वरूपनाशरूपान्तरोत्प
थं परमाणुद्व्यणुकयोः पूर्वरूपसत्त्वे त्रसरेणौ
त्तिकाले द्व्यणुकपीतात्पीतापत्तिः पाकस्य विल
पीतादौ प्रतिबन्धकत्वस्योक्तत्वात् । यद्वा
तरूपनाशोऽस्तु त्र्यणुके पाकाद्रूपोत्पत्तिसमय
माणुरूपाद्रूपोत्पत्तिः रूपजनकपाकस्य द्व्यणुकेऽक
कजरूपोत्पत्तिः । उत्पादकनाशकयोर्भेदाङ्गीकार
माणौ रूपादिनाशे न मानमिति पृथिव्यां रूपा
मेवेति नव्यमत एव युक्तिसिद्धं न च प्राचांमते
गुणमाश्रयनाशनाश्यत्वं क्वचित्पाकनाश्यत्वम
गादिनाशत्वावच्छिन्ने नानुगतो हेतुः । द्रव्यत्वा
यनाशे समवायिकारणनाशोऽसमवायिकारणना
तोऽपि हेतुः । न चैवं द्व्यणुकनाशे क्लृप्तत्वाल्लाघव
गितया द्रव्यनाशे विलक्षणसंयोगनाशस्य स्वप्र
यत्वसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत
या हेतुत्वम् । न च कपालनाशजन्यघटनाशे क
पालनाशानन्तरं कपालसंयोगनाशाभ्युपगमा
म् । कपालसंयोगनाशोत्पादकाले घटेऽनन्तसं
ने गौरवोत्पादापत्तेः । अस्मन्मते समवायिकार
सहभावेन हेतुत्वात्तदा [illegible]

गादिकमपि। अत एव नीलतरं नीलतममिति
।पन्नः। नीलादेरुत्पादविनाशप्रत्ययस्तु तदुपल
समवायोत्पादविनाशौ वा विषयीकरोतीति
त्र घटादेरपि नित्यत्वापत्तेः। तदुत्पादविनाश
तदुपलम्भानुपलम्भविषयत्वेनैवोपपत्तेः। कि
विजातीयनीलत्वादिकमेवकार्यतावच्छेदकं
ायत्वम्, गौरवात्।
चित्तु घटो नील इत्यादिप्रतीत्या नीलादे
ः। तन्न। नीलपीताद्याश्रयस्यैव प्रतीतौ प्र
किञ्च तत्तत्समवेतकार्यं प्रति तस्य समव
ेनाभेदासम्भवात्।
चित्तु नीलादेर्घटाभिन्नत्वेन तेषां त्वाचत्वाप
न्न। इष्टापत्तेः। रूपत्वादेरेव तन्मते चक्षुमा
ति कश्चित्।
ख्यात्वजातिमती संख्या। संख्यात्वजाति
त्वादौ संख्यासंख्येत्यनुगतप्रत्ययसिद्धा। स
। असंयोगित्वात्। नापि कर्म। कर्मत्वेना
ाभावात्। नापि जात्यादिकम्। जातिमत्वा
पादिकम्। तद्विलक्षणत्वेनानुभूयमानत्वात
तिरिक्त एव गुणः। सा च द्विविधा। व्यास
ासज्यवृत्तिभेदात्। तत्राव्यासज्यवृत्तिरेकत्व
धगतं नित्यमनित्यगतमनित्यम्। तत्र स्वाश्र

रेकयोरभावान्नासमवायिकारणं तत्रैकत्वमि
कत्वत्वजातिमत् । सा चेदमेकत्वमिदमेकत्व
स्यत्वसिद्धा । गुणादावेकत्वप्रत्ययस्तु एका
अत एव गुणादावेकत्वमस्तु द्रव्ये तत्प्रत्यस
मवायित्वेनेति परास्तम् । एतद् घटादि
...त्कल्पनापेक्षया एतद् घटादावेव तत्कल्प
स्त्वात् । न चैकत्रैव तत्कल्पनम् । विनिगम
गुणान्तरेस्वाश्रयसमवायिसमवेतत्वसंबन्धे
थत्वे गौरवापत्तेश्च । न च कार्यद्रव्यगतमप्ये
रिति वाच्यम् । तस्यैकत्वे जातित्वापत्ते
च कार्यसमवेतगुणस्यानित्यत्वनियमादिति

व्यासज्यवृत्तिस्तु द्वित्वादिपरार्द्धान्ता
स्यैव । तत्र स्वसमानाधिकरणानि यावत्
वायिकारणम् । अपेक्षाबुद्ध्यादिनिमित्तकार
बुद्धिनाशान्नाशः परमाण्वादिद्वित्वादेरपेक्ष
रिनाशान्नाशः । अपेक्षाबुद्धेस्तत्तद्द्वित्वादौ का
द्वित्वादिसमानाधिकरणयावदेकत्वानामेकत्व
द्वित्वबुद्धित्वेन । अत एवायमेकोऽयमेक इ
इदमेकत्वमिदमेकत्वमित्याकारिकया वा स
पया द्वित्वोत्पत्तिः । एवं त्रित्वोत्पत्तिः द्वि
मये च नानन्तद्वित्वोत्पत्तिरपि, तस्या द्वित्वे
त्वादिति कश्चित् ।

...तु ...नाध्यवसाये तत्तद्द्वित्वादिसामानाधि
करण्यानामेकत्वत्वेन ज्ञानं हेतुः । त्रित्वोत्पत्ति
दशायामुत्पत्तिस्त्वित्थमेव । अयमेक इमौ द्वौ इ
त्रित्वानुत्पत्तिरित्थमेव । तत्समानाधिकरणत्वाद्
गाहित्वादित्याहुः ।
न्ये तु द्वित्वजनकतावच्छेदकमेकमपेक्षाबुद्धौ वैज
र्वं त्रित्वादिजनकतावच्छेदकमपि वैजात्यम्
। द्वित्वजनकतावच्छेदकवैजात्यव्याप्यं सर्व
ण्याप्यम्, अतो न चाक्षुषत्वेन त्रित्वजनकता
जात्यस्य द्वित्वजनकतावच्छेदकवैजात्यस्य वा
मेक इमौ द्वाविति ज्ञानात् त्रित्वानुत्पादस्ति
यथा द्वित्वत्रित्वोत्पत्तौ विजातीयज्ञानस्य हे
त्रयावगाहिनोऽप्येतादृशज्ञानात्त्रित्वोत्पत्तिव
। यथा । त्रित्वजनकतावच्छेदकं द्वित्वजनकता
जात्यं विरुद्धमेवेति वदन्ति । तन्न । भगवदपे
त्वाद्यनुत्पादापत्तेः । किञ्च घटेषु त्रित्वोत्प
त्वोत्पादस्य युगपन्नस्यात् । अयमेकोऽयमेक इ
त्रित्वजनकविजातीयज्ञानस्य विषये पटद्वये
प्रसङ्गाच्च । अत एव घटेषु त्रित्वस्य पटयो
गपदनुत्पादेऽपि न क्षतिः । तत्र पञ्चत्वसंख्या
ः ।
तु एकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतया विन
ं द्वित्वोत्पादकं एवं त्रित्वोत्पादकं तद्विजातीय

तिदिक् ।

नन्वीश्वरापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वादिजनकत्वे किं म

अत्र केचित् । सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकप
परमाणुद्वित्वोत्पत्तौ भगवदपेक्षाबुद्धिरेव का
रविरहेण तदा जन्यबुद्धेरभावात् । जन्या
द्धेराशुविनाशितया तज्जन्यद्वित्वस्यापि तदा
किं च त्र्यणुकमहत्त्वं प्रति अवयवगतत्रित्वस्
त्वात्तद्वित्वोत्पादिका भगवदपेक्षाबुद्धिरेव क
त्र्यणुकपरिमाणजनकद्व्यणुकसंख्यायाः जन्या
कत्वात् । अत एव परमाणुद्वित्वनाशव्यावृ
द्धिनाशकार्यतावच्छेदकं वाच्यमन्यथाऽव्यभि
तथा च परमाणुद्वित्वस्य अस्मदादिबुद्धिजन्य
न्तरेऽनुवृत्तिसम्भवात् । भगवदपेक्षाबुद्धेर्द्वि
न मानमिति परास्तम् ।

नन्वास्तु द्व्यणुकपरिमाणस्यासमवा
न्यत्वमेवास्तु भावकार्यस्यासमवायिकारण
नाभावात् । तादृशनियमाङ्गीकारेऽपि परम
मेवास्तु तत्रासमवायिकारणम् । न च परि
त्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमेन परमाणुपा
त्वेन तज्जन्यद्व्यणुकपरिमाणस्य ततोऽप्युत्कृष्ट
णुत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तादृशनियमे मान
पत्तेश्च । त्र्यणुकमहत्त्वं प्रचयजन्यमेवास्तु द्वि

यत्वेनानित्यत्वसाधनापत्तिरिति नेश्वरापेक्षा
द्जनकत्वे मानमित्याहुः ।

नु जन्यापेक्षाबुद्धेरपि द्वित्वादिजनकत्वे किं
न घापेक्षाबुद्धिशून्यस्यापि द्वित्वादिप्रत्यक्षाप
ाच्यम् । तस्या द्वित्वादिसाक्षात्कार एव का
न च द्वित्वादिसाक्षात्कारत्वापेक्षया द्वित्वत्व
क्षाबुद्धिकार्यतावच्छेदकं लाघवादिति वाच्य
द्वित्वादिकल्पनापेक्षया द्वित्वादिसाक्षात्का
ार्यतावच्छेकत्वादिति । नित्यमेव द्वित्वादि
येत् ? । न कार्यतावच्छेदकलाघवेन व्यक्तिग
स्वीकारात् । द्वित्वत्वादेरेवापेक्षाबुद्धिकार्यताव
त् । अन्यथा स्वर्गादिजन्यसुखत्वादिकमेव शरी
च्छेदकमस्तु । तथा च शरीरत्वेन सुखत्वेन च व
ावात्तत्र शरीरकल्पनापि न स्यात् । न च स्वर्गे
किककारणजन्यं सुखं तच्च शरीरसाध्यमे
। वनितासम्भोगजन्यसुखसजातीयसुखस्यै
जन्यत्वात् । न च स्रक्चन्दनवनितादिजन्य
यतावच्छेदिका जातयस्तज्जातीयसुखेष्वदृष्ट
दिकारत्वपरा जातयः कल्प्यास्तदपेक्षया श
लघीयसीति वाच्यम् । शरीरतदवयवावयव
नत्तद्ध्वंसादिकल्पने च गौरवप्रसङ्गादित्याहुः

ाधत। छित्वादेरनित्यत्वम् । छित्वत्वादेर्लौ
तया। छित्वत्वादिप्रत्यक्षनिष्ठस्यैव कार्यता।वच्छेद
चैवमपेक्षाबुद्धिशून्यस्य छित्वप्रत्यक्षापत्तिर्
ते वाच्यम् । छित्वत्वादिप्रत्यक्षातिरिक्तप्रत्य
। तदतिरिक्तस्यापादनासम्भवाद् छित्वत्वादि
त्तसामग्र्यभावादेवासम्भवात् । अन्यथा घटस
काले कम्बुग्रीवादिमत्तोऽप्यापादनस्य महत्त्व
दे। केवलप्रत्यक्षापादनस्य च दुर्वारतापत्ते
र्योर्द्वित्वप्रत्यक्षकाले पटादिविषयकापेक्षाबुद्धि
मकुधृपटयोर्द्वित्वप्रत्यक्षापत्तिः । कारणवशा
वच्छेदकावच्छिन्नमेवापादनीयं तस्य विषमा
न्यथा तथापि घटयोरिदानीं छित्वोत्पत्तिकाले
त्वोत्पादप्रसङ्गः । यद्वा छित्वादिकं सर्वत्रैकमे
। न चैवं छित्वादेर्जातित्वापत्तिः । समवेत
ति अनेकसमवेतत्वस्यैव जातित्वात् । यत्र
पेक्षाबुद्धिस्तत्र तत्प्रत्यक्षम् । अत एवापेक्षाबुद्धि
मकुधृपटयोर्द्वित्वे चक्षुःसंयुक्तसमवायसत्त्वेन
दनमपि निरस्तम् । अथवा तत्तदेकत्वविष
हेस्तत्तद्द्वित्वमेव विषयितया कार्यतावच्छेदक
द्वित्वाद्यविषयकद्वित्वत्वादिग्रहस्यालीकत्वादेव
बुद्धिशून्यस्य द्वित्वत्वप्रत्यक्षापादनं सम्
त्वादिकं नित्यमेवेति वदन्ति ।

।द्वित्वादेरेकत्वान्तरसमानाधिकरणतया त
या द्वित्वादेव तत्प्रत्यक्षासम्भवात्। अत एव पर
द्विजन्यद्वित्वादेः पुरुषान्तरं प्रत्ययोग्यत्वकर
ारस्ता। अत एव द्वित्वत्रित्वयोरेकदोत्पाद
त्वोत्पादप्रसङ्गवारणार्थं प्रागभावस्यासमवा
समवायिकारणस्य वा विशिष्य हेतुत्वकल्प
ना परास्ता। न च द्वौ त्रय इति प्रत्ययापत्ति
पे समाधेस्तुल्यत्वात्। अत एव एकत्वस्य स
यो रेकत्वमिति प्रत्ययापादनं परास्तम्। द्वयोर्
वात्। यथासंख्याताऽतिरिक्तस्थले द्वित्वान्वयि
नशक्तिस्तत्रापरपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नान्वय
द इत्याद्यप्रयोगः। क्षितिपयसोर्गन्धरसौ वि
पपन्न इति दिक्।

ागमसिद्धपरार्धसंख्यायाः अतीन्द्रियत्वेन त
ातौ मानाभावेन परार्धत्वजातिमत्त्वं न त
चेत्।

केचित्। परार्धं परार्धमित्यनुगतव्यवहारस्य
जातिसाधकत्वं प्राहुः।

ये तु एकत्वादिभिन्नसंख्यात्वं परार्धत्व
म।

तु स्वोत्पत्तिकालोत्पत्तिकयावत्संख्यासमान
संख्यात्वं निखिलविद्यमानद्रव्यगतत्वात् परा
। परार्धं प्रति परार्धस्य प्रतिबन्धकत्वात् पूर्वपर

क्षणे महाप्रलयः। तत्परार्धोत्पत्युत्तरक्षणे क्षा
भयेन जन्यभावोत्पत्त्यनङ्गीकारात् तत्परार्ध
त्पत्तिकथावत्संख्यासमानाधिकरणत्वेन त
अन्यपरार्धस्य स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्नसं
नाधिकरणत्वादव्याप्तेः प्रथममुत्पत्तिपदम्।
स्वोत्पत्तिक्षणे नष्टद्रव्यस्य संख्यया समान
दसम्भवपरिहारार्थं द्वितीयमुत्पत्तिपदम्। स्व
रसंख्याकान्यसंख्यात्वं तु न युक्तम्। पूर्व
न्तरोत्पत्तिको यः पूर्वपरार्धाश्रयद्रव्यनाशः,
मानद्रव्याण्यादाय परार्धान्तरोत्पत्तिः, तत
परार्धव्याप्यत्वात्तत्परार्धेऽव्याप्तेः। न च प्रति
रेव नाशोत्पत्तिस्वीकारान्नाव्याप्तिरिति वा
भावात्। परार्धस्य द्विक्षणस्थायित्वापत्तेश्च
द्रव्यनाशस्तदा तदा द्रव्योत्पादस्वीकारेणाप्ति
रणसम्भवे सति प्रतिक्षणं द्रव्यनाशद्रव्यो
म्भव इति दिक्।

यत्तु स्वव्यापकत्वविजातीयसंख्यान्य
क्षणम्। परार्धस्य परार्धव्यापकत्वेऽपि तस्य
मित्याह। तन्न। परार्धत्वजात्यभावेन तत्
तीयत्वात्। न च स्ववृत्तियावज्जात्यभाववत्
यत्वम्। परार्धस्य परार्धवृत्तयो यावत्यो जा
दयस्तद्भावात्तत्सजातीयत्वमेवेति वाच्यम्

[illegible]

ष्ठित्वादिव्यवहारस्तु तत्तात्स्वरूपमात्रविषय
यत्वेनैवोपपादनीयः । एवं सर्वत्रैव तत्तद्बुद्धि
यत्वेनैव द्व्यादिव्यवहारोपपत्तेर्नातिरिक्तसंख्य
त्याहुः ।

रिमाणत्वजातिमत्परिमाणम् । तच्च नित्य
नित्यगतमनित्यं संख्यापरिमाणप्रचयजन्यं च
त्वजातिस्तु परिमाणं परिमाणमित्यनुभवसिद्ध
म् । अणुमहद्दीर्घं ह्रस्वं च । अणुपरिमाणं नि
मनित्यगतमनित्यं चेति द्विविधम् । अनित्य
द्वित्वसंख्याजन्यं तच्च द्व्यणुक एव । नित्यं परमा
हत्त्वत्वजातिमन्महत्त्वम् । सा च प्रत्यक्षसिद्ध
मनित्यं चेति द्विविधम् । नित्यं त्वनणुद्रव्यत्वेन
दिगादिगतम् । अनित्यं तु त्र्यणुकाद्यन्यगा
। केषुचित् प्रत्यक्षसिद्धं केषुचित्कार्यत्वा
त्तोऽन्यथानुपपत्त्या सिद्धम् । कार्यमहत्त्वं तु त्रि
त्रजन्यं परिमाणमात्रजन्यं संख्यापरिमाणोभ
ख्यापरिमाणप्रचयत्रितयजन्यं परिमाणप्रचयोभ
ते पञ्चविधम् । केवलप्रचयजन्यं प्रचयसंख्यो
त्र महत्त्वं नास्त्येव । तथाहि । त्र्यणुकमहत्त्वं द्व
त्रजन्यं कपालादिद्वयारब्धघटादिमहत्त्वं स
परिमाणमात्रजन्यम् ।

किंतु अप्रचितारब्धत्र्यणुकमहत्त्वात्प्रचयार

धित्वादिति वदन्ति । तन्न । संख्याप्रचयम
त्वाश्रये संख्यामात्रप्रचयमात्रजन्यमहत्त्वे
यवमहत्त्वस्योभयत्र प्रतिबन्धकत्वम् । प्रचय
मात्रजन्यमहत्त्वविरोधित्वमिति प्रतिबध्यप्र
वत्रयं स्वीकार्यं तदपेक्षया त्रित्वसंख्याजन
जातिविशेषस्य प्रचयमात्रजन्यत्र्यणुकपरिम
जातिव्यापकत्वं स्वीकृत्य तस्याश्चावयवमहत्त्व
वच्छेदकत्वमस्तु । तथा चैकएव प्रतिबध्यप्रति

वस्तुतस्तु त्र्यणुकमहत्त्वे उत्कर्षापकर्षा
प्रचयमात्रजन्यत्वम् । अत एव संख्याप्रचय
न्यमपि निरस्तम् ।

परे तु त्र्यणुकमहत्त्वं प्रचयजन्यमेव । द्व्
द्व्यणुके नास्त्येव भूयोऽवयवावच्छेदेनानेकाव
वा ऽवयवान्तरासंयुक्ते ऽवयवे द्रव्यजनकसं
यत्वादिति वाच्यम् । विजातीयसंयोगस्यैव
न च द्व्यणुकसंयोगे वैजात्यकल्पने गौरवमिति
द्व्यणुकेषु त्रित्वसंख्यायास्तत्रेश्वरापेक्षाबुद्धेः
षाबुद्धिनाशस्य तत्त्रित्वादिनाशव्याप्तकार्य
तन्नाशे कारणान्तरस्य च कल्पनापेक्षया द्व्यणुक
एव कल्प्यते लाघवादित्याहुः ।

केचित्तु त्र्यणुकमहत्त्वं प्रति स्वाश्रया
णुत्वं हेतुरतो न तादृशमहत्त्वेऽवयवमहत्त्वस्य
मिति । तन्न । द्व्यणुकेऽपि तादृशमहत्त्वापत्तेः

...मारभु ...
त्वेन समवेतीयाणुत्वेनासमवेतसमवेतसमवे
वा हेतुत्वम् । न चैवं द्व्यणुकद्वयात् त्र्यणुकोत्प
इष्टत्वाद् इत्याहुः ।
चयरहितैरवयवैरारब्धस्य महत्त्वं महत्त्वबहुत्वे
न्यम् । प्रचयसहितैस्तादृशैरारब्धस्य महत्त्वं संख
प्रचयजन्यम् । संख्यारहितताद‍ृशाभ्यामवय
ब्धस्य महत्त्वं प्रचयमहत्त्वजन्यम् । तेषु महत्त
ानुभवादिति दिक् ।
गादिगतं नित्यमहत्त्वं तु परममहत्त्वत्वजाति
महत्त्वमित्याहुः ।
र्घत्वत्वजातिमद्दीर्घत्वम् । तच्च त्र्यणुकमारभ
विपर्यन्तेष्वेव । सर्वमनित्यम् । तन्महत्त्ववद
अत्र दीर्घत्वं कारणमिति विशेष इति कश्चित
तु दिगादावपि परमदीर्घत्वम् । तच्च नित्यम्
मेव दीर्घत्वमिति वाच्यम् । तदवधिकमहत्त्व
दवधिकदीर्घत्वाव्यवहारादित्याहुः ।
स्वत्वत्वजातिमद् ह्रस्वत्वम् । तदणुपरिमाणवत
नित्यमनित्यं चाणुपरिमाणवत् । द्व्यणुकमात्र

त्र प्रमाणं तु अणुद्रव्यम् अणुव्यवहारविषय
द्रव्यत्वादित्यनुमानम् । त्र्यणुकमहत्त्वे त्र्या
व द्व्यणुकाणुत्वे ह्रस्वत्वे च समवाय्यसमवायि

[illegible]
तत्सदृशेभ्योऽप्युत्व ह्रस्वत्वव्यवहारश्च तत्
दीर्घत्वाभावनिबन्धनस्त्वयापि स्वीकृत एवे

परे तु दीर्घत्वप्रतीतेरवयवसंयोगविशे
न तत्परिमाणम् । अन्यथा वर्त्तुलत्वचतुरस्र
माणान्तरतापत्तेः । न चैते महत्त्वविशेषा ए
म् । दीर्घत्वेऽपि तुल्यत्वात् । तदवधिकमह
ततो दीर्घत्वप्रतीतेर्न महत्त्वविशेषस्तदिति
वर्त्तुलत्वादावपि तुल्यत्वात् । संयोगस्य वि
र्त्तुलत्वादौ सावधित्वप्रतीत्या न दीर्घत्वमा
णत्वसाधकः सावधित्वानुभवोऽपीति दिक्

पृथक्त्वत्वजातिमत्पृथक्त्वम् । सा च
तदाश्रयश्चास्मादयं पृथगिति व्यवहारेण क
च सिद्धः । न चान्योन्याभावेनैव तयोरुपप
नेत्यप्रतीतेरन्योन्याभावस्य सावधित्वाभाव

अपरे तु अन्योन्याभावेन पृथक्त्वव्यव
नेत्यत्र पञ्चम्याः साधुत्वापत्तिः । अन्यारा
रपदसमभिव्याहारात्तथा तात्पर्यकेणान्यार्थप
मीविधानात् । यथाश्रुते तु पटात्पृथग्भिन्न इ
मी न स्यात् सूत्रे तेषामनुपादानादिति वद
सूत्रेण पदविशेषयोगे पञ्चमीविधानात् । का
द्यवदन्येत्यत्रान्योन्याभाववाचकान्यपदयो
स्यात् ।

...(विज्ञेयम् । ...)

ं नित्यमनित्यगतमनित्यम् । द्वितीयमनित्यं

त्वे स्वाश्रयावयवगतमेकपृथक्त्वमसमवायि

तीये समानाधिकरणैकपृथक्त्वानि असमवा

ने । तद्बुद्धिर्निमित्तकारणम् । तन्नाशान्नश्यति

घटात्पृथगिति प्रतीतेः घटावधिकैकपृथक्त्व

भिन्नावितिवत्प्रत्ययोपपत्तेर्न द्व्याद्याश्रितं प्रम

वाच्यम् । घटावधिकेनैव व्यासज्यवृत्तिना

ग्रटः घटात्पृथगिति व्यवहारोपपत्तेरेकाश्रिते

भावप्रसङ्गात् । तस्मादाश्रयभेदादवधिभेदाच्च

ा विनिगमकाभावादिति प्राञ्चः ।

रे तु घटावधिकं पृथक्त्वं नैकं सर्वद्रव्ये समवा

दाऽभावात् । अतस्तत्तद्द्रव्ये उत्पन्ने तत्सन्निकृष्टे

ादितरस्यावधित्वं कल्प्यत इति न व्यासज्यवृ

मानम् । न चैकदोत्पन्नानन्तद्रव्येष्वेकमेव पृ

यात्तेनैव प्रत्येकं तदितरावधिकपृथक्त्वव्यव

ारिति व्यासज्यवृत्त्यपि दुर्वारमिति वाच्यम् ।

वधिकपृथक्त्वप्रतीत्या प्रत्येकपृथक्त्वस्वीकार

त्र व्यासज्यवृत्तेः स्वीकारो गौरवादित्याहुः

व्यास्तु घटात्पृथगिति प्रतीतौ प्रतियोगित्व

स्याश्चान्योन्याभावेनैवोपपत्तेर्नातिरिक्तं पृथक्

ा । अन्योन्याभावस्यैव सावधित्वं कल्प्य

पनातो धर्मकल्पनाया लघीयस्त्वादित्याहुः ।

...
विच्छेदकजातिमान् कर्मजः, संयोगजन्यतावच्छेदकजातिमान् संयोगजः। न च संयोगकर्मजन्यतावच्छेदकसंयोगजातिद्वयकल्पनापेक्षया संयोगजनकतावच्छेदकतया कर्मसंयोगसाधारणी जातिरेव कल्प्यताम्। गुणत्वेन संकरप्रसङ्गादिति प्राञ्चः॥

अन्ये तु गुणत्वजातेरनभ्युपगमेऽपि तुल्य...विभागजनकतावच्छेदकतया कर्मविभागसाधारणी तया संयोगजनकतावच्छेदकजातेः कर्मणि ...करण्येन संकरान्न संयोगस्य विभागस्य च जनकतया एकजातिसिद्धिः। न च संयोगस्यापि ...कत्वाद्विभागजनकतावच्छेदकजातेः संयोगसंकर इति वाच्यम्। विभागं प्रति संयोगस्य ...तुल्यस्यावश्यकत्वात्। अन्यथाऽसंयुक्तेऽपि कर्म...प्रसङ्गात्। एतत्परिहारार्थमेव संयोगस्य वि...ताङ्गीकारात्। न चासंयुक्ते विभागवारणार्थं ...स्य विशिष्य विभागजनकता तथापि विभाग...च्छेदकजातेः संकरवारणार्थमेव संयोगादित्रितय...कल्प्यतामिति वाच्यम्। संयोगजनकतावच्छेद...विभागादित्रयसाधारण्येन तत्परिहारसंभवात्।

वस्तुतः संयोगस्य स्वसमवायिनि स्वसमवायिनि संयोगजनकत्वात्कर्मणः स्वसमवायि...वायिनि संयोग...

...वस्तु यथा ...विषयिणत्वात् । अन्यतरव
ान्यतावच्छेदकतया सिद्धौ जातिविशेषावेव त
ाति प्राहुः ।

न्ये तु विजातीयसंयोगं प्रति कर्मत्वेनैव कार
[न त्वन्यतरकर्मोभयकर्मजन्यतावच्छेदकजाति
ारवादित्याहुः ।

योगजस्तु अवयवानवयवसंयोगादवयव्यनवय
। यथा हस्ततरुसंयोगाच्छरीरतरुसंयोगः । न
ाजन्यः संभवति । तस्याः समवायेनैव संयोग
[कारणैकार्थसमवायेन समवायेन च कर्म
ापेक्षया समवायेन संयोगस्यैव हेतुत्वौचित्या
त्र कपालक्रियया कपालान्तरेण भूतलेन च संये
ाणे क्रियानाशघटोत्पादौ । ततः कपालभूतलसं
टभूतलसंयोगः । तदानीं कपालक्रियानाशात्

नु यत्रावयवक्रियोत्तरक्षणे ऽवयविनि क्रि
योत्तरसंयोगकाले एवावयविनि पूर्वदेशसंये
ुत्तरकाले ऽवयविन्युत्तरदेशसंयोगस्तस्य संये
तरजन्यत्वे विनिगमनाविरहः । उभयजन्य
' इति चेत् । अत्र प्राचीनाः । संयोगद्वयमेव त
ये विच्याग्रहस्त्वत्यन्तसादृश्यादिति ।

परे त विचित्र एव तत्र संयोग उत्पद्यते न ब

अवयवसंयोगेनेति वदन्ति ।

केचित्तु अवयवकर्मोत्पत्तिकालेऽवयविनि क
कुर्वतितयावयवावयविनोर्युगपदेवोत्तरदेश
यमानत्वेन कर्मजन्य एव संयोगः । न च य
त्तिकाले ऽवयवकर्मोत्पत्तिरत्रेदमिति वा
यक्षणे अवयविनि कर्मानुत्पत्तेः । तद्धेतोरभ
ः । तथा । यत्रावयविन उत्पत्तिद्वितीयक्षणे
तत्र पूर्वक्षणेऽवयविनोदनाद्यभावान्न कर्मोत्पत्ति
दुत्तरक्षणे तत्रावयविसंयोगस्य कर्मजन्यत्वं
त्वं वेति विचारसंभवात् । न चावयविनि स्वे
यक्षणे क्रियाऽसम्भवेऽपि तृतीयक्षणे क्रिया
यवविभागाद्विभागस्य सम्भवेन चावयवार
गकालेऽवयविनि पूर्वदेशसंयोगनाशसम्भवेन
वयविसंयोगस्य संयोगजत्वं कर्मजत्वमिति
वत्येवेति वाच्यम् । अवयविन उत्पत्तिक्षणे
ागजनककर्मणो नाशस्य जायमानत्वेन पूर्व
त्वेनावयविन उत्पत्तिक्षणे ऽवयवे कर्मासम्भ
न चावयविजनकसंयोगस्यान्यतरकर्मजन्य
दवयविनोत्पत्तिक्षणनिष्क्रिये कर्मोत्पत्तिः सम्भ
म् । तन्मात्रस्वीकारे तच्चतुर्थक्षणे घटकनाश
ासम्भवात् ।

न च निष्क्रिये कर्मोत्पत्तिरिति वाच्यम्
शसंयोगकाले घटनाशात् । न चावयविज

ना-न्यत्वस्याकारात् । अन्यथा संयोगजन्य
जात्येन सङ्करापत्तेः । न च संयोगजन्यतावच्
व्याप्यत्वमेव तस्येति वाच्यम् । व्यणुकजन
ाभावापत्त्या व्यणुकोत्पत्त्यभावापत्तेः ।
वेन उत्पत्तिद्वितीयक्षणे अवयवे कर्म तत्र पूर्व
ष्नि कारणाभावेन कर्मानुत्पत्तिः किं तु तदुत्तर
वयविविभागस्य उभयजन्यत्वं अन्यतरजन
म्भवतीति वाच्यम् । तत्र समाधेरुक्तप्रायत्व
भागत्वजातिमान् विभागः । सा चानुगत
। स च घटादिषु प्रत्यक्षादतीन्द्रियेष्वनुमा
। न च तदीयसंयोगाभावेन तत्र तद्विभक्त
तरिति वाच्यम् । उत्पत्तिकालेऽपि द्रव्ययोर्
पापत्तेः । अत एव न तत्संयोगप्रागभावेन । न
वंसेन विभज्य संयुक्तेऽपि विभक्तप्रत्ययापत्
वोऽप्यनित्यः । सर्वद्रव्याश्रितश्च । स द्विधा । का
जश्च । आद्यो द्विविधः । अन्यतरकर्मज उभय
तादृशसंयोगोदाहरणवदत्रोदाहरणं प्रष्टव्य
विनः उत्पत्तिद्वितीयक्षणेऽवयवकर्म तत्र पू
वेनादनाद्यभावान्न कर्मोत्पत्तिः किं तु तदुत्तर
विकर्मोत्पत्त्युत्तरक्षणेऽवयविविभागस्योभ
न्यतरजन्यत्वं वेत्येवं पूर्वपक्षः । समाधानं च
यमिति दिक् ।
रे तु विभागजोऽपि द्विविधः । एकः कारणा

नु पूर्वसंयोगनाशप्रत्यक्षस्य विभागप्रत्यक्षे हेतुत्वा
रेकसिद्धम् । पूर्वसंयोगप्रत्यक्षाभावकाले वि
मानसं पूर्वसंयोगेनानुमित्यात्मकं वेत्युत्तरदे
ले पूर्वसंयोगप्रत्यक्षाभावात्तदुत्तरक्षणे विभ
सम्भवेनोत्तरदेशसंयोगक्षणे विभागसत्त्वे न
वेत् । न । अस्तु तथा हेतुत्वं न तु कार्यसहभ
त् । तथा च पूर्वसंयोगनाशोत्पत्तिक्षणोत्पन्नपू
पश्चादेवोत्तरदेशसंयोगोत्पत्तिकालोत्तरक्षणे वि
सम्भवात् । न च विषयस्य कार्यसहभावेन हे
ावात् । तथा हेतुत्वेऽपि न क्षतिः । विभागोत्प
रसंयोगप्रत्यक्षादपि तत्प्रत्यक्षसम्भवात् ।
कार्यसहभावेन विभागप्रत्यक्षे हेतुता गौरव
था भवदभिमता तथा हेतुता तथापि लाघव
ात्तरदेशसंयोगत्वेनैव विभागनाशकत्वं न तु पु
शत्वेन गौरवादित्युपपादितं पाकजप्रक्रियावर
ंचित्तु हस्तसंयोगः समवायेन हस्तविभागना
तविभागोत्तरं न हस्तसंयोगः स विभाग आ
स्यः हस्तसंयोगज्ञानस्य हस्तविभागप्रत्यक्षे हेतु
ज्ञाने तत्प्रत्यक्षम् । न च विभागस्य क्षणिक
तसंयोगस्य पूर्वं सत्त्वादिति वाच्यम् । कार्यस
य संयोगस्य विभागनाशे हेतुत्वात् । न च वि
ोर्यमानहस्तसंयोगस्य क्षणिकत्वापत्तिः समव
ागत्वेनैव हस्तसंयोगनाशकत्वादिति वाच्य
कार्यसहभावेन संयोगनाशक...

पर तु तदाश्रययोगत्वाविच्छन्नाभावविशिष्ट
येन तदीयसंयोगप्रतियोगिकध्वंसेन तद्विभाग
प्रत्तेनातिरिक्तविभागे मानम् । घटपटान्यतर
टपटसंयोगनाशेन घटपटयोर्विभक्तप्रत्ययाभा
शाजन्यत्वं संयोगनाशे विशेषणम् । विभ
युक्ते विभक्तव्यवहारवारणाय तदीयसंयोगत्वा
भावविशिष्टेति । तावन्मात्रं चेद् गुणादौ द्र
त्ययापत्तिरित्यग्रिमम् । यत्र द्रव्ययोर्विद्यमानत्व
न तु विनाशे आश्रयनाशाजन्यत्वम् ।
मानघटे विभज्य पटसंयुक्ते आश्रयनाशाज
योगध्वंससत्त्वेऽपि पटनाशोत्तरं न पटाद्वि
वहारः । नापि घटे घटविभक्तव्यवहारः । न
भाव एव संयोगोऽस्त्विति वाच्यम् । अनन्त
ादिकार्येषु द्रव्यचक्षुर्विभागाभावापेक्षया द्र
ागादेरेव लाघवेन हेतुत्वात् । न च विभ
ाघवेन विभागस्य हेतुत्वात् विभागसिद्धि
। विलक्षणविभागस्यैव शब्दजनकतया तत्प्रयो
विशेषस्यैव शब्दहेतुत्वाङ्गीकारादित्याहुः ।

त्वत्वजातिमत्परत्वम् । तत्सिद्धिश्च पर इ
। तद्द्विविधम् । दिक्कृतं कालकृतं च । द्वयम
अपेक्षाबुद्धिनाशनाश्यं सावधिकं च । आद्य
ापेक्षाबुद्ध्या यदवधिकपरत्वोत्पत्तिर्यत्र तत्राव

तं कालपिण्डसंयोगोऽसमवायि । अपरत्वे तद्
परत्वबुद्धिर्निमित्तमेतावान् भेदः । तच्च द्रव्
ऽवेव द्वित्वादिवत्परत्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वमक
ं द्रष्टव्यम् । एतत्सत्त्वं निरूपितं प्रागिति दिक्

गुरुत्वत्वजातिमद् गुरुत्वम् । तच्चातीन्द्रियम
क्षम् । नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यमाश्र
यं च । स्वाश्रयावयवगतं गुरुत्वमसमवा
। तच्च पृथिवीजलवृत्ति । संयोगासमवायिन
ा गुणासमवायिकारणिका क्रियात्वात् संयो
गवदित्यनुमानात् तत्सिद्धिरिति प्राञ्चः ।

अन्ये तु गुरुत्वस्य यावद्द्रव्यभावित्वेन
ावारणाय कारणान्तरस्याभावेन प्रतिबन्धकस
वा सर्वदा क्रियानुत्पादो बाध्यः । तथा च ग
म् । उक्तानुमानस्य च पक्षविशेषणासिद्धिरि
तत्त्वं गुणरहस्यटिप्पण्यां वेदितव्यमिति दिक् ।

द्रवत्वत्वजातिमद् द्रवत्वम् । तच्च द्रवत्वं द्र
गतप्रत्यक्षादतीन्द्रियेष्वनुमानात्सिद्धम् । तच्च
देत्रयवृत्ति । नैमित्तिकं स्वाभाविकं च । तत्र
ेजःसंयोगजन्यतावच्छेदकजातिमन्नैमित्तिकम्
वृत्ति । तच्चानित्यम् । तत्र तेजःसंयोगोऽसम
श्रयनाशनाश्यम् । अग्निसंयोगनाशनाश्यं च

ननु स्वाभाविकद्रवत्वनिष्ठकार्यतावच्छे

वच्छेदकत्वमेवास्तु लाघवात्[1], न तु द्रवत्व

दकत्वं गौरवात् । न च जलपरमाणौ द्रवत्वा

रणा द्रवत्वस्य कारणत्वे तु परमाणौ तेन

ाभावादेव न तदुत्पत्तिरिति वाच्यम् । द्रव

स्य प्रतिबन्धकत्वादेव तत्र द्रवत्वानुत्पत्तेरि

अत्र प्राञ्चः, भावकार्यस्यासमवायिकारणजन

तद् द्रवत्वस्य द्रवत्वकारणत्वावश्यकत्वे ज

विशिष्य कारणत्वे गौरवमिति वदन्ति ।

नव्यास्तु उक्तनियमानङ्गीकारेण जलत्वेनै

त्वम् । यद्वा जलमात्रवृत्तिजात्यङ्गीकारेण त

रणतावच्छेदकत्वं कल्प्यते । तथा च स्वा

वं सर्वं जन्यं जन्यजलमात्रवृत्ति । परमाणुष

नङ्गीकारेण लाघवम् ।

अथ वा द्रवत्वविशेषजनकतावच्छेदिका

णुकादिमात्रवृत्तिस्तज्जनकतावच्छेदकं द्व्यणुक

तेजलत्वं, तज्जनकतावच्छेदकं सकलजलवृ

। सामञ्जस्ये ऽनन्तद्व्यणुकादिषु द्रवत्वस्वीका

। त्वन्मते तु पृथिव्यां स्वाभाविकद्रवत्व

क्षणद्रवत्वं प्रति विलक्षणद्रवत्वस्य हेतुता

च कारणतावच्छेदकतया कार्यतावच्छे

जातिद्वयकल्पने गौरवम् । न च सर्व

द्रवत्वत्वेनैव स्वाभाविकद्रवत्वकारणतावच

द्रवत्वस्य भावत्वकल्पनारूप ...

द्रवत्वानुत्पादसम्भवादिति वाच्यम् । तथापि
ानन्तद्रवत्वादिकल्पने गौरवापत्तेः । यत्र प
नैमित्तिकद्रवत्वोत्पत्त्यनन्तरमवयविन उत्प
भाविकद्रवत्वापत्तेश्च । अवयवद्रवत्वस्य सत्त्व
के चित्तु अग्निसंयोगप्रयोज्यं नैमित्तिकं पृथि
, अग्निसंयोगाप्रयोज्यं स्वाभाविकं तच्चात्र
भाविकत्वं जातिविशेषः प्रमाणाभावात् । तथ
जातित्रयम् । तेजःसंयोगजन्यतावच्छेदिका एव
ासाधारणी द्रवत्वविशेषजनकतावच्छेदिकाऽ
वेशेषजन्यतावच्छेदिकाऽन्या । अत एव द्रवत्व
ाः संयोगेन घृतान्तरोत्पत्तौ अवयवद्रवत्वा
त्पत्तिः । विलक्षणस्वाभाविकद्रवत्वस्वीकारे
संयोगकल्पनेन, द्रवत्वजन्यतावच्छेदकजातेः
कद्रवत्वजन्यतावच्छेदकजातिव्यापकत्वस्वीक
त्येत्पत्तिरिति वदन्ति । तन्न । स्वाभाविक
ावच्छेदकजात्या सङ्करप्रसङ्गात् ।

कश्चित्तु, संग्रहः सक्तुकादीनां संयोगविशे
त्वं स्नेहसहितं निमित्तं, स्पन्दनाख्यक्रियाविशे
मवायिकारणम् । स्नेहसहितेत्युपादानात् ...
त्वेन संग्रहासम्भवेऽपि न दोष इत्याह । तद
वनैवानतिप्रसङ्गेऽपि द्रवत्वप्रवेशे प्रयोजकत्वाद
पत्तेरिति दिक् ।

... [illegible] ...

तुला जलेनैव सक्तुकादिदर्शनरसयोः॥ जायते
ति दिशसंयोगविशेषे जलसंयोगविशेषस्य सं
ग जलस्यैव वा हेतुत्वात् प्रत्यक्षस्यापामरसाध
त्वाच्च स्नेहसिद्धिरिति दिक्।
ं प्रकृष्टस्नेहो दहनानुकूलः। स च तैलादौ वि
मानिष्ठः। अप्रकृष्टश्च प्रसिद्धजलगतो दहन
निरसनम्। कर्पूरादिद्रव्यस्य कर्पूरत्वादिनैव र
त्वाज्जलत्वेनैव दहनविरोधित्वाच्चेति दिक्।
स्कारत्वजातिमान् संस्कारः। मूर्त्तामूर्त्तवृत्ति
सगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमान्वा। शब्दज
कसंयोगविशेषगतजातिवारणाय गुणत्वसा
। स त्रिविधः। वेगो भावना स्थितिस्थापकश्चे
त्र वेगत्वजातिमान् वेगः। स च मूर्त्तवृ
र्मजनकश्च। क्वचिदवयववेगजन्यश्च। स च
गात् क्वचिदाश्रयनाशाद्विलक्षणकर्मणा, च नश्य
क्रियातिरिक्तवेगे किं मानमिति चेत्?
त्र केचिद्वेगेन चलतीति प्रत्ययात्तत्सिद्धिमाहु
न्ये तु युगपत् प्रक्षिप्तनाराचयोः शीघ्रगामि
मेत्वं वेगकृतम्। तथा हि किञ्चित् कर्म सन्नि
गजनकं किञ्चिच्च दूरदेशसंयोगजनकमिति कर्म
कारणवैलक्षण्याधीनम्। अतो दूरदेशसंयोगज
णं कर्म विलक्षणवेगजन्यं यस्येषोः स शीघ्रं ग
त न सन्निकृष्टदेशजनकं तद्विलक्षणं कर्म विलक्ष

नकवेगनाशः स्वाश्रयविभागश्च, ततः
गौ,तत उत्तरदेशसंयोगः, ततः कर्मनिवृत्ति
वेगात्कर्म । कर्मणः समवायेन कर्मोत्पत्ति
न वेगाद्वितीयक्षणे कर्म । एवं वेगं प्रति
विन्धकत्वान्न वेगाद्वितीयक्षणे वेगः । एवं च
क्रियाबाहुल्यं स दूरदेशगामी । यत्र
ास्वल्पता स निकटदेशगामीति । न च
ं कुतो नेति वाच्यम् । विलक्षणकर्मण
त्तस्य च तत्राभावाद्वेगानुत्पत्तेः, साधर्म्यं

यत्तु कर्मणा वेगः, तेन पूर्वकर्मनाशः
: पूर्वदेशसंयोगनाशश्च,तेन कर्मणा वेगःपूर्व
रदेशसंयोगोत्तरमेव पूर्वोत्पन्नकर्मणा वि
ूनतया कर्मोत्पत्तिः सप्तमे क्षणे उत्तरदेश
देशसंयोगसम्भवाच्छीघ्रगामित्वम् । य
[पूर्वकर्मनाशः " तत्क्षणे क्रियाजनकसंयो
त्तरक्षणे कर्म; तेन स्वोत्तरक्षणे विभागः ,
त्युत्तरमेव नवमे क्षणे उत्तरदेशसंयोगात्
क्षणाद्यविलम्बान्मन्दगामित्वम् । कर्म
कत्वान्न सर्वकर्मणा वेगोत्पत्तिः । कर्म
स्य हेतुत्वान्नोत्तरसंयोगजन्यकर्मनाशे
। तत्र ।समवायेन कर्मोत्पत्तौ समवायेन
वेन वेगोत्पत्तिद्वितीयक्षणे कर्मानुत्पत्तेः

कर्मक्षयोत्पादप्रसङ्गात् । क्षुपस्तौ ग
म्। किंच कर्मोत्पत्तिद्वितीयक्षणे विभागो वे
गसंयोगनाशक्षणे कर्मनाशास्तेन कर्मणा चो
ाजननात्किमर्थं प्रथमकर्मस्वीकारः ? अथ वेग
यक्षणे पूर्वकर्मणा पूर्वसंयोगनाशजननास्तत्
णा पूर्वसंयोगनाशोत्तरक्षणे उत्तरदेशसंयोगा
नः कर्मविभागः पूर्वकर्मनाशश्च ।

ननु पूर्वकर्मणा तदानीं विभागः विभागं प्र
त्तित्वेन कर्मणो हेतुत्वात् । अन्यथोत्तरदेश
विनश्यद्वस्थकर्मणा विभागोत्पत्त्यापत्तेः" ।
पूर्वदेशविभागश्च, एवं क्रमेण यत्र वेगक्रिया
दूरदेशगामित्वं यत्र क्रियावेगयोः स्वल्प
क्षुद्रदेशगामित्वमिति चेत् ? न । क्रियायां वे
च्छेदकस्योत्तरदेशसंयोगनाश्यतावच्छेदकस्य
कल्पने क्रियावेगयोः प्रतिक्षणमुत्पादविना
त्वापत्तेः । उत्तरदेशसंयोगानन्तरं विनश्यद
विभागोत्पत्तिवारणाय विभागं प्रति कर्मणः
त्वेन हेतुत्वेन विनश्यद्वस्थकर्मणाविभागास
त्कप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्वीकारेऽपि क्रि
भागौ, ततःक्रियानाशसंयोगनाशौ, ततो वेगा
वेगनाशोत्तरदेशसंयोगौ, ततः क्रियातो वेगा
कर्मनाशपूर्वसंयोगनाशौ, ततःकर्म, ततउत्तरदेश

परास्तम् ।

नव्यास्तु संस्कारत्वजातौ न मानम् । अ
घटितोत्कलक्षणमपि निरस्तम् । किं च मू
र्तवृत्तिकालवृत्तिजातिमात्रस्यैव स्पन्दत्वेन शेष
जनकतावच्छेदकजातेः शब्दनिमित्तकारणसं
रेण तस्या अमूर्तवृत्तिवृत्तित्वाभावात् ।

यच्चोक्तं दूरदेशवृत्तिसंयोगजनकविल
कतया वेगसिद्धिः । तदपि न । विलक्षणवेगजन
चिरकालस्थायितया दूरदेशसंयोगजनकत्वसंभव
एवं विलम्बगामित्वस्यापि विलक्षणकर्मणैव
योगेन ? यत्र विलम्बगामिनि द्रव्यान्तरक्रिया
उत्तरदेशसंयोगप्रतिबन्धका विभागादेरुत्पत्ति
कल्पनात्, अत एव तस्य विलम्बगामित्वमिति
अत एव युगपत्प्रक्षिप्तनाराचयोः कस्य चित् र
मित्वेन कस्य चिद्विप्रकृष्टदेशगामित्वेन वेगसि
त्ता । तत्तत्क्रियाया एव फलबलेन तत्तद्देशसंयो
कल्पनात्किमनन्तवेगादिक्रियादिसन्तानकल्पने

अपरे तु यत्रोत्तरदेशसंयोगोऽप्युत्तरक्ष
णोत्तरजनकसंयोगकल्पना तत्र शीघ्रगामित्व
देशसंयोग एव वा क्रियाजनकतावच्छेदकधर्म
ता तत्र शीघ्रगामित्वं तदुत्तरोत्तरक्षणे । यत्र
रिकसंयोगकल्पना तत्र न मन्दगामित्वम् । एवं
तृतीयक्षणे क्रियान्तरजनकसंयोगकल्पना ता

कः । एवं भावना ज्ञानजन्यज्ञानसजाति
निका, स्थितिस्थापकोऽपि क्रियाजन्यः सञ्च
रजनकश्चेति निरस्तम् । शब्दस्यापि शब्दज
ात् सजातीयशब्दजनकत्वात् तत्रापि तादृश
त्त्वेन संस्कारत्वसत्त्वापत्तिरिति वदन्ति
न्द्रियत्वात्मविशेषगुणः । आत्मवृत्तिरनु
भूतिजन्यश्च । स्मृतिजनकतावच्छेदकजातिम
व, तस्य च क्वचित् समानप्रकारिका स्मृतिः
धिज्ञानं, क्वचिन्मदः, क्वचित्तीव्रदुःखं, क्वचि
शकः । तस्यात्ममनःसंयोगोऽसमवायी ।
ादरप्रत्ययाभ्यां दृढतर उत्पद्यते सादृश्यदर्श
न्तायन्यतमसहकृतः स्मृतिहेतुः । न चातीन्द्रिय
नाभावः स्मृतिस्त्वनुभवध्वंसकार्यापरकानुभ
ाते इति वाच्यम् । अनुभवस्य कारणीभूताभ
ोगित्वेन स्मृतिप्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति प्राञ्चः ।

परे तु कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं न प्रतिब
दण्डाभावस्य कारणीभूताभावात्मकदण्डप्र
र घटप्रतिबन्धकत्वापत्तेः, किं तु यदभाव
णत्वं तत्र तस्य प्रतिबन्धकत्वम् । दण्डाभाव
न घटकारणता गौरवाद्दण्डध्वंसादपि घट
ं तु दण्डत्वेन । एवं च स्मृतौ नानुभवाभावत्
अत्यन्ताभावेनापि स्मरणापत्तेः । किं तु ध्वंस

त्तज्ञानत्वेनैव देवदत्तगोचरणे कारणताकल्प
पश्चाच्च यज्ञदत्तज्ञानेऽपि सति न देवदत्त
देवदत्तस्मरणादिना तस्य संस्कारस्य ना
मन्मते च दशयज्ञदत्तज्ञानानां दशसु
तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वे दशकार्यकारणभा
मिति वाच्यम् । एतावता स्थलविशेषे सं
सर्वत्र तस्यासिद्धेः। किं च संस्कारस्य तदूर्ध्वं
वस्य संस्कारनाशे च स्मृत्यादेः कारणत्वस्य
संस्कारस्य प्रतिबन्धकतायां अनन्तसंस्
नापेक्षया यज्ञदत्तज्ञानेऽवेव देवदत्तगोचरणज
धर्मस्यैव कल्पनाया उचितत्वम् । न च तत्
त्वे तदवच्छिन्नं प्रति अनुगतं कारणं वाच्यमि
वाच्यम् । घटनिर्विकल्पकोत्तरं घटत्वविशि
ज्ञानानङ्गीकारपक्षे तत्तद्विशेषणज्ञानत्वेनै
बुद्धौ जनकत्वेन तत्तज्ज्ञानजन्यासु यज्ञदत्त
त्वीकारेण तादृशविषयताशालि वावच्छि
ना हेतुत्वेऽप्यक्षतेः। तत्तद्यज्ञदत्तज्ञानात्
ताशालिज्ञानस्याभावाच्च तदनन्तरं तदापा
नात्मकं तु तज्ज्ञानकारणज्ञानाभावादेव
अस्तु वा स धर्मः शक्तिवन्नित्य एव, स्वी
रणत्वेन रूपसामान्याभाववत् कारण
तत्तज्ज्ञानभिन्नत्वावच्छिन्नभेदः, मास्तु वा
[illegible]

तो ऽनित्यः कारणगुणपूर्वकश्चेति कश्चित् ।
रे तु स क्रियाविशेषजन्यःकारणगुणजन्यः क्रि
हेतुश्च । न च वेगादेव धनुःशाखादौ क्रियास
ं तेनेति वाच्यम् । वेगस्य स्वदेशोत्तरदेशसंयो
क्रियाजनकत्वं बलादुन्नमितधनुःशाखादिक्रिया
स्य यथापूर्वसंयोगजनिका विलक्षणा विलक्षणं
पयति तदेव तादृशजातिमदिति प्राञ्चः ।
ापरे तु कारणगुणपूर्वकस्य स्थितिस्थापकस्य द्र
तीयक्षण एवोत्पादात् सर्वदा तादृशक्रियाप
नम् । न च क्रियात्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नं प्रति
भात् सर्वदा क्रियासामान्यकारणाभावान्न तदु
च्यम् । वेगादिना धनुषि क्रियोत्पादकालेऽपि त
त्पादप्रसङ्गात् । कथं तर्हि विलक्षणा क्रिया न
क्रियासामान्यकारणवशाज्जायमाना क्रिया भि
ार्विशिष्यैव कार्यकारणभावस्याङ्गीकारात्त
जनयतीति वदन्ति ।
ोत्रग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमान् शब्दत्वजाति
ब्दः । स प्रत्यक्षसिद्धः ।
े चित्तु आकाशविशेषगुणत्वं ज्ञानासमानाधि
विशेषगुणत्वं वा तल्लक्षणमाहुः ।
द्विविधः । वर्णात्मकोऽवर्णात्मकश्च । तत्रा
देना आकाशसंयोगोऽसमवायी । ताल्वादिना

रणादुत्पद्यन्ते । द्वितीयादयस्तु पूर्वपूर्व
वायिकारणादिकाः । सर्वोऽपि शब्दोऽपि
न्त्यादन्यः कार्यशब्दनाश्यः । अन्त्यस्तु उपान्
नाशाद्वा नश्यति । अन्त्यः सर्वोऽपि द्वो
भागजानामाद्यानां तु वंशादिदलद्वयविभागो
[। दलाद्याकाशविभागोऽसमवायिकारणम् ।
र दलाकाशसंयोगो वाद्याकाशसंयोगो वा
कारणमस्तु, किं विभागेनेति वाच्यम् । तयोः
र शब्दानुत्पत्तेर्विभागस्यैवासमवायित्वात् । कि
पूर्वशब्दाद्यसमवायिकारणादिकाः

कर्णशष्कुलीविवरावच्छिन्नं नभः श्रोत्रं श
तो न देशान्तरवृत्तिशब्दग्रहः । यत्र यः शब्दो
ावच्छिन्नः स तेन गृह्यते । अत एव भेर्यादिशब्दा
नां कर्णावच्छिन्नत्वाभावेन ग्रहणासंभवाद्वी
चीन कदम्बगोलकन्यायेन वा शब्दोत्पत्तिस्वी
वच्छेदेनोत्पन्नो गृह्यते भेरीशब्दो गृह्यत इति धी
ं तु भेर्यादिप्रयोज्य एव गृह्यत इति प्राञ्चः ।

परे तु भावकार्यत्वस्यासमवायिकारणजन्यत
ा मानाभावेन भेर्यादिदण्डादिसंयोगान्निमित्
कृतादाकाशादेव शब्दस्योत्पत्तौ भेर्याद्याकार
त्वे मानाभावः । न च भेर्याद्याकाशसंयो
मस्तु; किं भेरीदण्डसंयोगेनेति वाच्यम् ।
व्यतिरेकाभ्यां [illegible]

दभेदे सिद्धे बहुकालस्थायित्वसिद्धौ शब्दस्य
वसिद्धौ अन्यस्य नाशकस्याकल्पनान्नित्यत्व
म् । तदेवेदमौषधं सेयं दीपकलिकेतिवत्
प्रास्तिज्जात्यवच्छिन्नभेदाभावविषयत्वात् ।
तीयोऽयमिति स्यात् यत्र तद्व्यक्तिभेदा
त्तत्रैव स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानादिति वा
रयोरौषधयोर्भेदज्ञानकालेऽपि तदेवौषधमिति
ज्ञानात् । अत एव यत्र व्यक्तिभेदज्ञानं तत्र
गति प्रत्यभिज्ञेत्यपि निरस्तम् । कथं तर्हि
एवायं गकारजातीयोऽयमिति विलक्षणा वि
ज्ञा । इत्थं यत्र गकारे गत्वं स्वरूपेण भासते
ऽयं, यत्र गत्वे गवृत्तित्वं भासते तत्र स एवा
तातित्वं तत्र गकारजातीयोऽयमिति वदन्ति ।
अन्ये तु प्रत्यभिज्ञानादेकैका एव गका
अजन्यात्स्य । तदुत्पादकत्वाभिमतासाम
जनकत्वाद्गकारोत्पन्नं सर्वदा तत्प्रत्यक्षम् । उ
प्रत्ययस्तु भ्रान्त एव । अन्यथानन्तशब्दा
पत्तेः । अत एवोत्पादविनाशप्रत्ययोरुभयो
पनापेक्षया प्रत्यभिज्ञाया एवाप्रमात्वकल्प
नम् । न च तारत्वमन्दत्वविरुद्धधर्माभ्यां ग
भेदः तयोरन्यनिष्ठत्वात् । अस्तु वा तारत
मन्दत्वमादिभेदेन नानात्वमात्रम् । अस्तु

येन तत्तत्कपालावच्छिन्नशब्दस्य शब्दविशिष्टतो
था तदीयश्रावणप्रत्यक्षे हेतुत्वं न । किं तु तत्
तेन तेन गृह्यमाणशब्देऽवच्छेदकत्वं कल्प्यते
रज्जुन्यायेन कदम्बगोलकन्यायेन वा शब्दो
त् । भेर्यादिशब्दः श्रुत इति धीः प्रमैवेति निरं
गकारादीनां तद्ध्वंसानां च कल्पने गौरवापत्ते
ादिजनकसामग्र्याः घटादिप्रत्यक्षहेतुत्वमेवा
च्यम् । घटाद्युत्पादानन्तरमपि घटादेः केषां
मन्नसामग्र्या चक्षुष्ट्वादित्याहुः । तन्न
योर्विशिष्यैव कार्यकारणभावस्यावश्यकतया
संयोगाद्यवच्छिन्नघटादेस्तत्तद्घटादिचाक्षुषे
त्वेन घटादेरपि नित्यत्वापत्तेः । उत्पादविनाश
त्यभिज्ञायाश्चोभयत्र तुल्यत्वादिति दिक् ।
खत्वजातिमत्सुखम् तच्च धर्मासाधारणकारण
ाक्षात्कारविषयताव्याप्यजातिमदात्मविशेषगु
स्थायि । स्रक्चन्दनवनितादिना शरीरसंयोग
क्वचित् ज्ञानादिरूपान्निमित्तादुत्पद्यते । धर्मस्
दनद्वारा हेतुत्वम् । आत्ममनःसंयोगस्तत्रा
। तच्च द्विविधम् । वैषयिकं मानोरथिकं च ।
स्रक्चन्दनवनितादिसंयोगो निमित्तम् । मा
ज्ञानं निमित्तम् । सर्वमनित्यमेव । न चेश्वरे सुख
ादकागमवशात्तस्य नित्यत्वमपि वाच्यम् । धर्म
ेन कार्यका [illegible]

य कर्तृत्वेन सिद्धस्य नित्यज्ञानवत्त्वेनैव सि
ज्ञानत्वादिकमेवात्ममनः संयोगादिजन्यतावच्छे
ने। किं चेश्वरसुखाभेदप्रतिपादकस्यैवागमस्य स
रचारिकत्वस्य गुणगुणिनोरभेदानङ्गीकारेणा
वेति दिक्।
दुःखत्वजातिमद् दुःखम्। तच्चाधर्मासाधारणक
त्वे साक्षात्कारविषयताव्याप्यजातिमदात्म
। तच्चानित्यमेव सुखवत्। वैषयिकं मानोरथिक
ादिसंयोगविशेषनिमित्तोत्पन्नं वैषयिकम्। ज्ञ
ानिमित्तोत्पन्नं मानोरथिकम्। तृणक्षयस्थायि
गुणनाश्यत्वात्। ननु स्वोत्तरोत्पन्नस्य स्वना
वाच्या। अन्यथा स्वस्याप्यन्यापेक्षयोत्तरत्वेन
प्तिः। उत्पत्तिपदं च स्वस्यापि स्वोत्तरत्वेन स्वन
ा क्षणिकत्वापत्तिवारणायेति स्वत्वघटितत्वा
। तथा च यत्र रोगाद् दुःखं धारारूपेणानुभूयते
ःखस्वीकारे गौरवात्तावत्कालमेकमेव दुःखम
ो त्तरोत्पन्नस्य स्वोत्तरोत्पन्नत्वेन स्वोत्तरवृत्ति
त्वेन वा नाशकताया अकल्पनात्। यत्क्षणे न
पूर्वक्षणोत्पन्नायास्तद्व्यक्तित्वेन तत्र नाशकते
अत एव शतवर्षपर्यन्तमेकमेव दुःखमस्तु एवमे
त्। न। यदा तद्दुःखोत्पत्तिस्तदान्येषामपि दु
न्ते। तेषां चतुर्थादिक्षणेऽप्रत्यक्षत्वात्तृतीयक्षणे ना

न्नदुःखनाशसाधारणं वाच्यमित्यर्थात् तत्त्व
दुःखादेः क्षणद्वयस्थायित्वात् । न चैवं तत्क्षण
त्वात्तत्तत्क्षणभेदादनन्तकार्यकारणभावस्यैव
च्यम् । इष्टत्वात् । तथापि द्विक्षणस्थायिसु
तत्क्षणोत्पन्नध्वंसानामिव विनिगमनाविरहे
णानामपि हेतुत्वेन क्षणभेदेन कार्यकारण
त्तत्क्षणोत्पन्नौ बाधत्वे व्यक्तयस्तद्वदात्म
र्यकारणभावभेदः । मम तु तत्साधारणो ह्येव
धवमिति दिक् ।

परे तु तत्तत्क्षणोत्पन्नदुःखाद्यपेक्षया तत्त
नताभावेन तत्तद्व्यक्तित्वापेक्षया तत्तत्क्षणो
णत्वे कारणतावच्छेदके गौरवात्तेन रूपेण
ा । एवं नाश्यतापि न तत्तत्क्षणोत्पन्नसुखत्वे
न् । किं तु तत्तद्व्यक्तित्वेनेति । तत्कालोत्पन्न
ोषस्य बहुकालावस्थायित्वे बाधकाभाव इति
क्षणे दुःखादेरुत्पत्तिस्तत्पूर्वक्षणावृत्तिदुःखत्वा
भावच्छेदकत्वात् । न च तत्पूर्वक्षणानामपि
र्यतावच्छेदके नानात्वं समानं गौरवमपरमपि
च्यम् समनियताभावानामेकत्वेन तत्क्षणे
यतत्क्षणसमानकालीनक्षणावृत्तित्वाभावयोरेव
णवृत्तित्वाभावस्य स्वरूपेण कार्यतावच्छेद
बाभावात् । एवं कारणतापि यत्क्षणे दुःखादे

यत्क्षणे यानि दुःखादीनि उत्पद्यन्ते तेषां त
त्तिदुःखत्वादिना नाश्यता तदुत्पत्तिक्षणे यः
त्वेन नाशकतायाः सर्वत्र स्वीकारात् । न च
क्षणे नष्टस्यापि स्वक्षणावृत्तित्वेन स्वनाशकतया
त्वापत्तिरिति वाच्यम् । तदुत्तरक्षणवृत्तित्व
तावच्छेदके निवेशात् ।

वस्तुतस्तु नाशे प्रतियोगिनोऽपि कारणतया
क्षणे तन्नाशः । द्वितीयक्षणे तु तन्नाशसम्भा
शकस्याभावादिति तत्त्वम् । न च बुद्धिसुखदुः
र्माधर्मद्वेषशब्दसाधारणी जातिरेकैव कल्प्यत
साधारण एक एव कार्यकारणभाव इति वा
शादिना सङ्करप्रसङ्गात् । न च सुखदुःखसा
कल्प्यताम् । इष्टत्वादिति वदन्ति । तन्न । विनि
ण तत्तद्व्यक्तित्वेन नाशकताया दुर्वारत्वात् ।
णरहस्यटिप्पण्यां वेदितव्यम् ।

वस्तुतस्तु तत्तत्क्षणवृत्तिनाशे तत्तत्क्षणावृ
ज्ञानेच्छासाधारण्येन वाच्यम् । न च तत्तत्क्षण
: क्षणिकत्वापत्तिः । द्रव्यनाशादावसमवा
यादेर्हेतुत्वेनातिप्रसङ्गविरहात् । अत एवेश
तत्तत्क्षणावृत्तित्वेनैव वारणात् सर्वज्ञाने
रणवैजात्यकल्पनमपि निरस्तमिति दिक् ।

इच्छात्वजातिमतीच्छा । सा चेच्छामीत्यनु

ा सुखत्वदुःखाभावत्वप्रकारकज्ञानसाध्या॥
च सुखे दुःखाभावसाधनताज्ञानसाध्या । न
ाने पाकादिच्छा न स्यात् तत्र सुखस्य दुःखा
साधनत्वस्याभावेन तज्ज्ञानासंभवादिति चेत्
ा यत्रेच्छा तद्रूपाश्रयसाधनताज्ञानस्येच्छाहे
ाधनताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकधर्मप्रकारके
ाश्रयत्वरूपेणेच्छा ।

कामोऽभिलाषो रागश्च संकल्पः करुणा त
वैराग्यं कपटं भावः स्पृहा तृष्णा तथैव च
लोभादिकमुपायेच्छा भेदा एव तु विश्रुताः

तत्र मैथुनेच्छा कामः । अभ्यवहरणेच्छाऽभि
ःपुन्येन विषयसङ्गेच्छा रागः । अनासन्नक्रि
त्येच्छा संकल्पः । निरुपाधिकपरदुःखप्रहाणेच्छ
ोषदर्शनाद्विषयपरित्यागेच्छा वैराग्यम् ।परवं
म् । अन्तर्निगूढेच्छा भावः । परद्रव्यादानेच्छ
यकर्तव्येऽपि स्वद्रव्यापरित्यागेच्छा कार्पण्यम्
परद्रव्यादानेच्छा लोभः । इदं च स्वरूपकीर्त
णम् । अतिव्यापकत्वादव्यापकत्वाच्च । लक्षणं च
ादेरिव जातिविशेषा विषयताविशेषास्तत्तत्ति
ाधिभेदाश्च बोध्याः । एवं चिकीर्षासिसृक्ष
लक्षणमपीति दिक् ।

शेषगुणः । अनित्य एव प्रयत्नहेतुः । अथो द्वे
वृत्तिरिति कश्चित् ।
रे तु निवृत्तौ स हेतुरिति वदन्ति । स च
प्रकारकज्ञानसाध्यः । तत्साधनेषु दुःखसा
साध्यः । तत्साधनेष्वपि तत्साधनताज्ञानसा
ःखसाधनताज्ञानमेवोपायद्वेषहेतुः, दुःखपदेन
य प्रवृत्ता०। तथा च पञ्च द्वेषस्तत्साधनता
न्यत्र द्वेषे कारणम् ।
अन्ये तु दुःखप्रयोजकताज्ञानमुपायद्वेषे का
। स च द्रोहक्रोधाक्षमा मर्षेर्ष्यासूयाभेदात्पु
धः । तत्रात्मविकारविषयानुबन्धापकार
द्रोहः । शरीरेन्द्रियादिवैकृत्यहेतुप्रत्युत्पन्नदु
प्रासुतरविनाशी क्रोधः । परकीयगुणावि
क्षमा । स्वगुणपरिभवशङ्किनः परगुणद्वेषोऽ
र्ष्यतीर्ष्या । अपकारासहिष्णोरसमर्थस्य
पर्यवसायी निगूढश्चिरकालावस्थायी वेषोऽ
नैरि प्रत्यपकारासमर्थस्यान्तर्निगूढो वेषो म
स्वरूपकीर्तनमिति दिक् ।
यत्नेत्वजातिमान् यत्नः । स च जीवनयोनि
। जीवनयोनिरनित्य एव । इतरस्तु नित्योऽनि
भगवतो, जीवानामनित्यः प्रत्यक्षश्च । ।
...

ेरपेक्षा च द्विति वदन्ति । तन्न । ईश्वरप्रयत्नजन्य
साधनात् । जन्यप्रयत्नजन्यत्वस्य साधने च बा
व्यभिचारात् । ईश्वरस्य नित्य इच्छा जन्या, चे
प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणिका क्रिय
रंचिदू अंशादपि स इति कश्चित् । नित्यस्तु
तुः । निवृत्त्याख्यो यत्न इत्यपि केचित् । प्रवृ
निवृत्तिरित्यन्ये ।

धर्मत्वजातिमान् धर्मः । स च सुख
ारश्यो ऽनित्य एव । आत्मविशेषगुणोऽसौ। धर्म
त्वजातिस्तु कारणतावच्छेदकतया सिध्यति ।
च्छिन्नं प्रति धर्मत्वेन हेतुत्वादिति कश्चित् ।

परे तु चित्तशुद्धस्वर्गादौ वाजपेयादेस्तज्ज
पारष्टस्य वा हेतुत्वमावश्यकम् । अन्यथा विहित
र्मान्तरेण वा वाजपेयजन्यस्वर्गोत्पादापत्तेः । त
त्वेन कार्यकारणभावे मानाभावात् धर्मत्वजातैः
। च गङ्गादिदर्शनादिजन्यधर्मस्येश्वरे कारणाय
मत्वेन कार्यकारणभावाद्धर्मत्वजातिसिद्धिरिति
नधम दिवारणार्थमधर्मत्वेनाऽऽत्मत्वेन कार्यका
तेरापत्तेर्धर्मकारणज्ञानादिसत्वात् । न चै
नेककार्यकारणभावापेक्षया धर्माधर्मादिसाधा
ात्पत्तित्वा तदवच्छिन्नं प्रति लाघवेनात्मत्वेन
च कल्पने उचितत्वात् । यद्यपि तत्त्वज्ञानि
ोत्पत्तिवारणार्थं मिथ्याज्ञानस्य कारणत्वमा

था हेतुत्वस्यावश्यकत्वम् । किं च मिथ्याज्ञानत
सुप्ते मिथ्याज्ञानाभावाददृष्टोत्पत्तिर्न स्यात
थ्याज्ञानशब्देन वासनाशब्दवाच्यभावनाख्य
ाच्यः । तथा च सुप्ते तस्य विद्यमानत्वाददृ
ने वाच्यम् । संस्कारस्य प्रागेव दूषितत्वात
ञ्ज्ञानध्वंसस्यैव प्रतिबन्धकत्वमिति दिक् ।
ुणं तु सुखजनकवृत्त्यतीन्द्रियविशेषगुणमा
नमत्वमिति कश्चित् । विलक्षणात्ममनःसं
य विशेषेति । ननु तस्यातीन्द्रियत्वे तत्र

र केचित् यागादेः स्वर्गसाधनत्वस्य वेदेन बो
ानत्वस्य कार्याव्यवहितपूर्वक्षणे स्वस्वव्यापा
वरूपस्य व्यापाराभावे बाधाद्वेदाप्रामाण्यनि
पारत्वेनादृष्टकल्पनम् । न च देवताप्रीति
ेतु तस्या यागजन्यत्वस्य क्लृप्तत्वात् स्वर्गज
कल्प्यते । 'यजदेवपूजायाम्' इति स्मृतेः पूजा
ोतिहेतुभूता क्रियेति वाच्यम् । प्रीतेरच्छ
ाधित्वात्, प्रीतिपरम्पराकल्पने गौरवापत्तेश्च
ादौ देवताप्रीतेरभावाच्च । विष्ण्वादिदेवता
ाच्च । न च विष्णुप्रीतेः फलत्वेन अर्पणाविष्ट
ारस्तीति वाच्यम् । तत्र कर्मद्वारत्वेण व्यापिकाद
नायाः प्रीतेरेव फलत्वाभावात् । न च यागज

मेव फलं ध्वंसो जन तीति वाच्यम् । स्व
त्यादौ विधिना तादृशफलबोधनात्तत्र फला
। एतत्तत्त्वमन्यत्राभिहितमेवेति दिक् ।

अधर्मत्वजातिमानधर्मः । दुःखकारणविशेषगु
णवृत्तिजातिमान्वा । स चानित्य एव ।
प्रायश्चित्तादिना च नश्यति । स चातीन्द्रिय
विशेषगुणः । धर्मवदेतस्याधर्कं द्रष्टव्यम् । विस्तरस्त
त्पपथ्यां वेदितव्य इति दिक् ।

बुद्धित्वजातिमती बुद्धिः । घटं जानामि घटं ज
ानप्रत्ययत्वस्य तत्र मानत्वात् । सा च द्विविधा
नुभवश्च । स्मृतिः समानप्रकारकज्ञानजन्याः
र्थाऽयथार्था च । अनुभवो द्विविधः । नित्यो
ईश्वरस्य नित्यः । स च यथार्थ एव तत्तद्रूपेण स
च । जीवानां त्वनित्यः । स च सर्वविषयकोऽस
च । प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यः सर्ववि
ास्तव सर्वविषयकः । स चानुभवः प्रमाऽप्रमाभेद
ः । तत्र प्रमा चतुर्विधा । प्रत्यक्षानुमित्युपमि
त् । तत्करणं प्रमाणमपि चतुर्विधम् । प्रत्यक्ष
मानशाब्दभेदात् । तत्र प्रत्यक्षं द्विविधम् निर्वि
विकल्पकभेदात् । तत्र सविकल्पकं द्वि
ऽप्रमाभेदात् । तद्वति तत्प्रकारकानुभवस्तत्प्र
न्धेन तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्ना तेन सम्बन्धे
[illegible]

तु इति वाच्यम् । अनुमितित्वजातस्तत्साध
रेणानुमितावन्तर्भावस्य तथाप्यपरिहारात्
रेणानुमितावन्तर्भावे बाधकान्तरमिति चे
मानमिति दिक् ।

क्षात्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षं घ्राणरसनचक्षुःश्रो
भेदात् षड्विधम् । नन्वालोकस्यापि साक्षात्
करणत्वेन प्रत्यक्षप्रमाणत्वापत्तिरिति चेत् ?
कारत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नकार्यता प्रतियोगिक
पकरणत्वेन प्रत्यक्षप्रमितिकरणविभागादाले
करणत्वाभावात्तेन विनाऽप्यन्धकारादेश्चाक्षु
नत्वाच्चक्षुरादेश्च चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव
लोकस्य तथात्वमिति केचित् ।

रे तु आलोकादेः प्रमाणत्वेऽपि प्रत्यक्षप्रमाणे
प्रमाणविभागव्याघातः । प्रत्यक्षप्रमाणस्य ष
नं नाधिकसंख्याव्यवच्छेदपरम् । अत ए
द्रियार्थसन्निकर्ष इत्यादिनाऽन्येषामपि प्रमाण
अत एव द्रव्यचाक्षुषं प्रति संयोगेन, द्रव्यस
प्रति संयुक्तसमवायेन, द्रव्यसमवेतसमवेतचा
ावच्छिन्नं प्रति संयुक्तसमवेतसमवायादिना च
गा आवश्यकत्वेन चक्षुष्ट्वेन हेतुत्वे मानाभा
ः । सामान्यकार्यकारणभावस्यापि युक्तिसि
रादित्याहुः । करणत्वं च व्यापारवत् कारण

नाजकधर्मस्य स्वीकारः। न च तत्साधारणान्
विभागोऽस्तु। अनुमितितत्साधारण्यान्यत
मनुमितिविभागोपपत्तावीश्वरप्रमायाः प्रत्यक्षे
न्तर्भावे विनिगमकाभावात्तत्र तत्स्वीकारादि
अपरे तु न कार्यतावच्छेदकतयापि प्रत्यक्षत
द्धः द्रव्यत्वविशिष्टलौकिकविषयतासंबन्धेन ज्ञा
य हेतुत्वात्। न च तादृशविषयतया ईश्वरज्ञान
ये सत्त्वाद् व्यभिचार इति वाच्यम्। लौकिकवि
षस्य वृत्तौ हेतुत्वेनेश्वरज्ञाने लौकिकविषयता
त्वात्। तत्र तत्स्वीकारे त्वस्तु कार्यतावच्छेदक
त्वसिद्धिः। न त्वीश्वरप्रत्यक्षे मानाभावाद्व्यभि
।। न च रजतं पश्यामीति प्रत्ययभ्रमेऽपि लौकिक
त्वाद् व्यभिचार इति वाच्यम्। विद्यमानरजत
ङ्गीकारान्महत्त्वस्य तत्र सत्त्वात्। अनुव्यव
त्वनियमानङ्गीकारेण भ्रमे लौकिकविषयताया
च। अत एव लौकिकविषयतया द्रव्यचाक्षुषे
गस्य कारणत्वेऽपि न व्यभिचारः। न चेश्वरज्ञान
ानङ्गीकारे ईश्वरप्रमाया आधिक्येन प्रमाविभा
इति वाच्यम्। ईश्वरज्ञाने लौकिकविषयतास्व
नयैव प्रत्यक्षप्रमाविभागसम्भवात्। तस्य ईश्व
नङ्गीकारेऽपि न विभागानुरोधेन तत्प्रत्यक्षत्व
धर्मेण विभागो न तु तदनुरोधेनापि पदार्थवि

…न्तरप्रमायां अनुमितावेवान्त
इति वाच्यम् । अनुमितित्वजातेस्तत्साधार
णानुमितावन्तर्भावस्य तथाप्यपरिहारात्
णानुमितावन्तर्भावे बाधकान्तरमिति चेन्म
नमिति दिक् ।

…त्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षं घ्राणरसनचक्षुःश्रोत्र
दात् षड्विधम् । नन्वालोकस्यापि साक्षात्का
रणत्वेन प्रत्यक्षप्रमाणत्वापत्तिरिति चेत् ? न
त्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककार
णत्वेन प्रत्यक्षप्रमितिकरणविभागादालोका
णत्वाभावात्तेन विनाऽप्यन्धकारादेश्चाक्षुषस्य
चक्षुरादेश्च चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतु
स्य तथात्वमिति केचित् ।

आलोकादेः प्रमाणत्वेऽपि प्रत्यक्षप्रमाणे ऽन्तर्भा-
वाविभागव्याघातः । प्रत्यक्षप्रमाणस्य षड्वि-
नाधिकसंख्याव्यवच्छेदपरम् । अत एव च
र्थसन्निकर्ष इत्यादिनाऽन्येषामपि प्रमाणत्वक-
एव द्रव्यचाक्षुषं प्रति संयोगेन, द्रव्यसमवेत-
संयुक्तसमवायेन, द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुष-
त्वं प्रति संयुक्तसमवेतसमवायादिना चक्षुषो
ऽवश्यकत्वेन चक्षुष्ट्वेन हेतुत्वे मानाभावेऽपि
सामान्यकार्यकारणभावस्यापि युक्तिसिद्धस्यैव

कपालद्वयसंयोगवारणाय व्यापारवदिति । ईश्व
रणायासाधारणेति । तद्धर्मावच्छिन्नं यद्धर्माव
नयित्वैव यद्धर्मावच्छिन्नं जनयति तद्धर्मावच्छि
र्मावच्छिन्नं तद्धर्मावच्छिन्ने जननीये व्यापारः ।
ज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकावच्छिन्ने जनयितव्ये वि
वच्छिन्नं व्यापारोऽस्तीति । ननु चक्षुषा संयोगे
रमाणवाकाशादीनामपि ग्रहणं स्यात्तत्रापि त
सत्त्वात् । न च चक्षुःसंयोगस्यातीन्द्रियत्वेन फलै
कफलाभावेन तत्सत्त्वे मानाभाव इति वाच्यम्
महत्त्वाभावस्याकाशे उद्भूतरूपाभावस्य च च
ण्वनिकाया इन्द्रियसंयुक्तविशेषणतायाः सत्त्वेन
संयोगस्यावश्यकत्वात् । न च द्रव्यत्वविशिष्टं
क्षुषे महत्त्वस्योद्भूतरूपस्य च समवायेन हेतुत्वान्न
वाच्यम् । एवमप्यन्धकारे भूतलादेश्चाक्षुषाप
समवायेन महत्त्वोद्भूतरूपयोः सत्त्वात् । अन्धका
यथानुपपत्त्या चक्षुःसंयुक्तविशेषणतायास्तत्र स
चक्षुःसंयोगस्यापि सत्त्वात् । न च द्रव्यचाक्षुषे सं
द्भूतरूपवदालोकस्य महत्त्ववद्रूपवदालोकस्य स
कस्य विलक्षणसंयोगेनालोकस्य वा हेतुत्वमत एव
देसंयोगेन घटादिचाक्षुषमिति नोक्तदोष इति
एवमपि घटे किंचिदवयवावच्छेदेनालोकसंयोगे
न चक्षुःसंयोगे चाक्षुषापत्तेः । आलोकसंयोगा
यवावच्छेदेन चक्षुःसंयोगवतां घटचाक्षुष

मालोकसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नचक्षुःसंयोगस्य
ावच्छेदकावच्छिन्नालोकसंयोगस्य वा हेतुत्व
िगमकाभावाच्च तथा हेतुत्वम्। अत एवालोक
छिन्नचक्षुःसंयोगोऽपि न हेतुः । नापि तत्तदवय
स्यालोकसंयोगस्य चक्षुःसंयोगस्य च हेतुत्वम् ।
ावयवावच्छेदेनालोकसंयोगस्य चक्षुःसंयोगस्य
यत्तस्य जायमानत्वेन व्यभिचारात् । नाप्या
ावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगसम्बन्धेन चक्षुर्हेतुः ।
ावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगेनालोकेन वेत्यत्र
विरहात् । अत एव एतदीयद्रव्यचाक्षुषे एत-
योगस्य कारणत्वं वाच्यं, तथा चातिप्रसङ्ग-
ोकसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नैतच्चक्षुःसंयोग-
त्वं कल्प्यत इति निरस्तम् । एतद्द्रव्य-
च्चक्षुःसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगेनालो-
न्वस्यापि चक्षुरुचितत्वादिति तेन तेन रूपेण
न्धेन वा द्वयोरेव हेतुत्वमाहुः ।
तु अन्यावयवावच्छेदेन घटादावालोकसंयो-
चक्षुःसंयोगोऽस्त्येव । न च तत्र मानाभाव अ-
त्यत्तान्यथानुपपत्त्या तत्र तत्स्वीकारावश्य-
था च द्रव्यचाक्षुषे विजातीयसंयोगेन चक्षुषो
प्रसङ्गः । न चैवमन्धकारे चक्षुःसंयोगावच्छेद-
छेदेनालोकसंयोगे संपादितेऽपि तच्चाक्षुषं न

यमन्धकारे सुवर्णसंयोगात् सुवर्णस्य घटा
मिति । तन्न । बलात्सजातीयग्रहणकृतस्
भिभवत्वेनान्धकारे तादृशाभिभवस्य सुवर्ण
न सुवर्णादेः प्रत्यक्षापत्तेरपरिहारात् । बलवत्
न्धस्याभिभवत्वे तु कारणतावच्छेदकगौर
व दिक् ।

चक्षुःसंयुक्तसमवायेन द्रव्यसमवेतचाक्षुषम्
क्तसमवेतसमवायेन द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षु

ननु द्रव्यसमवेतचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तसमवाय
रमाणुघटितचक्षुःसंयुक्तसमवायेनान्धकारे प्र
षवारणायालोकसंयोगावच्छेदेन चक्षुःसंयुक्त
वत्समवायस्य हेतुत्वं वाच्यं तथा च त्रसरेणुचा
ारः । तस्य द्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वेनालोकसंयो
चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवत्समवायजन्य वा
द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतचाक्षुषे तस्य हेतुत्वाभ
वाच्यम् । घटादावपि तादृशसन्निकर्षसत्त्वेन द्र
समवेतचाक्षुषापत्तेः । न च द्रव्यान्यद्रव्यस
देर्घटादौ चाक्षुषं जायत इति वाच्यम् । द्रव्या
ेतस्य रूपादेस्त्रसरेणौ चाक्षुषसत्त्वेन व्यभिच
ारात् । द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतत्वविशिष्टलौकिक
म्बन्धेन चाक्षुषे तस्य हेतुत्वं तर्हि तादृशवि
दौ चाक्षुषापत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेत् ।

विशिष्टौ। किंकविषयता सम्बन्धे चाक्षुषे क्त
क्तचक्षुःसंयुक्तरूपवत्समवायो हेतुः द्रव्यसमवे
वृत्तौ किंकविषयतया चाक्षुषे वा स हेतुः। क्त
समवेतरूपादिचाक्षुषस्य रूपत्वादौ सत्त्वेन त
क्तरूपवत्समवायसन्निकर्षाभावेऽपि न क्षतिः
त्वादिविशिष्टौ किंकविषयतया चाक्षुषे चक्षु
र्हेतुत्वमित्याहुः।

रे तु त्र्यणुकनित्यत्वाङ्गीकारे द्रव्यसमवेतचाक्षु
समवेतत्वसम्बन्धेन। अयं चाक्षुषस्य द्रव्यचाक्षुष
, न तु तादृशचक्षुःसंयुक्तसमवायस्यापि, घटा
न्तरमेव तद्रूपादिचाक्षुषाङ्गीकाराच्च व्यभिच
तश्च। घटचाक्षुषे व्यभिचारात्पूर्वं कपालचाक्षुष
अन्यथा त्र्यणुकादिक्रमेण घटचाक्षुषापत्तेः।
तु तौ द्रव्यत्वविशिष्टौ किंकविषयतावत्स
यन्धेन चाक्षुषस्य द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतत्वविशि
विषयतासम्बन्धेन चाक्षुषे हेतुत्वं तादात्म्यसम
स्य च प्रतिबन्धकत्वं त्रसरेणोरनित्यत्वपक्षेऽ
। अत एव द्रव्यचाक्षुषस्य स्वविषयगुणसमवे
न रूपत्वादौ सत्त्वेऽपि क्षतिविरह इति ध्येयम्
चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य द्रव्यसमवेत
क्षुषे हेतुत्वे परमाणुघटिततादृशसन्निकर्षात्परम
णुत्वचाक्षुषापत्तिरतः कारणार्थं चक्षुःसंयुक्तम

णुरूपचाक्षुषे व्यभिचारापरिहारात् । तथा च
दौ च तादृशचाक्षुषापत्तिरतस्तादृशचाक्षुषे
तस्य प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, तथा च सत्ताय
ुषं न स्यात् । तस्या द्रव्यसमवेतत्वादिति

अत्र केचित् । द्रव्यमात्रसमवेतस्य तत्र प्रति
ोक्तदोष इत्याहुः ।

अन्ये तु द्रव्यसमवेतमात्रसमवेतचाक्षुषे द्र
प्रतिबन्धकत्वमाहुः । तन्न । त्रसरेणुरूपादौ
ुषसत्त्वेन तत्र द्रव्यसमवेतस्य प्रतिबन्धकत्वा
न्यद्रव्यसमवेतं तन्मात्रसमवेतचाक्षुषे ता
प हेतुत्वे द्रव्यसमवेतस्य प्रतिबन्धकत्वाभोक्तं
रे तु चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवत्समवेतसमव
वत्समवेतसमवेतचाक्षुषे हेतुत्वान्न दोष इत्य
व्यास्तु त्रसरेणोर्नित्यत्वाङ्गीकारेण द्रव्यसमवे
क्षुषे चक्षुःसंयुक्तरूपवत्समवेतसमवायस्य हे
ोष इत्याहुः

वस्तुतो द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषत्वं न का
कं लाघवेन समवेतसमवेतचाक्षुषत्वस्यैव कार्य
त्वात् । एवं चयोऽपि त्वाचग्रहे हेतुत्वं रूप
ेणेन द्रष्टव्यम् ।

अत्र प्राचीननैयायिकाः । त्वाचे द्रव्यग्रहे सम
स्पर्शमात्रं न प्रयोजकमपि तु रूपमपि । आता

... ...त्वचाक्षुषं प्रति कारणत्वे
यक्षं प्रत्यपि कारणत्वे गौरवापत्तेः । तेन च रू
व्यचाक्षुषे कारणत्वेन तादृशप्रत्यक्षेऽपि का
त्वमिति वाच्यम् । द्रव्यचाक्षुषे चक्षुःसंयोगस्य
यप्रत्यक्षे रूपस्य हेतुत्वेनैवानतिप्रसङ्गात् । न
षे उद्भूतरूपं मानसान्यद्रव्यप्रत्यक्षे उद्भूतस्प
तु न तु द्रव्यस्पर्शने उद्भूतस्पर्शो मानसान्या
उद्भूतरूपमिति वाच्यम् । आलोकादेरप्रत्यक्ष
। न च स्वनाने वायोरप्रत्यक्षत्ववन्मन्मते आले
क्षत्वमिष्टमेवेति वाच्यम् । आलोकादेरप्रत्यक्षत्व
क्षकाण्डादौ दूरत्वादिदोषेण क्रियाया अप्रत्य
शविभागोत्तरदेशसंयोगेन क्रियानुमानानु
देशस्यालोकस्योद्भूतस्पर्शाभावेन स्वनातेऽप्रत्य
द्विभागस्य तत्संयोगस्य चाप्रत्यक्षत्वेन पूर्वदेश
रदेशसंयोगरूपलिङ्गस्याज्ञानेनानुमानासम्भवा
वायोः प्रत्यक्षत्वे तद्गतसंख्यादेः प्रत्यक्षापत्तिः
रप्रत्यक्षत्वे शीतस्पर्शवान् वायुरिति स्वाच
त्तिः, बहिरिन्द्रियाणां स्वायोग्यमुख्यविशेष्यक
त्वादिति वाच्यम् । तादृशसिद्धान्ताङ्गीका
र्शो वायुवृत्तिरिति स्वाचज्ञानानन्तरं मनसैव
ान् वायुरिति ज्ञानाङ्गीकारादित्याहुः । तन्न
रिति त्वाचप्रत्यक्षानुरोधेन तादृशप्रत्यक्षे मह
स्वात् । किंचाऽस्मान्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वस्य जाति

स्य द्रव्यस्पार्शने त्वङ्मनस्पर्शस्य हेतुत्वात् वायुः स्पा
र्हतसंख्याप्रत्यक्षं फूत्कारादौ त्विष्टमेवेति नव्या

घ्राणस्य संयुक्तसमवायेन । गन्धस्य प्रत्यक्षे ह
तुत्वम् । गन्धगतजातिप्रत्यक्षे गन्धसमवेतप्रत्य
युक्तसमवेतसमवायेन, गन्धप्रत्यक्षे महत्त्वं तु
मवेतत्वेन महत्त्वघटितसन्निकर्षो वा हेतुः । ग
प्रत्यक्षे तु महत्त्वादिघटितसन्निकर्ष एव हेतुर्न
स्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वसम्बन्धेन हेतुः । प
नसन्निकर्षेण गन्धत्वप्रत्यक्षापत्तेः

एवं रासनेऽपि बोध्यमिति दिक् ।

गन्धत्वविशिष्टलौकिकविषयतया प्रत्यक्ष
घ्राणजं प्रति वा घ्राणसंयुक्तमहत्त्ववन्निरूपित
हेतुः । न च रूपादौ तादृशप्रत्यक्षापत्तिः
णायोग्यत्वात् । तादात्म्येन गन्धस्य कारण
दृशसंयुक्तसमवेतसमवायेन घ्राणस्य गन्धगतज
शिष्टलौकिकविषयतया घ्राणजप्रत्यक्षं गन्धसम
शिष्टलौकिकविषयतया प्रत्यक्षे गन्धसमवेतस्य
न समवेतत्वसंबन्धेन गन्धस्य वा हेतुत्वेन
दौ तादृशप्रत्यक्षम् । एवमेव रसनया रसस
तानां च ग्रहो बोध्यः । तथा हि रसस्य
लौकिकविषयतया रासने रसनासंयुक्तमहत्त्ववन्नि
वायेन रसनायास्तादात्म्यसंबन्धेन रससमवेत
[illegible]

ननु श्रोत्रेण समवायेन शब्दग्रहे देशान्तरस्थश
त्तेरिति चेत्? न। शब्दत्वविशिष्टलौकिकविष
यीयप्रत्यक्षे आवयो वा। तत्कर्णावच्छिन्नशब्दस
।

अन्ये तु तत्तत्पुरुषीयकर्णावच्छिन्नसमवायस्य
ब्दप्रत्यक्षे हेतुत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः।

शब्दप्रत्यक्षे तद्गतजातिप्रत्यक्षे च श्रोत्रमनः
यापारः। शब्द एवेत्यन्ये।

मनसा संयोगेनात्मग्रहः। तत्समवेतानां संयु
न तत्समवेतसमवेतानां संयुक्तसमवेतसमव
रादीनां तत्समवेतानां च मनसा न प्रत्यक्षम्
ऽयोग्यत्वादिति केचित्।

अपरे तु गुणत्वविशिष्टलौकिकविषयतया
मानसं प्रति या योग्यगुणत्वेन कारणत्वात्,
वविशिष्टलौकिकविषयतया प्रत्यक्षे मान
गुणसमवेतस्य तादात्म्येन समवेतत्वसंबन्धेन
वा हेतुत्वान्नोक्तदोषः। योग्यगुणत्वं तु ज्ञा
पकसंस्कारादिव्यावृत्तो जातिविशेषः। न चैव
कल्पकस्य प्रत्यक्षापत्तिः। तस्य निर्विकल्पकत्व
ज्ञानत्वेन सङ्करापत्तिरिति वाच्यम्। घटमहं
प्रत्यक्षे निर्विकल्पकस्यापि विषयत्वे बाधकाभ
तीन्द्रियत्वोक्तिस्तु एतादृशप्रत्यक्षस्य सविकल्

हुः ।

अन्ये तु जीवनये। नियत्ना नङ्गीकारान्निर्विकल्प
शप्रत्यक्षे प्रतिबन्धकत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः ।

ननु घटमहं जानामीति प्रत्ययस्य सविकल
नाप्युपपत्तेर्न निर्विकल्पके मानमिति चेत्? न
घटत्वप्रकारकबुद्धेर्जनकं विलक्षणघटत्वज्ञानं व
था जातिमानिति ज्ञानोत्तरं घट इति ज्ञानाप
टत्वे जातित्वाप्रकारकघटत्वप्रकारतयैव तस्य
विलक्षणघटत्वप्रकारतायां न मानमिति वा
जातिमानित्यत्र वैलक्षण्याभावापत्तेः । तथा
ति बुद्धेः पूर्वं घटत्वज्ञानं सिध्यन्निर्विकल्पकमेव
न्यत्र विस्तरः ।

इन्द्रियेणाभावप्रत्यक्षे तु क्वचिदिन्द्रियविशे
श्रोत्रेणाकाशे गकाराद्यभावग्रहः । ककारादौ
ग्रहस्तु इन्द्रियसमवेतविशेषणतया, कत्वादौ ग
ग्रहणं इन्द्रियसमवेतविशेषणतया, चक्षुरादि
वग्रहणं संयुक्तविशेषणतया, द्रव्यसमवेतेऽभा
संयुक्तसमवेतविशेषणतया, द्रव्यसमवेतसमवे
ग्रहणं तु संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया, द्रव
नाचे द्रव्यत्वभावत्वाद्यभावग्रहे तु इन्द्रिय
यणविशेषणता । एवमनुभवानुसारेणान्यत्रापि
ति दिक् ।

न च [illegible]

[illegible]नां चतुर्णां समवेतसमवायानां समवाय

य, समवेतसमवाययोः यद्वा संयोगत्वेन संयो

वायत्वेन चतुर्णां विशेषणतात्वेन विशेषणतान्

त्रैविध्यमेव कुतो नोक्तमिति वाच्यम् । वि

वक्षाया नियामकत्वादिति दिक् ।

इति प्रत्यक्षपरिच्छेदः समाप्तः ॥

अथानुमानं निरूप्यते ।

अनुमितिकरणमनुमानम् । अनुमितित्वं चा
यनुभवसिद्धो जातिविशेषः ।

परे तु वह्निमनुमिनोमीति प्रतीतिवत्पर्वत
ीति प्रतीत्यभावेन विधेयताया एव तादृश
ायत्वे सति अनुमितित्वजातौ मानाभावमाहु

तच्चानुमानं ज्ञायमानं लिङ्गमिति प्राञ्चः ।
ातस्यापि लिङ्गस्य ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेस्तज्ज्ञानं
ापारकं करणमिति नव्याः ।

मनोजन्यत्वेन मानसत्वस्यान्यत्र निरस्य
त्र करणमिति नव्यतराः ।

परामर्शस्तु येन रूपेण व्याप्तिज्ञानं तेन रूपेण
ाज्ञानं तच्चैकं ज्ञानद्वयं वा । एवं च धूमो वह्नि
वान् पर्वत इति ज्ञानं स्वाव्यवहितोत्तरं पर्व
नित्यनुमितौ हेतुरिति मीमांसकाः । तन्न । स
हितोत्तरपर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ धूमत्वेन व
य तेन रूपेण पक्षधर्मताज्ञानस्य च हेतुत्वे गौर
ः पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति ज्ञानस्यैव
ोत्तरपर्वतो वह्निमान् इत्यनुमितौ लाघवेन हे

ापत्तिधारणाय तत्कालीनत्वेन तत्पुरुषीयत
द्विशेषणत्वे तु अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्ग

परे तु पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिजनकताव
र्वतो वह्निव्याप्यालोकवानित्यादिज्ञानेषु मान
षो जातिविशेषः सिध्यत्यतो न चाक्षुषत्वा
इत्याहुस्तन्न । पर्वतचाक्षुषसामग्रीसत्त्वेन म
नुपपत्त्या पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यभावापत्त
पर्वतो द्रव्यमित्याद्यनुमितिजनकत्वेन तज्जन
तादृशजातिसिद्ध्या तया सङ्करापत्तेरिति वि

रे तु पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ वह्न्यभाव
न्पर्वत इति निश्चयो हेतुः वह्निव्याप्यधूम
ति ज्ञानोत्तरं वह्न्यभाववद्वृत्तिमान् पर्वत
वानुमितिरित्याहुस्तन्न । धूमो वह्निव्यभिच
धूमाभाववान् इत्यादिज्ञानानामप्रतिबन्धकत्व
ह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानं वह्न्यभाव
न् पर्वत इति ज्ञाने हेतुः । तत्र तेषां प्रतिबन्ध
न हेत्वाभासत्वमनुमितेस्तत्कारणस्य च साक्ष
कस्यैव हेत्वाभासत्वात् । किं च धूमादेरपि
साध्याभाववत्ति वृत्तित्वेन संयोगसंबन्धेना
व्यं तथा च वह्निमानेतत्त्वादित्याद्यननुगतत्व
अत्र केचित् वह्नेर्ज्ञानलक्षणासन्निकर्षात्, चा
...भावापत्तेः

णा हेतुः । अथ दण्डीत्यादिप्रत्यक्षाणां
दण्डिन एव प्रकारत्वं दण्डिनि च दण्डस्य
व्यभिचारः । रजतारोपे चाभेदसंबन्धेन रज
त्वाच्च व्यभिचार इति वाच्यम् । संयोगसंब
कारकप्रत्यभिज्ञाने बाधकाभावेन तत्र व्य
नाभावाच्च । अत एव नियमान्तरमपि परार

न च व्यवहितदण्डे पुंसि दण्डीति चाक्षु
रिति वाच्यम् । दण्डाज्ञानदशायां कारणाभ
दण्डाभावज्ञानस्य सत्त्वे संशयात्मकस्यैवोत्प
दण्डाभावज्ञानासत्त्वे वा निश्चयात्मकस्यापीष्ट
तथा नियमः पर्वतो वह्निमदभिन्न इति ज्ञाने
वात्, मानसज्ञानेन वा चरितार्थत्वाच्च । तत्र ।
न्तबाधितत्वाच्च । न चानुमिनोमीत्यनुभववि
शेषः । यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां परामर्शः क
साक्षात्कारत्वं साक्षात्करोमीति प्रत्ययाभा
क्षात्करोमीति प्रत्ययाच्चेति वाच्यम् । साक्षा
लौकिकविषयताया एव विषयत्वात् । अ
प्रत्ययस्य स्ववासनाकल्पितस्यापामरसाधार
त् । न च पर्वतांशे लौकिकविषयतासत्त्वे पर्व
रोमीति प्रत्ययापत्तिः । इष्टत्वात् । अत एव
मध्ये बलवत्त्वान्मानसज्ञानासम्भवेऽपि
एतेनाप्रसिद्धसाध्यकानुमितिरूपं ज्ञानं प्रत्य
स्यकम् । तच्च । साध्यप्रकारकं प्रत्यक्षं साध्य
च साध्यविशेष्यकम् । साध्येन सन्निकर्षाभाव

त्। अत एवाप्रसिद्धिसाध्यकानुमितेः साध्य
त्वमेवेति नियमोऽपि परास्तः।

न च व्यापकतायां भेदज्ञानेऽपि जलभेदस्या
मानमिति वाच्यम्। भेदत्वसामान्यलक्षणया
नात्। अत एव पर्वतीयवह्निज्ञानाभावान्न पर्व
न् इति प्रत्यक्षमित्यपास्तम्। न चानुमित्यन
वश्यकत्वात्। न च पर्वतो वह्निमान्न वेति सं
ति वाच्यम्। परामर्शस्यैव तत्र प्रतिबन्धकत्वा
द्ज्ञानेऽपि मानाभावः। मानसप्रत्यक्षस्य त
दिति वाच्यम्। संशयानन्तरं निश्चया
मानस्य प्रत्यक्षस्यासंभवात्। एतेनानुमिति
मर्शादेः कारणत्वम्। समाने विषये प्रत्यक्षसा
विषये चानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्व
निरस्तमिति दिक्।

नन्वनुमितिजनकज्ञानविषया व्याप्तिर्न सा
भाववदवृत्तित्वं, पर्वतीयवह्न्यत्यन्ताभाववद्
दावव्याप्तेः। नापि साध्यतावच्छेदकावच्छि
त्यन्ताभाववदवृत्तित्वम्। समवायेन वह्निस्वा
ावस्य धूमवत्यपि सत्त्वेनाव्याप्तेः। नापि साध
कसंबन्धेन तादृशसाध्यात्यन्ताभाववदवृत्ति
कपिसंयोगोऽग्रे नेत्यबाधितप्रतीत्या समवाये
गत्वावच्छिन्नाभावस्य वृक्षे सत्त्वेन कपिसंयोग
वादित्यत्राव्याप्तेः। अत एव साध्यतावच्छेदका

भावस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वेनान्योन्याभाव
त्वयोरत्यन्ताभावान्योऽन्याभावयदितयो
वाच्यम् । कपिसंयोग्येतत्त्वादित्यत्राव्याप्ते
र्विद्यमानयोः कपिसंयोगतद्वतोश्चात्यन्ता
भावयोरेकत्वेन प्रतियोग्यधिकरणो प्रतियो
गित्वेन तादृशात्यन्तान्योऽन्याभावयोरप्र
प्रमेयत्वादिसाध्यके तादृशात्यन्ताभावान्त
रप्रसिद्धत्वेनाव्याप्तिः । अत एव साध्यताव
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यानधिकरण
वृत्ति यस्तद्वति हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतु
च्छिन्नस्यावृत्तित्वमपि परास्तमिति चेत् ।

अत्र केचित्, अनुमितिकारणज्ञान
निर्वचनमिदम् । अन्यथा धूमादौ धूमत्व
व्याप्यत्वव्यवहारोपपत्तेरितरवैयर्थ्यम् । ज्ञ
ज्ञानविषयो न धूमत्वमात्रम् । धूमवानिति
मित्यापपत्तेः । तथा च केवलान्वयिसाध्य
वात्तत्र तादृशव्याप्तेरभावेऽपि न क्षतिरि
पर्वते वह्निमनुमिनोमीतिवदिह मेयत्वा
मीति प्रतीत्या केवलान्वयिनोऽप्यनुमितिः
च साध्याभावाप्रसिद्धा साध्यसंशयरूप
भावान्नानुमितिरिति वाच्यम् । साध्यसंदेह
नङ्गीकारात् । किं च साध्याभाववति हेतुत
[illegible]

तुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसङ्गात् ताद
भावाप्रसिद्धेः । अत एव न हेतुतावच्छेदका
त्वधिकरणावृत्तिसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छि
कत्वम् । ज्ञेयत्ववान्मेयत्वादित्यत्राव्याप्तेः ।
रे तु केवलान्वयिनि साध्यात्यन्ताभावबदलीक
वदवृत्तित्वज्ञानादेवानुमितिरित्याहुः । तन्न । क
शेषधकज्ञानकारणाभावादसत्त्वख्यातेरभावात् ।
न्ये तु वन्ह्याद्यत्यन्ताभावादौ प्रतियोगितासंबन्
भ्रमदशायां प्रमेयत्वाभाववदवृत्तिधूमवान् प
नादू धूमादिना प्रमेयत्वानुमानम् । न चायथ
तन्यत्वेनानुमितेर्भ्रमत्वापत्तेः । साध्यवद्विशेष्य
कैव यथार्थानुमितिजनकत्वात्तस्य च तत्रा
स्याहुः । तन्न प्रमेयत्वादावत्यन्ताभावाप्रतियो
शायां स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका
च्छेदेनाभावे प्रतियोगितया प्रमेयत्वाभावज्ञान
ात्यन्ताभावे प्रतियोगितया प्रमेयत्वभ्रमास
ादृशज्ञाने तादृशज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् ।
तु अत्यन्ताभावे प्रतियोगितासंबन्धेन प्रमेयत्
ं समानप्रकारकमेव तादृशव्याप्तिज्ञाने प्रतिब
। तन्न । प्रमेयत्वं नास्तीति ज्ञानस्यैव प्रतियो
न्ताभावे प्रमेयत्वज्ञानत्वेन तादृशज्ञानस्याप्र
िबन्धकत्वात् । न च प्रमेयत्वादावत्यन्ताभाव
ात्वज्ञानदशायां न तदनुमितिरिति वाच्यम्

च्छिन्नानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वेन प्रतियोगि
गुत्वेन साध्यतावच्छेदकस्य तत्प्रतियोगिता
ात्। नापि स्वीयं यद्यत्प्रतियोगितावच्छेदकं
न्नानधिकरणत्वं द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादि
याप्तेः। द्रव्यत्वरूपाभावस्य द्रव्यत्वाभावत्वघ
त्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावत्वमपि प्रतियोगिताव
च्छिन्नाधिकरणमेवानित्यद्रव्यम्। एवं नित्यद्र
त्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावत्वरूपप्रतियोगि
कावच्छिन्नाधिकरणमेवेति न द्रव्यत्वरूपाभाव
ऽप्यधिकरणः किं त्वन्यस्तत्प्रतियोगितानव
् साध्यतावच्छेदकस्य। नापि प्रतियोगिताव
च्छिन्नं यत्किंचित् तदनधिकरणत्वम्। कपिसंयो
देत्यत्राव्याप्तेः। कपिसंयोगाभावस्यापि स्वप्रति
च्छेदकं कपिसंयोगत्वं तदवच्छिन्नस्य यस्य कस्य
ास्यानधिकरणहेत्वधिकरणे वृत्तेरिति परास्तम्
ननु प्रमेयवह्निमान् सत्त्वात्, घ्राणग्राह्यगुणवान्
त्यत्रातिव्याप्तिः। यादृशप्रतियोगित्वावच्छेद
ानधिकरणं यद्धेत्वधिकरणं तन्निष्ठाभावतादृश
ाया लाघवेन वह्नित्वगन्धत्वादेरवच्छेदकत्वेन
वच्छेदकस्य प्रमेयवह्नित्वघ्राणग्राह्यगुणत्वादे
त्वादिति चेत्। न। गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगि
कत्वात्।
केचित्तु प्रतियोगितावच्छेदकाभाववत्त्ववृ

ाभावपक्षे यादृशेत्यादिनोक्तप्रतियोगितावच्
र्मविशिष्टसंबन्धिनिष्ठप्रतियोग्यधिकरणाम
ितावच्छेदकं तद्भिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकं त
साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । यद्धर्मविशि
निष्ठाभावप्रतियोगिनाश्च विशिष्य ग्राह्याः । उ
हेत्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगिताघच
। प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेऽपि न क्षति

तु महाकालनिष्ठविशेषणतया घटादेः साध्यत
ादिना कालपरिमाणादेर्हेतुत्वेऽव्याप्तिः । प्रति
च्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिक
वप्रतियोगितायाः समवायसंबन्धेन घटादि
ासिद्धावपि तत्प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छे
वच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेः । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन
नधिकरणहेत्वधिकरणविवक्षया पक्षेऽपि वृत्ति
तेन संबन्धेन महाकाले वृत्तित्वात्तदभाव
वच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यधिकरणे हेत्वधि
त्वेन लक्षणाघटकत्वात् । अवृत्तेस्तेन संबन्धे
ाप्रसिद्धा तदभावस्यापि लक्षणाघटकत्वात्
यतावच्छेदकसंबन्धेन यत्किंचिद्धेत्वधिकरण
यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने विशेषण
ावृत्त्यभावस्यैव लक्षणघटकत्वान्न व्याप्ति
। सत्तावान् प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्ते

मृ ।

च महाकालभेदविशिष्टघटाभाव एव ता
तस्य घटाद्यधिकरणत्वेऽपि महाकालभेदविशि
धिकरणत्वान्महाकाले महाकालभेदाभावात्
। महाकालस्य दैशिकविशेषणतया महाकाल
करणत्वेऽपि कालिकविशेषणतया महाकालभे
त्वान्महाकाले सर्वमिति प्रतीतेः । तथा च म
विशिष्टघटाधिकरणत्वं कालिकविशेषणतया
व्याप्तिरिति चेत् ! न ।

ाध्यतावच्छेदकसंबन्धसामान्ये यदभावप्रत
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविधिकरणीभू
दुक्तसंबन्धानुयोगिकत्वोभयाभाववत्त्वादभावतादृश
तावच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्न
नाधिकरणत्वं व्याप्तिः । कालो घटवान् कालपा
त्यत्राकाशाभावस्तादृशः साध्यतावच्छेदकसं
न्धसामान्ये आकाशत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत
ानुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वादिति केचित् ।

न । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीक
दृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्ट
ष्टप्रतियोगिन्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छे
न्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधि
व्याप्तिर्वाच्या । तथा च पारिभाषिकावच्छेदकत्

च्छिन्नानधिकरणं हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन यद्
कावच्छिन्नाधिकरणं तन्निष्ठाभावेतादृशप्रतियो
न्ये यत्संबन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वो
न संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नं तद्धेतुतावच्छेदका
पकम्। भवति हि समवायादिना घटत्वाद्य
धिकरणमहाकालपरिमाणाधिकरणमहाकालनि
दिना घटाद्यभावप्रतियोगितासामान्ये घट
च्छिन्नत्वकालिकसंबन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाव-
लिकसंबन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नं कालपरिमाण
।

पि संयोगेन रूपादेर्धर्ममात्राव्यापकत्वापत्ति
पाधिकरणाप्रसिद्धा संयोगेन रूपाद्यभावा
कत्वेन लक्षणप्रविष्टघटाद्यभावप्रतियोगितास
त्वावच्छिन्नत्वसंयोगसंबन्धावच्छिन्नत्वोभय
त्तथापि व्यापके तेन संबन्धेन वृत्तित्वं व्याप
के वा तत्संबन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेदक
तेन वह्निरूपोभयत्वादिना न वह्न्यादेः संयो
पकत्वम्।

प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः। प्रमे
गौरवेणानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नत्वाप्रति
प्रतियोगितासामान्ये उभयाभावासंभवात्
धर्मान्न्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावघटितोभय

ाान्य उभयाभावासत्त्वात् । न च हेतुमन्नि
ित्प्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मान्यूनवृत्तिधर्
ाभाव एव लक्षणघटकः । यद्धर्मावच्छिन्नं यद्
ाभाववति अवृत्ति तद्धर्मस्य स धर्मोऽन्यूनवृ
त्तात्वं तु न सत्तात्वान्यूनवृत्तिविशिष्टसत्ता
ाभाववति सत्तात्वावच्छिन्नस्य वृत्तेरिति वा
शिष्टसत्ताधान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तेः । वि
ास्यापि विशिष्टसत्तात्वान्यूनवृत्तित्वाभा
् ।।

प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्
छिन्नानधिकरणं हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतु
वच्छिन्नाधिकरणं तन्निष्ठाभावताद्दशप्रतियो
ये यद्धर्मविशिष्टसंबन्धिनिष्ठप्रतियोगिक्यधिक
तियोगितानच्छेदकावच्छिन्नत्वयत्संबन्धाव-
भयाभावस्तेन संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नं तस्
ति । अत एव न संयोगेन रूपादेर्धर्मभ्यार
त्र कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्राप्रसि
। संबन्धविवक्षा च स्वयमूहनीयेति वदन्ति
तु साध्यसंबन्धितावच्छेदकं रूपं व्याप्तिः
यं च स्वरूपसंबन्धविशेष इति ।

मूले वृक्षः कपिसंयोग्यग्रे वृक्षः कपिसंयोगी नेति
पिसंयोगवदन्योऽन्याभावस्यापि वृक्षे सत्त्वेन
नद्ध [illegible]

त्वेऽपि शाब्दप्रतीतौ तद्विषयत्वाभावात् । अनु
प्रमीं विना नञा प्रातिपदिकार्थात्यन्ताभावा
अत एव न पचनीत्यादावत्यन्ताभावबोधेऽपि
ते चेत् ?

त्र केचित् वृक्षः कपिसंयोगी नेत्यादिप्रतीतेः
न्ताभावविषयत्वेनोपपत्तेरन्योन्याभावस्य प्रति
च्छेदकेन सामान्यत एव विरोधात्तस्याऽव्याप
। वृक्षेऽग्रे कपिसंयोगो नेत्यादिप्रतीतेः कपिसंयो
याभावेन कपिसंयोगत्वात्यन्ताभावेन कपिसं
न्याभावेन चोपपादयितुमशक्यत्वात् । प्रतियो
दकरूपेण नियमतः प्रतियोगिनोऽनुपस्थितेः ।
पिसंयोगो नेति प्रत्ययापत्तेश्च । कपिसंयोगाद्य
ाविषयत्वेन प्रतियोगिना विशिष्यैवात्यन्ताभ
त्वकल्पना तस्याव्याप्यवृत्तित्वम् । न चोक्तशा
यन्ताभावविषयत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
ोगिपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन नञः कपिसंयो
ावति लक्षणया तदत्यन्ताभाववद्भेदस्याक्षी
ताभावविधेयकबोधे एव सत्त्वपेक्षणात् । २
य तात्पर्यग्राहकत्वात् संयोगिपदस्य संयोगा
ावति लक्षणया तथा बोधादिति वदन्ति ।

परे तु अन्योऽन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेद
ानाधिकरणत्वेन स्वस्वप्रतियोगितावच्छेद

ृत्यव्याप्तिव्याप्तिः । कपिसंयोगिभेदस्य प्रतियो
न लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यम् । हेतुसाध्य
भिन्नतया सत्तामादाय कपिसंयोगव्याप्तेर्लक्ष
। अधिकरणतया व्याप्यवृत्तित्वस्वीकारेण
रणभेदस्य प्रतियोग्यवृत्तिना गुणे सत्त्वाद्यऽति
वादित्याहुः ।
ननु वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः । साम
मानाभावेन वह्नित्वावच्छिन्नत्वाप्रसिद्ध्या ता
गेतायामुभयाभावासम्भवादिति चेत् । न । इ
तीति प्रतीत्या तत्सिद्धेः । न च विशेषाभाव
तिविषयः । वह्निमत्यपि वह्निर्नास्तीति प्रत
र च यावदभावानां तत्प्रतीतिविषयत्वम् । गौर
वह्निप्रागभावादेरभावेनासम्भवित्वाच्च ।
वच्छेदेन विशेषाभावेष्वेव वह्नित्वावच्छिन्न
स्वीकाराद् वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक
भावस्य तत्प्रतीतिविषयत्वम् । अतिरिक्तप्र
ल्पने किमपराद्धमतिरिक्ताभावेन ? किं च
ति रूपादेः समवायेन प्रतिबन्धकत्वेन तदभा
स्य कारणत्वेन तत्सिद्धिरित्याहुः ।
वस्तुतस्तु सामान्याभावानङ्गीकारकर्त्राऽपि वि
व वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः स्वीकार
योगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं हेत्वधि

नन्वस्तूक्ता व्याप्तिस्तथापि तद्ग्राहकाभावा

माणं स्यादिति चेत् । न । व्यभिचारज्ञानवि

हचारज्ञानस्यैव व्याप्तिप्रत्यक्षे हेतुत्वात् । यच

नस्याप्रतिबन्धकत्वान्न व्यभिचारसंशयस्य प्र

तथा व्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारसंशय

पक्षे प्रतिबन्धकत्वम् । सहचारज्ञानं तु विशेष

व्याप्तिविशिष्टज्ञाने हेतुः ।

रे तु विरुद्धसहचारभ्रमेण व्याप्तिप्रत्यक्षस्य जा

न्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिप्रत्यक्षे तज्ज्ञानं हेतु

विशेषणान्तरज्ञानस्यापि हेतुत्वकथनापत्ति

तथापि पर्वतीयधूमे वह्निव्याप्त्यग्रहे प

शिष्टपक्षधर्मताज्ञानमिति चेत् । न । धूमत्वा

क्षणया सकलधूमाद्युपस्थितौ सर्वत्रैव धू

त् । सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभू

ज्ञानं वा । ननु सामान्यलक्षणया सकलधूमस

सकलधूमानां चाक्षुषापत्तिरिति चेत् । न

मत्वसामान्यलक्षणाजन्यसर्वधूमचाक्षुषे धू

पे तादृशचाक्षुषे वा धूमत्वप्रकारतानिरूपित

प्रयत्ने । किञ्चाक्षुषसामग्र्या हेतुत्वात् ।

तु वह्निरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो ज्ञानर

तन्यत्वं नियामकमित्याहुः ।

महानसीयधूमे पर्वतीयधूमे पर्व...

त्वास्वीकारादिति दिक् ।

ननु साध्यव्यापकसाधनाव्यापकोपाधिज्ञा
भिचारज्ञानमिति न व्याप्तिनिश्चयः । न च
मादित्यादौ साध्यव्यापकसाधनाव्यापकस्य
ज्ञानं सम्भवतीति वाच्यम् । साध्यव्यापकत्वे
ाधनाव्यापकत्वज्ञानसम्भवादिति चेत् । न । स
कत्वेन ज्ञातेऽप्यनुकूलतर्केण साधनव्यापकत्वस

ननु साध्यव्यापकत्वेन साधनाव्यापकत्वे
र वह्निर्धूमव्यभिचारी धूमव्यापकार्द्रेन्धनव्यभि
इत्याद्यनुमाने पक्षे हेतुनिश्चयस्योपयोगित्वेन
व्यभिचारी आर्द्रेन्धनव्यभिचारित्वादित्याद्य
व्यापकव्यभिचारे व्याप्यव्यभिचारावश्यम्भावा
त्व्यापकत्वेन वा साध्यव्यभिचारज्ञानेऽपयोगि
ाध्यव्यापकत्वेन निश्चितसाधनाव्यापकत्वसंश
कत्वसंशयस्यापि व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशये
त्वेन साध्यव्यापकोपाधौ साधनाव्यापकत्वसं
व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयोपयोगित्वेन साध्य
धौ साधनाव्यापकत्वसंदेहे सति साधनेऽपि
रसंदेहात् साध्यव्यापकव्यभिचारस्य साध्यव्
याप्यत्वेनास्तु साध्यव्यभिचारसंशयोपयोगित्व
नाव्यापकत्वेन निश्चितेषु साध्यव्यापकत्वसंश
कत्वसंशयस्य तु कथं न साध्यव्यभिचारज्ञानोप
नेति चेत् । न । [illegible]

... साधनाव्यापकत्वसंशयः । स एव सा
मानाधिकरणाभावप्रतियोगि न वेति व्या
प इति तस्यापि व्यभिचारज्ञानोपयोगित्वात्
। साध्यव्यापकः साधनाव्यापको नोपाधिः
त्यत्तुः प्रमेयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपोपाधावव्याप्ति
धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वाच्यम् । तस्या
त्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वान्नोक्तदोष इति वाच्य
गमो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वो
तेः । न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वा
च्यमस्तीति वाच्यं । पूर्वोक्तोपाधावव्याप्तेः । न
द्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वाच्यं तथोक्तस
ते वाच्यम् । वह्निमान् धूमादित्यत्र महानसत्
तापत्तेः । तस्यापि महानसरूपावच्छिन्नसाध्यव्
। न च यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मा
धनाव्यापकत्वं वाच्यं । तथोक्तोपाधिष्वपि
सत्त्वे तस्य तद्धर्मावच्छिन्नसाधनव्यापकत्वादि
। एतद्घटो रूपवान् पृथिवीत्वादित्यत्र एतद्
ऽतिव्याप्तेः । तस्यैतद्घटोत्पत्तिकालावच्छिन्नस
थादेतद्घटोत्पत्तिकालावच्छिन्नपृथिवीत्वाव्या
ते चेत् ।
प्र केचित् यद्धर्मसमानाधिकरणसाध्यव्यापक
ानाधिकरणसाधनाव्यापकता वाच्या । तथोपे
त्वे नास्ति । एतद्घटोत्पत्तिकासमानाधिकर

ा वाच्यम् । तार्किकाणां तत्रोपाधिव्यवहारा
दि च गुरु रूपादित्यत्रैव पृथिवीत्वाभावेनोप
रः । न तु रूपवान् द्रव्यत्वादित्यत्र तदेत्तक्त
मीचीनम् । अत्र साधनं व्यभिचारि बोध्यम् । ं
न् पृथिवीत्वादित्यत्र घटत्वाभावस्य घटत्वस
णसाध्यसाधनयोर्व्यापकत्वाव्यापकत्वयोः स
पाधित्वं ; गुरु रूपात्, रूपवान् द्रव्यत्वादित्यत्र
ाभावस्यानुपाधित्वात् । स्वानधिकरणसाधना
साधर्म्यसमानाधिकरणसाध्ये व्यापकत्वं च । न
त्वाभावव्यभिचारस्य पृथिवीत्वादौ सत्त्वात्
व्यभिचाराभावेन पृथिवीत्वाभावस्य रथव्या
धने साध्यव्यभिचारानुमापकत्वेन कथमु
ीति वाच्यम् । द्रव्यत्वं रूपव्यभिचारि जलस
त्वे सति पृथिवीत्वाभावव्यभिचारित्वादित्या
तस्यापि व्यभिचारसाधकत्वात् । पृथिवीत्वा
चारवारणाय सत्यन्तम् । पृथिवीजलसंयोगे ठ
ारणाय नित्येति । पृथिवीजलमात्रवृत्तिभेदे व्य
रणाय समवेतेति । जलत्वे व्यभिचारवारणाय
भावव्यभिचारित्वेति दिक् ।

ननु गुरु रूपादित्यत्र पृथिवीत्वाभावस्यानु
बीजमिति चेत् ? न । उपाधिव्यभिचारवति
ध्यव्यभिचाराभावेन स्वव्यभिचारेण साधने

नुमानमपि निरस्तम् ।

ननु वह्निव्याप्यधूमवन्महानसमिति ज्ञाना
ह्यनुमित्यापत्तिः । न च पक्षताया स्तत्राभा
वेरिति वाच्यम् । सा च न साध्यतदभावक
ः । साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति स
माभावापत्तेः । नापि साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्र
दभावकोटिकः सन्देहः । पक्षः साध्यवान् न
वेति संशयादनुमित्यभावापत्तेः । नापि प
च्छेदकसंबन्धेन साध्यतावच्छेदकरूपेण सा
वत्त्वा यः संशयः तेन संबन्धेन तेन रूपेण स
पक्षतेति वाच्यम् । व्याप्तिस्मरणेन संशयस्य
तेः पूर्वं संशयाभावात् । अप्रसिद्धसाध्यकत्वे
श्च । नापि साध्यनिश्चयाभावः । निश्चि
धियानुमित्युत्पत्तेः । नापि सिषाधयिषा
साध्यनिश्चयाभावः । सिषाधयिषाया दुर्वच
हे । सा हि पक्षे न साध्यानुमितिगोचरेच्छा
नं जायतामितीच्छासत्त्वे साध्यनिश्चयेऽनु
नाप्यनुमितित्वरूपेणानुमितिगोचरा तादृशी
मिश्नं पर्वते वह्निज्ञानं जायतामितीच्छयापि
सरमनुमित्युत्पत्तेः । यत्र पक्षे साध्यविशेषर
रा न जाता तत्रानुमित्यनापत्तेश्चेति चेत् ? न
ाध्यनिश्चये सति याहशयाहशेच्छासत्त्वे ऽनु

वाश्च वन्ह्यनुमितिर्वह्निव्याप्यधूमानुमिति

र्वं समूहालम्बनं ज्ञानं ततो वह्न्यनुमितिर्वह्नि

नुमितिगोचरेच्छा। ततो वह्न्यनुमितिर्वह्न्य

मितिस्तत्र सिषाधयिषोत्पत्तिकाले पक्षतासंप

धयिषाविरहेति सिद्धेर्विशेषणमस्तु परं तु तत्र

त्युत्तरं पुनर्वह्न्यनुमितिः स्यात् सिषाधयिषाय

काले सत्त्वेन विशिष्टाभावसत्त्वाद्वह्निव्याप

ह्निमान्पर्वत इत्यनुमित्यात्मकपरामर्शस्यैव स

[? न । स्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वेनेच्छाया ।

वात् ।

ननु सामानाधिकरण्येन पर्वतो वह्निमानि

षाधयिषाविरहविशिष्टायाः सत्त्वेऽपि तत्रैव प

वच्छेदकावच्छेदेन वह्न्यनुमितेर्जायमानत्वेन

न चेत् । न । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ

षाधयिषाविरहविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छे

वस्यैव पक्षतात्वात् । सामानाधिकरण्येना

षाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता । इ

तया समवायेनानुमितिं प्रति हेतुः । पर्वतत्वरू

शेष्यकवन्हिप्रकारकनिश्चयस्य सिषाधयिषावि

र समवायेन तादृशवन्हिप्रकारकानुमितिं प्र

त् । अत एव पर्वतत्वरूपेणैतत्पर्वते वन्हि

तान्तरे विनापीच्छामनुमित्यापत्तिरिति परा

यदि च तत्रैवापत्तिस्तदा विशेष्यतासंबं

नुमितौ लाघवात् हेतुरस्तु न तु वह्निव्याप्यधूमव
ते ज्ञानं स्वाव्यवहितोत्तरपर्वतो वह्निमानित्य
तुः । सामानाधिकरण्यज्ञानस्य हेतुत्वापत्त्या हे
त्वकार्यकारणभावापत्त्या च गौरवादिति चेत्
ृतधर्मसत्तादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि
ृसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वत्वेन
त्वसामान्याभावज्ञानमप्रामाण्यमसम्भवि । तत्प्र
प्रतियोगिकाभावज्ञानं तु अतिव्यापकं पक्षधर्म
धिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वत्वेन प्रतियो
न्याभावज्ञानं च धूमव्यापको वह्निर्धूमवान् प
मादनुमितेरव्यापकम् । कथं वा हेतुभेदेऽप्येकः का
व इति विभावयेति दिक् ।

म्वित्तु धूमे पर्वतवृत्तित्वज्ञानं वह्नेः धूमव्यापि
ताज्ञानं कारणमाहुः ।

दनुमानं त्रिविधम् । केवलान्वयिकेवलव्यति
व्यतिरेकिभेदात् ।

नु तत्रात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वं न वे
त्वं कपिसंयोगाभाववान् वृक्षत्वादित्यादा
नापि व्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्य
व्याप्यवृत्तित्वावच्छिन्नवृत्तिकभिन्नत्वरूपत्वे क
त्वादित्यत्राव्याप्तेः । आकाशाभावसाध्यक
प्राप्तेश्च । नापि यत्र कुत्र चिदनवच्छिन्नवृत्तिका

ाधिस्याव्याप्यवृत्तित्वे कपिसंयोगात्यन्ताभाव
वृक्षे सत्त्वेन कपिसंयोगाभाववानेतत्त्वादि
। अन्योन्याभावे प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेष
योग्येतत्त्वादित्यत्राऽतिव्याप्तेः।
अपरे तु प्रमेयत्वादिसाध्यकसद्धेतुत्वं केवला
ते विशिष्यैव लक्षणं वाच्यम्। शब्दैक्यस्यानु
स्याद्धेतुः।
अत्तु केवलान्वयव्याप्तिमत्केवलान्वयित्वमित्य
एतत्कपिसंयोगाभावेन एतद्भिन्नगाभावे
:।
केचित्तु अन्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकं के
व्यतिरेकसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकं केवल
भयसहचारगृहीतव्याप्तिकमन्वयव्यतिरेकि, प्र
मानं स्वार्थं परार्थं च। तत्र स्वार्थं तु पूर्वोक्तसह
न्यव्याप्तिज्ञानजन्यपरामर्शरूपम्। परार्थं परप्र
यशब्दाधीनलिङ्गपरामर्शरूपं न्यायसाध्यमि
न्यायस्तदवयवाश्च निरूप्यन्ते।
न्यायस्तूचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपञ्चकम्। अ
चित्यं तु प्रतिज्ञोत्तरत्वं हेतौ, हेतूत्तरत्वमुदा
कम्। उचितानुपूर्वीकत्वमात्रं प्रतिज्ञाद्युत्तरहे
वयवद्वये गतमतः प्रतिज्ञादिपञ्चकमित्युक्तम्।
तिज्ञादिपञ्चकमात्रकविशेष्यकबुद्धेर्विशेष्यतापर्य

... ...
यायान्तर्गतत्वशून्यं ग्राह्यं तेन नान्योन्याश्र-
ितौ वह्निमान् धूमात् यो यो धूमवान् स स
ा महानसः वह्निव्याप्यधूमवानयं तस्मात्
ादिवाक्यत्वमेव न्यायत्वमाहुः । तेषां मतेऽ-
ेऽपि न्यायानुगमश्चिन्तनीयः । न चासाध-
ायेऽव्याप्तिस्तत्र हेत्वाभासेऽसाधकतासाध-
पन्नतया उदाहरणानुपन्यासेन पञ्चकासं-
व्यम् । तत्रापि वादिना स्वकर्तव्यतया
। अन्यथा यत्र हेतौ द्वयोः पक्षधर्मतानिश्च-
दर्शनानापत्त्या तत्रत्यन्यायेऽव्याप्त्यापत्ति-

वन्ह्यादिसाध्यकन्यायस्येदं लक्षणम् । असा-
य तु चतुष्टयघटितमेव लक्षणं साध्यादिभे-
दित्याहुः ।

ासकानामुदाहरणान्तो न्याय ।
मते उदाहरणोपनयद्वयवर्जकः ।
ैयायिकानां दशावयवकः । दशावयवास्तु
कं, जिज्ञासा, संशयः, शक्यप्राप्तिः, प्रयोजनं,
श्च । संशयश्च मध्यस्थस्य वादिनोर्वा आलो-
प्तिः पदवाक्यरूपप्रमाणानां ज्ञानजननप्रयो-
णां कथायां यदुद्देश्यं तत्प्रयोजनम् । संशय-
। तेषां मतमपि पञ्चकमित्यनेन निरस्तम् ।

र्गतत्वशून्यं ग्राह्यं न तु न्यायान्तर्गतत्वसहितं
ादौ न्यायान्तर्गतत्वप्रवेशे गौरवापत्तेः। न च
यतमत्वं प्रतिज्ञाभिन्नत्वे सति हेत्वादिभिन्नं य
। न चेदं प्रतिज्ञादावस्ति प्रतिज्ञात्वस्य व्याप
या तदवच्छिन्नभेदस्य प्रत्येकं वर्णे सत्त्वेन प्र
ाभावस्य प्रतिज्ञादावसम्भवादिति वाच्यम्
वित्यादिप्रतीत्या उभयभेदस्य केवलान्वयि
द्वावित्यादि प्रतीत्यभावेन यथा द्वित्वावच्छेद
भावस्तथा प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छेदेन प्रतिज्ञादि
दित्याहुस्तन्न। अवयवद्वये प्रतिज्ञाभिन्नं यद्धे
य सत्त्वेनातिव्याप्तेः। न च तदुभयत्वावच्छेदेन
तु भेदादेः सत्त्वान्न दोष इति वाच्यम्। व्यास
करणताकभेदास्वीकारात्। किं च प्रतिज्ञादे
त्वाद्यवच्छिन्नभेदसत्त्वेन तद्भेदस्य प्रतिज्ञात्वा
वाद्य।सज्ज्यवृत्त्यधिकरणताकभेदाभावाद्
म।
केचित्तु प्रतिज्ञाद्यघटकत्वे सति उभयघटकभाग
यं न्यायान्तर्गतत्वविशिष्टमवयवत्वम्। प्रति
वारणाय सत्यन्तम्। अवयवद्वयादेर्वारणायो
द्वयाघटितत्वमुक्तम्। उदासीनवारणाय न्य
वमुक्तम्। न च प्रतिज्ञादेः पर्वत इत्यस्य घ
। च घटकेन पकारवकारादिना घटितत्वादस

यिना प्रतियोगित्वं प्रतिज्ञादावस्तीत्यसम्भव
ादिभिन्नत्वे सति प्रतिज्ञादिविषयिताव्याप
प्रतियोगित्वं वाच्यं, तथा च प्रतिज्ञादेरे
इति पदे वह्निमानिति पदे च प्रतिज्ञाघटक
ात्तिः, तथापि प्रतिज्ञादावसम्भवात् । व्यास
करणताकभेदास्वीकारेण यथा प्रतिज्ञाहेतुरूपा
प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नभेदस्तथा प्रतिज्ञायामपि व
ह्निमानिति पदत्वावच्छिन्नभेद इति । तस्मा
त्यधिकरणताकभेदाभ्युपगमेनैव लक्षणद्वयं न तु
ङ्गीकारपक्षे द्वितीयम् । प्रथमस्येतरभेदासाध
नत्वघटकप्रतिज्ञात्वादेरेव व्याप्यत्वेनाधिकस्य
वारकत्वेन वैयर्थ्यात् । न च प्रतिज्ञात्वेनानुप
र्थमिति वाच्यम् । प्रतिज्ञाभिन्नभेदस्यैव गम
त् । धर्मिभेदाद्वैयर्थ्येऽप्यधिकं निग्रहस्था
साधनासम्भवाद् द्वितीयमित्याहुः ।
न्यायान्तर्गतत्वे सति यद्धर्मावच्छिन्नमुद्देश्यवि
धितयादृशप्रकारताशालिबोधाः प्रतिज्ञाहेतू
नया स्तादृशप्रकारत्वाव्यापकविषयताशून्य-
ातमबोधजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण
म् । शून्यान्तेनावयवद्वयनिरासः । पर्याप्त्या
सः । उदासीनप्रतिज्ञादिसमानार्थकवारणाय
त्वमित्याहुः । तन्न । तस्मादिति विहाय

रान्वितस्वार्थबोधकत्वाभावात् । द्वितीयस्वी
ाने गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादिहेत
। तस्य स्वीयान्वयभिन्नप्रतिज्ञास्थसाध्यपदेन
ाधकत्वात् । न च स्वीयावयवपदविशेष्यकान्वय
त्वमेवास्तु लाघवादिति वाच्यम् । धूमादालो
वह्निमान् इत्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तेः । न च
णकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः
र्थमुख्यविशेष्यकगुणकर्मान्यत्वप्रकारकत्वखण्डव
जनकत्वादिति वाच्यम् । तादृशबोधजनकता
पर्याप्त्यधिकरणत्वावयवत्वस्योक्तत्वात् । नि
ानुषङ्गपक्षेऽयं । तस्माद्वह्निमानिति निगमनेऽर्थ
ान्वयबोधजनके च नातिव्याप्तिः । स्वीयपदे
भिन्नत्वस्योक्तत्वादयंपदस्याघटकत्वेन प
। हेतुत्वं तु स्वार्थविशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकत्व
म् । स्वार्थविशिष्टबोधजनकत्वोक्तेः निगमनेऽपि
अयंपदाननुषङ्गपक्षे तस्यापि स्वार्थविशिष्टबो
। अतः स्वार्थविशिष्टवैशिष्ट्येत्याद्युक्तम् । त
तु स्वार्थविशिष्टबोधजनकन्यायावयवत्वं तप
न्वितबोधकन्यायावयवत्वमुदाहरणम् । निगम
नुषङ्गपक्षेणेदं, तेन तत्र नातिव्याप्तिः । स्वार्थ
केतरार्थान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वमुपनय
त्रावयवार्थमुख्यविशेष्यतानिरूपितस्वार्थप्रकार

विषयत्वम् ।

पे साध्याभाववत्पक्षविषयकज्ञानत्वेनानुमि
कत्वात्तादृशपक्षवत्त्वस्य हेतौ सत्त्वेऽपि सा
त्तहेतुज्ञानत्वेनानुमितिकारणविरोधित्वात्तादृ
हेतावभावात् कथं तस्य हेतुनिष्ठदोषत्वं, तथ
येन केनचित् संबन्धेन बोध्यम् । एवं च ब
प्यपाषाणवान्पर्वत इति परामर्शकालीनव
धूमादेः सत्प्रतिपक्षितत्वाभावेऽपि न क्षतिः
र्थस्याप्रसिद्धेः । तत्र बाधसत्प्रतिपक्षयोरनुमि
कत्वम् । अनैकान्तिकादेस्तत्कारणज्ञानप्रतिब
ध्यम् ।

स्तु पर्वतो वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वतो वन्हि
नुमितिप्रतिबन्धकत्वं सर्वेषामस्ति । अनुमि
मितिविशेषे तात्पर्यं तथा च यज्ज्ञानमनुमिति
बन्धकं स हेत्वाभास इत्याहुः ।

नैकान्तिकस्त्रिविधः । साधारणासाधारणानु
दात् । तल्लक्षणं तु साधारणाद्यन्यतमत्वमिति

साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिः । तज्ज्ञानं सा
त्तिस्वरूपव्याप्तिज्ञाने ग्राह्याभावावगाहित्व
बन्धकं व्याप्त्यन्तरज्ञाने तु मणिमन्त्रादिवत्

ज्ञानकारणाभावादनाप्तत्वमित्यर्थः

धम् ।

के चित्तु निश्चितसाध्यवदवृत्तिरसाधारण
त्वनिश्चयदशायां नासाधारण्यमित्याहुः । त
तसाध्यवदवृत्तित्वग्रहेऽपि व्याप्तिघटकपदार्थे
सिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानादनुमित्युत्पत्तौ वा
ानुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य वा प्रतिबन्धकत
ाभासत्वायोगात् ।

अनुपसंहार्यत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाधकः
तज्ज्ञानं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धकम् ।

साध्याभावव्याप्यो हेतुर्विरुद्धः । तज्ज्ञानं
तौ प्रतिबन्धकम् । साध्याभावव्याप्यज्ञानस्य
ने प्रतिबन्धकत्वात् ।

परे तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेत
च साध्याभावग्राहकसामग्रीत्वेन प्रतिब
तिपक्षे हेत्वन्तरं साध्याभावसाधकम् । अत्र
भयसाधक इत्यशक्तिविशेषोद्भावकत्वं चास्यै
द्भेदः ।

अन्ये तु उक्तविरुद्धलक्षणमसाधारणस्य त
द्धस्येति वदन्ति ।

सत्प्रतिपक्षश्च साध्याभावव्याप्यवान् पक्ष
नमनुमितिविरोधि ।

असिद्धस्त्रिविधः । आश्रयासिद्धस्वरूपासिद्ध

वान् काञ्चनमयःपर्वत इति ज्ञानस्य चानुपप
क्षे हेतुत्वेनाभिमताभावः स्वरूपासिद्धः ।
धूमवान् वह्नेरित्यादौ । एतद् ज्ञानं परामर्शे प्र
।

हेतुत्वेनाभिमते व्याप्त्यभावो व्याप्यत्वासि
न् वह्नेरित्यादौ । साध्ये साध्यतावच्छेदकाभ
ण्यप्रसिद्धः । साधने साधनतावच्छेदकाभा
ाप्रसिद्धिरपि व्याप्यत्वासिद्धिः । एतज्ज्ञानस
ज्ञाने प्रतिबन्धकत्वात् ।

ो साध्याभावो बाधः । तज्ज्ञानमनुमितौ विरो
ननु साध्यवदवृत्तित्वादिरूपासाधारणज्ञानवत्
यज्ञानस्य व्याप्तिज्ञाने विरोधित्वात्तस्य हेत्वाभ
थं हेत्वाभासानां पञ्चत्वम् । न च तत्तद्धेत्वा
ानां तत्तद्धेत्वाभासेऽन्तर्भावात्पाधिक्यमिति व
सत्प्रतिपक्षस्यापि बाधेऽन्तर्भावेण पञ्चविधत्वो
र चेत् ? न । बाधभिन्नहेत्वाभासव्याप्यस्योप
न्तस्य बाधभिन्नहेत्वाभासेऽन्तर्भावात् । उक्तल
स्येति विशेषणात् सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्योक्तल
न्तस्य न हेत्वाभासत्वम् । बाधभिन्नत्वविशेष
प्यसत्प्रतिपक्षस्य न बाधेऽन्तर्भावः ।

न चोक्तलक्षणाक्रान्तस्य तत्तद्धेत्वाभासव्य
ाभासेऽन्तर्भावात् सत्प्रतिपक्षस्य बाधेऽन्त

त्वावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ बाधस्यैव विरो

त्र सुखव्याप्यात्मत्ववानीश्वर इति परा

मर्शानुमितिस्तत्र बाधस्यैव हेत्वाभास बाध

नन्वीश्वरसद्भावे किं मानम् । न च क्षिति

का कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानात्तत्सिद्धिरिति

कुलालादिना सिद्धसाधनात् । न च पक्षतावच्

छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यकत्वेन नांशतः सिद्धसा

ध्यम् । तत्तत्कार्यविशेषं प्रति तत्तत्कर्तुर्विशि

ष्टावश्यकत्वेन कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कर्तृ

त्वे मानाभावादिति चेन्न । न । समवायेन

च्छिन्नं प्रति विशिष्यतया कृतेर्हेतुत्वेन घ

टनाशो वायुसंयोगप्रयोज्यस्तदनन्तरं खण्ड

घटपटजनककृतराश्रयस्येश्वरस्य सिद्धेरप्रत्यूहत्वा

त्ः कृतिजन्यः पटत्वात्कुविन्दजन्यपटवदित्या

परे तु कुविन्दादिकृतेः पटादिजनकत्वं न

तु तन्त्वादिविलक्षणसंयोगसम्पादनेन । त

पि तत्सत्त्वेन कुविन्दादिजन्यत्वासंकराद्येश्व

रत्वागमादेवेत्याहुः ।

इत्यनुमानपरिच्छेदः समाप्तः ॥

अथोपमानं निरूप्यते ।

उपमितिकरणमुपमानम् । उपमितित्वं चा
नुभवसिद्धो जातिविशेषः । तत्करणं च स
विशिष्टे विशिष्यागृहीतशक्तिकपदवाच्यताप्र
तिर्व्यापारः । गवयत्वादिविशिष्टे गवादिस
नं सहकारि गवयत्वादिविशिष्टविशेष्यकगव
च्यत्वप्रकारकोपमितौ समवायेन गवयत्व
गोसादृश्यादिज्ञानं गोसादृश्यादिविशिष्टे
वाच्यताज्ञानं च हेतुः । अत्राप्यवच्छिन्ने
ावच्छेदके निवेश्यं तेनान्यसादृश्यज्ञानाद्गव
ाच्यत्वोपमितौ न व्यभिचारः । न तु गो
दवाच्य इत्याकारा नापि गवयपदप्रवृत्तिनि
वानित्याकारोपमितिः । समानप्रकारकशक्ति
पस्थितौ शाब्दबोधे च हेतुत्वेन तादृशशक्ति
इत्याकारके शाब्दबोधेऽनुपयोगितापत्तेः । ननु
ानस्य द्रव्यत्वविशिष्टेऽपि सत्त्वात् द्रव्यत्व
दशक्यत्वग्रहोपस्थितिरिति चेन्न । पदादौ गव
निर्णयेन द्रव्यत्वस्य गवयपदशक्यतावच्छेद
त्वाग्रहात् । इयं च नानुमितिः गवयत्वविशि
ाच्यव्याप्यवत्ताज्ञानस्याभावेऽपि जायमानत
दबोधोऽपि । गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारत्व
त्वात् । सर्वाप्युपमितिः शक्तिग्राहिकेति प्रा
परे तु मुद्गपर्णीसदृश्यौषधी विषहन्त्रीत्यतिदेश
निजन्याया उपमितेः शक्तिपरिच्छेदकत्वा

अथ शाब्दी निरूप्यते ।

शाब्दप्रमितिकरणं शब्दः । शाब्दत्वं च
त्ति प्रतीतिसाक्षिको जातिविशेषः । इदं च :
' । वस्तुतोऽतीतानागतशाब्दज्ञानाच्छाब्दबोध
नत्वाच्छब्दज्ञानं करणम् । वृत्त्या तज्जन्य
ातिर्व्यापारः । योग्यतादिज्ञानं सहकारि ।

अपरे तु प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञानजन्य
ाणम् । अर्थज्ञानजन्यः शब्दः प्रमाणमित्युक्ते
स्वेदिति वाक्ये वह्निकरणकः सेक इति भ्रम
प्तिरिति तत्त्वपदोपादानम् । तस्यार्थप्रमाजन
् । ब्राह्मणप्राणत्राणकारकमनृतं वचःकव्यमिति
र्थतत्त्वज्ञानाधीनानृतवचनेऽतिव्याप्तिवारणाय
तुभूतेति । प्रयोगहेतुभूतेत्यर्थविशेषणं प्रयोग
षय इत्यर्थः । ननु वाक्यार्थज्ञानस्य विवक्षोप
ाक्याहेतुत्वेऽपि संवादिवाक्ये ईश्वरज्ञानमादा
सम्भवे विसंवादिवाक्ये स्वप्रतिपाद्यार्थज्ञान
नास्तीति तत्त्वपदोपादानवैयर्थ्यमिति चेन्न ।
र्थविषयकस्य बाधितवाक्यप्रसाधनताज्ञा
वाक्ये हेतुत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय तत्त्वप
इत्याहुः । तन्न । वह्निना पयसा सिञ्चतीति
ञ्चनशाब्दज्ञानमादाय वह्निना सिञ्चतीत्यत्रा
न च यद्विशेष्यकयत्प्रकारकशाब्दबोधत्वं

... ततात्मकारकतसाक्षशब्यकथान्द्र
ज्ञानादेरेव कार्यतावच्छेदकत्वादिति दिक् ।
यपि संयोगादिशाब्दत्वं न संयोगादिप्रस
ज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं, संसर्गविधया संयो
घे ऽव्यभिचारात् । तथापि सांसर्गिकविषयत
कशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकं ध्रुवम् ।
किन्तु जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वा
शून्यत्वे सति पदविषयकत्वाव्यभिचारिजा
प्रमा शाब्दप्रमा तत्करणत्वं शब्दप्रमालक्षण
यान्तं प्रत्यक्षानुमितिस्मृतीनां वारणाय, ज
नुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वं जन्यपदधीज
चारिजातिशून्यत्वं चासम्भवि । तत्रानुभव
त्वात् । पदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वाव्य
शून्यत्वं चानुमितावपि । अनुमितित्वस्येश्वर
वाव्यभिचारात् । अतः समुदितमुपात्तम् ।
मव्याप्तिवारणाय द्वितीयशून्यान्तम् । जात्याद
वारणाय धीपदम् । शाब्दप्रमेऽतिव्याप्ति
पदं प्रमाभिन्नत्वपरमित्याहुः । तन्न । सुरूप
े विषहृच्चीत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्याया
विषहृच्चीत्याद्युपमितावुपमितित्वस्य स
पदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वाव्यापकजा
न्तेनैवोपमितिवारणसम्भवे विशेष्ये शून्या
। किं चोपमितित्वस्योपमितौ सत्त्वेन
स्य व्यभिचारितया पदविषयत्वाव्यभिचारि

दपदं शब्दपरमिति वाच्यम् । तथापि वैयर्थ्या
कं च पूर्वदले पदस्थाने शब्दप्रवेशेनैवोपपत्तौ
विनानुपपत्तिः । अत एवेष्टापत्तिरपि निरस्ते

ननु तथापि शब्दो न मानं यस्मिन् सत्
मा तदेव मानम् । न च शब्दे सति प्रमा । आव
नाभावेन प्रमाया अभावात् । अत्र प्रमिति
वेन प्रमितिकरणत्वाभावस्य साध्यत्वान्न सा
ते चेन्न । प्रमास्वरूपयोग्यकारणत्वाभावस्
रूपासिद्धेः । आकाङ्क्षादिज्ञानासहकृतस्यापि
कासहकृतचक्षुरादिवत् प्रमास्वरूपयोग्यत्वात्
माफलोपहितकारणत्वाभावेन हेतुना प्रमास्व
णत्वाभावः साध्यः आलोकादिरहितचक्षुरादे
रात् । न च प्रमाफलोपहितकरणत्वाभाव
ना साध्य इति वाच्यम् । आकाङ्क्षादिज्ञाना
दस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनात् । आलोकासहकृ
व तादृशशब्दस्यापि नैयायिकैः प्रमाफलोपहि
नङ्गीकारात् । आकाङ्क्षादिसहकृतस्य पक्षत्वे
द्धेः । तादृशस्य प्रमाफलोपहितकारणत्वाङ्गीक
त् ।

वैशेषिकास्तु चैत्रवाक्यादमुमर्थं प्रत्येमीति
। विशिष्टार्थप्रत्यायकत्वं शब्दस्य, न तु स्वा
न्यप्रमाणकल्पने गौरवात् । किन्तु अनुमान
। शब्दस्याकाशवृत्तित्वेन भूतलादिवत्पक्षपात

नात्यनुभवासिद्धज्ञानस्यतादृशानुमानजन्यत्वे
ऽस्यादावपि कर्मत्वं घटीयं घटपदेन योग्यताव
त्त्वादित्याद्यनुमानस्य तत्रापि सम्भवेन तत्र
नोपपत्तिः । इष्टापत्तावनुभवविरोध इति
घटादिप्रकारककर्मत्वादिविशेष्यकशाब्दबोधा
तद्विशेषे घटादिपदासारकर्मत्वादितत्सन्निकर्षा
त्कर्मत्वाद्युपस्थितेर्हेतुत्वात् । अतो घटमानयेत्
दिविशेष्यकः कर्मत्वादिप्रकारको न बोधः । वि
शेष्यकर्मत्वादिविशेष्यकतत्तत्प्रकारकशाब्दबोधे
णां हेतुत्वम् । परं त्वतिरिक्तप्रमाणाकल्पने गौर
वेध तत्र शाब्दस्य हेतुत्वाच्छाब्दत्वमनुमिति
। न च तत्रानुमितित्वस्वीकारे व्याप्तिज्ञानक
व स्वीकारे गौरवाद्विपरीतमेव गौरवमिति
वह्न्यादिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः वह्न्यनुमि
ऽद्बोधे च प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवापत्तिः
स्यानुमितित्वव्याप्यत्वस्वीकारेण वह्न्याद्यनु
च्छेदक एव वह्निलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रति
कल्पनात् । किं च भवन्मते वह्न्यनुमितिशा
ब्द्योः परस्परं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने
नन्मते शाब्दबोधसामग्र्याऽनुमितेरिति वदा
तादिविशेष्यकवह्न्यादिप्रकारकनिश्चयस्य वह्नि
मत्पर्वतादिविशेष्यकाऽनुमितौ विरोधित्वम्
तादृशनिश्चयेऽपि शाब्दबोधात्मकतादृशाऽनुमि
त्वेन शाब्दबोधान्यतादृशाऽनुमितौ तस्य प्रति

पि च घटा पृथगितिशब्दात् घटावधिकपृथक्त्व
ज्ञाश्रयबोधोऽनुभवसिद्धः । न च त्वन्मते नु
बोधः सम्भवति । आश्रयं पक्षीकृत्य पृथक्
अयत्वप्रकारकोऽपि स्यान्न तु केवलपृथक्त्व
। अपि च लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशे
ज्ञाने तदभावनिश्चयाभाव एव हेतुर्ला
ग्यताज्ञानमपि । तथा च योग्यताज्ञानं विना
धो न तु भवदभिमतानुमितिः । योग्यताविन
नं तु व्यभिचारज्ञानदशायामपि शाब्दबोधस्य
त्वात् । किं च घटो नास्तीत्यादौ अनुयोगिता
नुमितिस्त्वया वाच्या सा च न सम्भवति वृ
सम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन सम्ब
भावात् । सत्त्वेऽपि वा तादृशव्याप्तिज्ञानस्य
नुमितिहेतुत्वाकल्पनात् । पर्वते वह्निमनुमि
भावे घटमनुमिनोमीति प्रतीतेरभावात् । किं
घस्यानुमितित्वे वह्निव्याप्याभाववान् पर्वत
नेति शाब्दबोधो न स्यात् । तत्र वह्निव्याप
हेतुत्वात्तस्याश्च वह्निव्याप्याभावधीविरोधि
दिकं प्रेक्षणीयमिति दिक् ।

ननु यदि स्वातन्त्र्येण शब्दो मानं तदा यजेतेत
राणामर्थप्रत्ययः स्यादिति चेन्न । शब्दज्ञानस्य
करणत्वेन वृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेर्व्यापा
राणां यज्यादिपदे शक्तिलक्षणान्यतररूपवृत्ति

...दिविशेष्यकबोधः स्यात् । श
तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेश्च सत्वादिति चे
याः शाब्दबोधे कारणत्वाङ्गीकारात् । सा च
भ्यान्वयानुभवाभावः । घटः कर्मत्वमित्या
त्स्वात् । नापि तदुच्चारणजन्यशाब्दबोधाभाः
राज्ञः पुत्रः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ राजप
न्वयकाले पुरुषान्वयापत्तेः ।

तु यत्पदं येन पदेन सह यादृशान्वयानुभवज
प तेन पदेन समभिव्याहारस्तादृशान्वयबो
घटादिपदं कर्मत्वादिवाचकत्वोत्तरविभक्तिप
दिप्रकारककर्मत्वादिविशेष्यकान्वयबोधकं त
स्य त्वोत्तरतादृशविभक्तिसमभिव्याहारस्तादृ
ाकाङ्क्षा । अत एव घटः कर्मत्वमित्यादितस्तादृ
मभिव्याहारस्तादृशबोधे आकाङ्क्षा । अत एव घ
त्यादितस्तादृशबोधो न । घटप्रकारककर्मत्ववि
बोधे घटपदोत्तरकर्मत्ववृत्तिविभक्तिरूपाय
त्वेन तादृशविभक्तिज्ञानरूपाया वा काङ्क्षा
। इयं च स्वरूपसती हेतुर्न तु तज्ज्ञानम् । घ
यत्र कर्मत्वपदे द्वितीयात्वभ्रमेण तादृशबोध
मानयनादिप्रकारकवृत्त्यादिविशेष्यकशाब्दबो
बोधकधातूत्तरः कृत्यादिबोधक आख्यात अ
प्त एवानयनं कृतिरित्यादितो न तादृशबोधः
। द्वितीयायामगृहीतशक्तिकस्य घटमित्यानु
त्तौ घटः कर्मत्वमित्यादितः पदार्थोपस्थिते

पे शाब्दबोधे कारणम् । न चैवमासत्तिविरहद
त्वमित्यादौ तादृशबोधाभावे उक्ताकाङ्क्षाया
ये हेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । घटमित्यत्र
सम्बन्धेन घटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकबोधकारणा
रकनिरूपितत्वसंसर्गककर्मत्वविशेष्यकबोधे उ
या हेतुत्वं वाच्यम् । तथा च घटः कर्मत्वमित्
काङ्क्षाया अभावेन निरूपितत्वसंसर्गकघटप्र
त्वविशेष्यकबोधाभावेऽपि कालिकसम्बन्धेन घट
र्मत्वविशेष्यकबोधापत्तिवारणाय सामान्यतो
ककर्मत्वविशेष्यकबोधे घटपदोत्तरविभक्तिजन्
स्थितिरूपासत्तेर्हेतुत्वान्न घटः कर्मत्वमित्यत्र
। एवं विभक्त्यर्थकर्मत्वादिप्रकारकधात्वर्थवि
ये कर्मत्वादिवृत्तिविभक्त्युत्तरधातुरूपाकाङ्क्षाय
ातुजन्योपस्थितिरूपाया आसत्तेश्च हेतुत्वम् ।

न चैवं सति घटं तण्डुलं जानाति पचतीत्यत्र
त्वपाकादेः परस्परमन्वयबोधो न स्यात् । कर्मत
तदव्यवहितोत्तररूपाकाङ्क्षादेरभावादिति वाच्
योजनयाऽव्यवधानं सम्पाद्य वाक्यान्तरादेव
कैश्चित् ।

अन्ये तु विशेष्यतया कर्मत्वादिप्रकारकबोधे
पस्थितेर्धातोश्च हेतुत्वं न त्वव्यवधानस्याकाङ्क्ष
प्रवेश इत्याहुः ।

परे तु अव्यवधानं [illegible]

न्वये तात्पर्याभावेन तात्पर्यज्ञानाभावात्
र्यज्ञाने स्विषूत्वाच्च । इतोऽपि तात्पर्यज्ञानस्यापि
हेतुत्वम् । अत एव तात्पर्याभावेऽपि तज्ज्ञा
न चैवमेकशाब्दबोधोत्तरं पुनस्तथैवान्वयधा
रावापत्तिरिति वाच्यम् । तत्तन्मुख्यविशेष्यक
शाब्दबोधे तादृशशाब्दबोधेच्छाविरहविशिष्ट
दबोधस्य प्रतिबन्धकत्वात् । मुख्यविशेष्यकोटि
स्तो दण्ड इति शाब्दबोधोत्तरं रक्तदण्डवान
शाब्दबोधेऽपि नक्षतिरिति दिक् ।
स्य घटः कर्मत्वमित्यादिवाक्ये व्युत्पत्तिः तस
बोधो न स्यादिति चेन्न । तादृशशाब्दबोधे क्लृप्त
लेषूत्वात् ।
चेत्तु घटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकबोधे घटपदोत्त
विभक्तिस्तज्जन्यकर्मत्वोपस्थितिश्च कारणमि
स्तादृशबोधे घटपदोत्तरकर्मत्ववृत्तविभक्तेस्त
पस्थितेश्च कारणत्वात् घटः कर्मत्वमित्यादै
घटः कर्मत्वमित्यादितो घटप्रकारककर्मत्वविशे
धे न क्षतिरिति वदन्ति ।
ना सिध्येदित्यादिनान्वयबोधाभावायोग्यता
दबोधे कारणम् । सा च येन सम्बन्धेन यः
स्तत्र तस्य संसर्गः । तेन सम्बन्धेन तद्वत्वं वा
यनिश्चयसाधारणज्ञानत्वेन ज्ञानं हेतुः । अत ए
धान्यथाबोधः ।

ाद्याथानुत्पत्ते। कि योग्यताज्ञानकारणत्वमिति
यत्र यस्य शाब्दबोध एव जातः, अयोग्यताः
प्रति न जातस्तत्र तस्य शाब्दबोधे योग्यताज्ञान
ेन हेतुत्वात्। तदभावनिश्चयाभावकारणत्वे
सेः। यत्र च यस्याभावनिश्चयो न जातस्तत्र
ोधे न योग्यताज्ञानमपि हेतुः, गौरवात्।
पादाथयोग्यतानिश्चयाभावस्यैव हेतुत्वं न तु यो
स्य गौरवात्।

न चाभिधेयत्वप्रकारकशाब्दबोधे तदभाव
सिद्धा कथमयोग्यस्य निश्चयाभावस्य हेतुतेति
ाभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वेन ज्ञानाभावनिश्चया
तुत्वात्। एकपदार्थेऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभाव
ात्व–अपरपदार्थनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिना
ारूपयोग्यताज्ञानं न हेतुः, गौरवात्। अत एव
ान्वयदर्शनमन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं वा न योग्य
नापि सजातीयेऽन्वयदर्शनस्यायोग्येऽपि सत्त्वात्
ावच्छेदकरूपेण सजातीयेऽन्वयदर्शनस्य तत्तद्व
तद्व्यक्तिशाब्दबोधे सत्त्वाच्च। अन्वयप्रयोजकरू
ाद्रव्यत्वस्य सेकानन्वयिनोऽग्नेः सत्त्वेन तद
ेन सिञ्चतीत्ययोग्यवाक्येऽपि सत्त्वाच्चेत्याहुः।

अन्ये तु तत्तत्प्रकारकशाब्दप्रमात्वावच्छिन्न
रकप्रमायां एवं तत्प्रकारकशाब्दप्रमात्वावच्छि
कारकाप्रमायां योग्यताऽप्रमारूपायां निश्चयस
रूपायां हेतुत्वं वाच्यम्। अन्यथा योग्यतानिश्च

[illegible]प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वम् । न च
ाय शब्दो नित्योऽनित्यो वेति वाक्यात् श
ाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम् । अनाप्तत्वा तत्
सामान्यास्तत्तत्तादृशशाब्दबोधविरोधित्वकल्प
नेऽपि । सामग्री तु पदार्थोपस्थित्यादिकारणकूट
शब्दग्राह्या न तु फलोपहिता । यद्वा विप्रतिप
ई । एतेन संशयस्वीकारात् संशयात्मकशाब्दबो
इत्येति वदन्ति । तन्न । तत्तत्प्रकारकशाब्दप्रम
ौ सामान्यतस्तत्तत्प्रमात्वावच्छिन्ने कुप्तकारण
विशेष्यसम्बन्धविशेषणाद्युपस्थितेस्तत्त्वेन हेत
ध्यवत्त्व तु योग्यताज्ञानस्य गौरवादित्याहुः ।
वस्तु शाब्दबोधे न योग्यताज्ञानं हेतुः नाप्ययो
ग्यो विरोधी । अत एव प्रहसनस्थले कलहादे
निश्चयसत्त्वेऽपि शाब्दबोधः । तेन च दुःखाद्
न च तत्र शब्दात्पदार्थस्मृतिमात्रं स्मृत्या च न
च दुःखाद्युत्पत्तिरिति वाच्यम् । परकीयशब्द
ीयतादृशमानसज्ञानादपि दुःखाद्युत्पत्त्यापत्ते
तन्न । कलहादिवदुहास्यस्थलेऽपि तादृशशब्द
ःखोत्पत्त्यापत्तेः । अत एव दैववशसंपन्नतादृ
च्च दुःखम् । अत एव तादृशार्थे तात्पर्यज्ञा
त्यपि परास्तम् ॥

तत्तु तत्र क्षेद्दत्वज्ञानेऽपि तादृशशब्दोच्चारण
दुःखानुत्पत्तेर्न तज्ज्ञानं दुःखजनकम् अपि
ोत्पादेच्छेदयक्दुःखानुकूलव्यापारत्वेन तदी

देवदत्तेनेत्यासत्तम् । आसत्तिज्ञानं शाब्दबो
एव तत्कर्माच्छाब्दबोधः । न चैवं काष्ठैरोदनं
त इत्यत्र काष्ठैरित्यस्य पाकेऽनासत्तापत्तिरे
न व्यवधानादिति वाच्यम् । प्रकृतान्वयबोध
वधानाभावस्य विवक्षितत्वात् । ओदनपदं च व
ओदनकर्मकपाककृतिमान् देवदत्त इति बोधेऽनुग
यं श्लोकादेरन्वयबोधो न स्यात् । व्यवहितत्वेन
त्पदेषु अव्यवहितत्वेन भ्रमासम्भवादिति वा
श्लोकस्य पदार्थान्वयबोधः । किं तु योजनाव
देवेति केचित् । तन्न । आकाङ्क्षादिसत्त्वेऽर्थत
च सति व्यवहितादप्यन्वयबोधाच्च तज्ज्ञानं हे
वादिति । अत एवाव्यवहितपदज्ञानतात्पर्यमा
दमेतत्पदाऽव्यवहितोत्तरमभिसंदधातु इत्यभि
रिच्छा । अत एव मौनिश्लोके वक्तुरभावेऽपि
यितृसत्त्वादासत्तिः । शुकादिवाक्ये भगवत्ता
दिति परास्तम् । गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्ते
ङ्क्षादिसत्त्वेऽर्थतात्पर्यज्ञाने सति व्यवहितत्वे
योऽपि शाब्दबोधात्, वक्तुरीश्वरस्यापि तादृश
ाभावेन तादृशेच्छाभावेन शाब्दबोधाभावाप

वस्तुतस्तु समूहालम्बनरूपपदज्ञानाच्छाब्दबो
नोत्तरत्वेनैतत्पदज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वेन वा प
भावाच्च तादृशज्ञाने तात्पर्यमासत्तिः । अत एवैत
व्यवहितापरपदज्ञानतात्पर्यमपि नासत्तिरिति

त्वाविवादात् । आसत्तिज्ञानसत्त्वविभागाभावा
घटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकबोधे घटपदोत्तरका
मत्तिजन्यकर्मत्वाद्युपस्थितिर्हेतुः । सा च स्वरू
आकाङ्क्षा तु घटपदोत्तरद्वितीया रूपा । इ
पृथक् कारणत्वं प्रागेवोक्तम् ।

वस्तुतस्तु प्रागुक्ताकाङ्क्षासत्त्वयोः कार्यताव
विनिगमनाविरहः घटमानयेत्यत्र कालिकसं
ारकशाब्दबोधे तात्पर्यसत्त्वे इष्टापत्तौ चाका
तुत्वं मृग्यमिति दिक् ।

ननु घटमानयेत्यादौ कथं तावत् क्रियाकारक
ान्वयार्थबोधः । तावत्पदज्ञानानां तावत्पदार्थ
नष्टत्वादिति चेन्न । तावत्पदानां समूहालम
ाकांक्षादिविषयकतावत्पदार्थस्मरणात्, द्वित
ाकाङ्क्षादिज्ञानसहिताद्वा पदार्थस्मरणात् त्रि
ृतीयक्षणे वा तावत्पदार्थानामन्वबोधस्वीका
य खले कपोतन्यायेनान्वयबोधः । तदुक्तम् ।
वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी यु
।

थैव सर्वे युगपत्पदार्थाःपरस्परेणान्वयिनो भव
युगपदन्वयित्वं च । कश्चिद्विशेष्ये विशेषणं त
णान्तरस्य कश्चिदेकविशेष्ये सर्वविशेषणानां
ावतापि राजपुरप्रवेशन्यायेन जायमानो वि
ष्यावगाहिशाब्दबोधो न स्यात् । न चेष्टाप

भुक्तं देवदत्तेनेत्यासत्तम् । आसत्तिज्ञानं शाब्द
अत एव तन्नमाच्छाब्दबोधः । न चैवं काष्ठैः
देवदत्त इत्यत्र काष्ठैरित्यस्य पाकेऽनासत्ततापि
ेयनेन व्यवधानादिति वाच्यम् । प्रकृतान्वय
व्यवधानाभावस्य विवक्षितत्वात् । ओदनपदं
णौदनकर्मकपाककृतिमान् देवदत्त इति बोधे
र चैवं श्लोकादेरन्वयबोधो न स्यात् । व्यवहित
सिद्धपदेषु अव्यवहितत्वेन भ्रमासम्भवादिति
त्र श्लोकस्य पदार्थान्वयबोधः । किं तु योज
तरादेवेति केचित् । तन्न । आकाङ्क्षादिसत्त्वे
ाने च सति व्यवहितादप्यन्वयबोधात्तज्ज्ञा
भावादिति । अत एवाव्यवहितपदज्ञानतात्पर्य
चैतत्पदमेतत्पदाऽव्यवहितोत्तरमभिसंदधातु इत्
यितुरिच्छा । अत एव मौनिश्लोके वक्तुरभावे
धापयितृसत्त्वादासत्तिः । शुकादिवाक्ये भग
त्त्वादिति परास्तम् । गिरिर्भुक्तमग्निमान् देव
काङ्क्षादिसत्त्वेऽर्थतात्पर्यज्ञाने सति व्यवहित
तेभ्योऽपि शाब्दबोधात्, वक्तुरीश्वरस्यापि ता
धानाभावेन तादृशेच्छाभावेन शाब्दबोधाभा

वस्तुतस्तु समूहालम्बनरूपपदज्ञानाच्छाब्द
ज्ञानोत्तरत्वेनैतत्पदज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वेन
नाभावात्तादृशज्ञानेतात्पर्यमासत्तिः । अत ए
नाव्यवहितापरपदज्ञानतात्पर्यमपि नासत्ति

...नाशप्रत्यक्षात्तत्र प्रागभावस्यासत्त्वेन तद्
...संभवादिति चेन्न। यत्र घोत्पत्तिकाले घव
...गभावानां स्मृतिः, तत्र टोत्पत्तिकाले प्रागभ
घ इति पदप्रत्यक्षसंभवात्। पूर्वं प्रागभा
यद्वा न प्रागभावगर्भानुपूर्वीप्रत्यक्षम्। प्रागभ
...क्ष्यत्वादसत्त्वाच्च किं तु घनाशविशिष्टटत्वम्
... घकारोत्पत्तिक्षणाव्यवहितक्षणोत्पन्नटकारस्य
विशिष्टत्वाभावात्कथं तत्र पदत्वमिति वाच्यम्
...त्तिक्षणे घनाशविशिष्टत्वसंभवात्। न च घ...
टकारस्य घनाशविशिष्टत्वात्कटपदत्वापत्तिः
अव्यवहितत्वेनापि टकारविशेषणात्। एवं घ टोत्
...टत्वनिर्विकल्पकं ततो घत्वविशिष्टप्रत्यक्षटट
...के ततो घनाशविशिष्टटकार इति प्रत्यक्षसं
...त्वस्यानुपस्थितस्यैव प्रकारत्वात्। यद्वा श्रो
...त्वसंबन्धेन घविशिष्टटत्वमेवानुपूर्वी।
...स्तु घज्ञानध्वंसविशिष्टज्ञानविषयत्वं घटज्ञान
...विषयत्वं वा टस्यानुपूर्वी, मौनिश्लोके च ...
...ण ज्ञानक्रमोऽनुमेयः। न चेश्वरोच्चरिते आनुपू...
तज्ज्ञानस्यैकत्वेन नित्यत्वेन चानन्तर्याभाव
...च्यम्। तत्रान्येषां ज्ञानमादायानुपूर्वीसत्त्वात्
...सा श्रोत्रेण वा उपनीता टकारे ज्ञायत इत्याहुः
तण्डुलादिशब्दबोधे हस्ती तण्डुलादिपदज्ञा...
...ण्डुलाद्युपस्थितिर्न तत्त्वेन हेतुः। पचतीत्य...

एव कल्प्यते । पदज्ञानस्य वृत्त्या तदर्थोपस्थिते
पेक्षया लाघवेनार्थोपस्थितेः कल्पनात् । न च
…ीत्यत्र स्मृतकलायादेरप्यन्वयापत्तिः । तादृ
अन्यथा तवापि दैववशस्मृतकलायपदोपस्था
बोधापत्तिः । न च पुष्पेभ्य इत्यत्र स्पृहया
चतुर्थ्याः साधुत्वाय स्पृहयतिपदाध्याहार
ष्यम् । तथाप्यन्यत्र पदाध्याहारसमर्थनाय ।
साधुत्वार्थं तदपेक्षणेऽपि शाब्दबोधार्थं तदनपे
चैवं सति तण्डुलः कर्मत्वं पाकः कृतिरित्या
कर्मकपाककृतिबोधापत्तिरिति वाच्यम् । त
दिसमभिव्याहारशून्यपदाजन्यतण्डुलकर्मत्वा
तादृशबोधे हेतुत्वादिति चेन्न ।

लाघवेन तण्डुलवृत्तित्वेन ज्ञातपदोत्तरवि
कर्मत्वोपस्थितित्वेनैव तण्डुलप्रकारककर्मत्व
हेतुत्वान्न तु तण्डुलपदोत्तरद्वितीयादिशून्य
न्योपस्थितित्वेन गौरवात् । एवमन्यत्रापि ।
पदोत्तरद्वितीयादिविभक्तिरूपाकाङ्क्षाया हेतुत
ध्याहारस्यैव सिद्धेः ।

ननु तण्डुलस्य पाचक इत्यत्र षष्ठ्याः व
णाया तण्डुलप्रकारककर्मत्वविशेष्यकबोधः । त
कानुभावकत्वेन विभक्तेरननुभावकत्वेनो
हेतुत्वे व्यभिचार इति चेन्न । तथाप्यध्याहार
[illegible]

प्रथमात पुत्रा राज्ञः पुरुषापसार्यतामित्यत्र
ार्ये तात्पर्ये पुरुषेणान्वयाबोधात्तात्पर्यज्ञानं :
तुः ।
नच यद्यपि न तत्प्रतीतिफलोपहितत्वरूपजनक
भ्याअर्थात् । नापि तत्प्रतीतिस्वरूपयोग्यत्वं
ं धिनिगमनापत्तेः । स्वरूपयोग्यतावच्छेदिव
लाक्षणिकेऽभावेन तस्य लक्षणीयपरत्वाभा
न च गङ्गापदस्मारिततीरेण तीरस्मृतेर्न गङ्गा
त्वमिति वाच्यम् । तीरस्यापि पदार्थत्वेन विर
ानुपपत्तेः । गच्छ गच्छसीत्यादेर्मुख्यपरत्वाप
। तत्प्रतीतीच्छयानुसंहितत्वं तत्परत्वरूपं
त्वम् । तच्च तच्छाब्दबोधेच्छाप्रयोज्यव्यापा
नविषयत्वम् ।
व्यापारस्तु क्वचिदुच्चारणं क्वचिल्लिप्यादिः ।
बोधे हेतुः ।
ननु तात्पर्यज्ञानं न शाब्दबोधे हेतुः । तेन दि
वारितवाक्याच्छुकादिवाक्याच्चान्वयबोधात्
रतात्पर्यज्ञानमेव हेतुः । तस्य फलोन्नेयतया
चात् । न चैवं सति नानार्थे विनिगमना न र
र्थप्राकरणादेरेव विनिगमकत्वादिति चेन्न
पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ राज्ञः
तात्पर्यस्य सन्देहे व्यतिरेकनिश्चये च पुरुषेण
बोधात्तात्पर्यभ्रमे चान्वयबोधात्तात्पर्यनिश्च

रुभयोर्योग्यत्वे उभयोरन्वयबोधो भवत्येव ता
प्रवृत्तावुपयुज्यते वक्त्रभिप्रेतानयनमिष्टसाधनमि
प्रवृत्तेरिति परास्तम् । विष्णुतात्पर्यकाश्वरिदश्
धनमिति वाक्यादुभयत्र प्रवृत्त्यापत्तेः । तात्
र्यशाब्दबोधस्यैवानुभवाच्च । तात्पर्यग्राहकप्रक
ामाच्च शाब्दबोधे हेतुत्वम् । तात्पर्यग्राहकत्वे
ग्राधवात्तात्पर्यग्रहस्यैव हेतुत्वमिति दिक् ।

केचित्तु तात्पर्यज्ञानं विनापि शुकमूखा
ाक्यादन्वयबोधाच्च शाब्दबोधत्वावच्छिन्ने त
ेतुः । किं तु नानार्थस्थलीयशाब्द इत्याहुः । त
ादिपदजन्यतुरगलक्षणाद्युपस्थितिकालीनसैन्ध
न्यतुरगशाब्दबोधे तुरगतात्पर्यग्रहे उभयोरन्व
त्तेः । न चेष्टापत्तिः, सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्
ति नियमभङ्गापत्तेरिति वाच्यम् । प्रमाणसिद्धतात्
नेश्चये विशेषदर्शनात् । सैन्धवादिपदं कदा
ानयतु एकानुसन्धानेनैवोभयबोधं जनयत्विति
ाद:, किं तूभयबोधं जनयत्विति । तस्य चाटश्य
नाप्युपपत्तेः । न च तादृशनियमे मानाभावः ।
ात्र एकघटपदोपस्थापितघटद्वये द्वित्वान्वयबोध
शेषानुशासनवैयर्थ्यापत्तेः ।

ननु सकृदितिव्युत्पत्तौ सकृत्त्वं नार्थविशेष
ाशिष्टव्युत्पत्तिबोधानापत्तेः । न वृत्तौ घटं पटं

न एकाधिकपदानामेव अन्वयादि व्यासज्य
। घटं पटं जानातीत्यत्र काष्ठं स्थाली पचतीत्य
सं विना बोधः । न च सैन्धवान् द्रव्यमित्या
गवदेको देश्यकद्रव्यबोधापत्तिरिति वाच्यं
शेष्यमेकमेवानुभावयतीति नियमस्यापि स्वी
च न सरूपाणामेकशेषवैयर्थ्यम् । न च मृगो
। सामान्यविशेषोभयशक्तमृगपदात् पशु
परूपेण एकविशेष्यकबोधापत्तिरिति वाच्य
शेष्यतावच्छेदकमेवानुभावयतीति नियमा
ीकारात् । अत्र तुरीयनियमेनैव तृतीयद
मिति कश्चित् । न त्वेकमेव शाब्दबोधं जनय
न्तरं, प्रमाणाभावात् । न च श्वेतो धावतीत्य
षे पदभेदाद्वृत्तिर्न स्यात्, इष्टापत्तेः ।

अत्र पुष्पवन्तपदभेदो निवेश्यो व्याख्ये । ते
नचारः । न तु पुष्पवन्तपदस्य चन्द्रसूर्यवृत्ति
वच्छेदकम् । चन्द्रः सूर्यश्चेति प्रत्ययात् । न च
ात् केवलं चन्द्रस्य सूर्यस्य च बोधापत्ति
। पुष्पवन्तपदं चन्द्रे सूर्ये शक्तमिति ज्ञानस्य
र्थोपस्थितेर्वा चन्द्रत्वप्रकारकत्वविशिष्टसूर्यत्व
श्चिन्नशाब्दबोधे हेतुत्वात् । अत एव केवलं
ानात् केवलं चन्द्रबोध इति प्राञ्चः ।

वस्तुतस्तु आवृत्तिस्वीकारेऽपि चैत्रौ गच्छत
व्यायामैत्रयोरुभयोरुद्देश्यतया बोधो न स

ासज्ज्यवृत्तिविधेयतानिरूपितोद्देश्यताया क
त्त्वादिति प्रत्युक्तम् । समभिव्याहारेण द्वित्वा
श्यतायाः प्रत्येकं सत्त्वात् ।
न च व्यासज्ज्यवृत्तिसम्बन्धेन विधेयो
ासज्ज्यवृत्तित्वम् । मानाभावात् । अत एव पु
भेदवत् द्वित्वादिपदभेदो निवेश्य इति नि
यतत्वेनोपस्थिते सहस्रसंख्यान्वयवद्द्वित्वादेर
ात् सरूपाणामेकशेषइत्यस्य व्यर्थतेति वाच्यम्
ल्यत्र जलत्वेन दुग्धत्वेन च जलदुग्धयोर
त्सार्थकत्वात् । तथा चैका या वृत्तिस्तद्विषयी भू
ावयतीत्येव नियमः प्रमाणसिद्धः पर्यवस्यती
वस्तुतस्तु तादृशनियमास्वीकारेऽपि रामः
यसीत्यादेः साधुत्ववारणार्थं सरूपाणामिति
न्यथा तादृशप्रयोगस्यापि साधुत्वापत्तेरिति
ावृत्तिश्च स्वस्थानस्थितस्य पुनरनुसन्धानम् ।
स्यानुसन्धानमनुवृत्तिः । स्थानान्तरस्थस्य स्व
न्धानमनुवृत्तिः । एतद्द्वयं श्रुतपदानां, तत्र पूर्व
श्रुतपदानामनुसन्धानमध्याहार इति प्राञ्चः ।
तन्न । विशेषदर्शनस्यासार्वत्रिकत्वेन एव
णाभिप्राये युगपद्बोधस्य दुर्वारत्वात् । किं
धादेकोच्चारणासम्भवेनाभिप्रायायुगपद्
वार: सामग्रीसत्त्वात् प्रथममेतस्य चरममेतस्
ामकाभावात् । धारावाहिकस्थले प्रथमक्षणे

व ...नियमनं ... लौकिकवाक्य स्वतन्त्रम्,
।
मीमांसकास्तु पूर्वपूर्वाध्यापकतात्पर्यपूर्वकमेव
मिति परतन्त्रमनादित्वादिति । तन्न । कार्यप्र
ग्भावकार्याधिकरणरूपप्रलयस्य श्रुतिसिद्ध
मानादित्वासिद्धेः । भावकार्यानधिकरणकाल
यो ह्यागमसिद्ध एवेति दिक् ।
इत्वं च न शाखासमुदायत्वं वेदैकदेशस्य शा
न्याश्रयात् । नाप्यदृष्टजनकतावच्छेदकावा
ते मीनशरीरावच्छिन्नेश्वरोक्तजातीयत्वम् । ई
धिकधारणाय सत्यन्तम् । गीतादिवारणाय
वच्छिन्नेति । ईश्वरपदं स्वरूपकथनायेति । मीम
तया सिद्धेः । किं त्वखण्डोपाधिः । तस्य च य
तानां वेदत्वव्यवहारः तत्रैव पर्याप्तेस्तत्पा
व्यवहारादीनां प्रत्यवायः ।
न्तु अभियुक्तैर्वेदत्वेन परिभाषितत्वं वे
व्याप्तत्वादिवत् परिभाषागम्यमेव इत्याहुः ।
च पौरुषेयत्वं "तस्मात्तपसोऽपानाच्चत्वारो वेदा
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायते"त्य
वेदाः पौरुषेयाः वाक्यत्वात् भारतवदित्यनु
द्धम् ।
त एव
प्रथमसूरेव भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा ।

... अतद्गुणसं
ोहित्वां । न च श्रुत्या पौरुषेयत्वसिद्धिवद्विज्ञा
नत्यादिश्रुत्या आनन्दस्य सिद्धिः स्यादिति
ायत्वेन सुखत्वावच्छेदेन पुण्यजनकत्वग्रहे तत्
ा दुःखाभावपरत्वादिति दिक् ।
नुत्पादविनाशकल्पनागौरवमीत्या शब्दस्य नि
ा शब्दसमुदायरूपवेदस्य वाक्यार्थज्ञानादिम
ौरुषेयत्वसिद्धिर्नागमादपीति चेन्न । वर्णास्मि
नेत्यः समवेतत्वे सत्युत्पत्तिमत्त्वात् घटवत् इत्
सिद्धेः । उत्पन्नो गकारो विनिष्टो गकार इति
स्योत्पादविनाशसिद्धेश्च ।
न चासौ भ्रान्तिः, बाधकाभावात् । न च
ार इति प्रत्यभिज्ञा बाधिका । तस्या गत्वसिगत
नेदाभावविषयत्वेनाबाधकत्वात् । तथा सति
मिति स्यान्न तु सोऽयमिति चेन्न । सोऽयमित
गत्वावच्छिन्नाभेदस्य विषयत्वात् । गकारेऽ
ावच्छिन्नाभेद एव विषयो न तु गत्वे तद्बुद्धि
तु जातौ जातित्वभानसामर्थ्यात् तत्र तज्जाती
ीः संसर्गस्तत्तज्जात्यवच्छिन्नभेदाभावः । तद्व
च्छिन्नभेदाभावो वा । न चैकस्मिन्नपि तज्जातीयो
त् । इष्टत्वात् । गभिन्नत्वे सति गत्वसजाती
नाङ्गीकारान्न तथाप्रत्यय इत्यन्ये । किं चोत्पाद
ययोरप्रामाण्यापेक्षया प्रत्यभिज्ञाया एवाप्र
यस्यापि सुवचत्वात् ।

मेतरासमवेतगुणत्वात् । व्योमपरिमाणवदिति
येन रूपेण वर्णानां स्फोटव्यञ्जकत्वं तेन रूपेण
त्वेनैवोपपत्तावतिरिक्तनित्यस्फोटेऽपि न
दिक् ।

महास्तु शब्दो द्रव्यं साक्षात्सम्बन्धेन प्रतीयमान
कुस्तार्श । अप्रयोजकत्वात् । अत एव निरपर्शद्रव्य
नित्यत्वसाधनमपि प्रत्युक्तमिति दिक् ।

स च शब्दो द्विविधः । प्रवर्तकोऽप्रवर्तकश्च ।
विधिः । तदन्योऽप्रवर्त्तकः । प्रवर्तकत्वं च प्रवृत्ति
जनकज्ञानजनकत्वेन । प्रवृत्तिजनकेच्छा च कृति
कारिका । तज्जनकं कृतिसाध्यत्वप्रकारकं ज्ञा
साध्यत्वज्ञानाभावो गौरवात् । इच्छायाः स
धीसाध्यत्वेन कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाभाव
नुदयाच्च । अतस्तद्विषयः कृतिसाध्यत्वं विध्य

च विषभक्षणादौ कृतिसाध्यताज्ञानात्
तन्निवारणार्थं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन कृति
येति चेन्न । इष्टाजनके बलवदनिष्टाननुबन्धि
त्वेन ज्ञाते प्रवृत्त्यापत्तेः । इष्टाजनकत्वेन ज्ञा
लवदनिष्टजनकैव कष्टकर्मेति न्यायादिति
था न स्वेष्टाजनकत्वेन ज्ञानदशायां तदीयकृतौ
जनकत्वज्ञाननियमो मानाभावादिति वाच्य
प्रवृत्तिस्तत्र शुचिविहितकालजीवित्वप्रतिस

ादिति वाच्यम् । साध्यत्वसाधनत्वयोरव
एकत्र ज्ञानासंभवात् । प्रवृत्तिसामान्ये च
नं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वनिश्चयहेतुः । न च
ताज्ञानत्वेन प्रवृत्तिहेतुत्वे कृतिसाध्यत्वसंशय
यथायासिसाध्ये प्रवृत्त्यापत्तिस्तन्निश्चयत्वेन प्र
न्यथायासिसाध्यके कृतिसाध्यत्वे संशयात्
तेरिति वाच्यम् । कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनैव
। संशये चक्षुर्विस्तव्यथायासिसाध्ये प्रवृत्त्यभावप्र
ष्टाननुबन्धित्वनिश्चयाभावात् । न च बलवद
न्धित्वज्ञानत्वेन कृतिसाध्यतानिश्चयत्वेनैव हेतु
ते वाच्यम् । कृतिसाध्यत्वनिश्चयेऽपि तत्सं
: । कृतिसाध्यत्वसंशयेऽपि अप्यायासादि
यात् प्रवृत्तेश्च । न चाप्रामाण्यनिश्चयानास्क
ाधसाज्ञानत्वापेक्षया अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दि
ध्यतानिश्चयत्वेनैव लाघवाद्धेतुत्वमिति वाच्
ाध्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात् । तत्राप्रामाण्य
वदनिष्टाननुबन्धित्वनिश्चयानुदयादेव न प्रवृत्ति
कृत्यसाध्यताज्ञानाभावो हेतुः । कृतिसाध्य
शब्दात् कृतिसाध्यत्वनिर्णये प्रवृत्त्यभावाप
ाध्यत्वनिर्णयाभावविशिष्टत्वेन कृत्यसाध्य
तिबन्धकत्वे चातीव गौरवम् । अत एव कृत
निश्चयाभावोऽपि न हेतुः । गौरवादिति प्र
ाचिनः ।

वशाध्यत्वप्रत्यासत्त्या प्रवृत्तिहेतुत्वमिति कृतौ
का किंतु कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा साध्यत्व
विप्रकारिकैव वा हेतुरिति वाच्यम् । पाकत्वाव
च्छिन्नसंबन्धेन प्रवृत्तौ कृतिनिष्ठविशेष्यता नि
रूपितावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन पाककृतीच्छ
ज्ञाया इच्छाया वा हेतुत्वात् । न च कार्यतावच्छे
दकावच्छेदकसंबन्धस्यैकत्वात् पाकत्वावच्छिन्न
सम्बन्धेनैव कृतिप्रकारेच्छाया इच्छाया वा हे
वाच्यम् । प्रत्यासत्तिलाघवेन वस्तुविशेषमर्दन
समवायेन सुखहेतुत्वेन कृतौ इष्टसाधनत्वज्ञा
तत्र कृतीच्छैव प्रवर्तिका न तु कृतिविषयं
विषये इष्टसाधनताज्ञानाभावादित्याहुः ।
अपरे तु अस्तु कृतीच्छापि प्रवृत्तिजनिका,
छैव याग इष्टसाधनमित्यादिशब्दात् यागादावि
ज्ञानात् प्रवृत्तिरत्र कृताविष्टसाधनताज्ञानं
ज्ञाया अभावात् । न चाननुगमः । कृ
निरूपिता यागत्वावच्छिन्नविशेष्यता या वि
शेष्यतानिरूपिता यागत्वावच्छिन्नप्रकारता
सम्बन्धेनेच्छात्वेनैव यागत्वप्रकारकप्रवृत्तौ हे
त्वमन्यत्रेत्याहुः ।
नन्वस्तु कृतिसाध्यताज्ञानं चिकीर्षाद्वारा ।
तथापि प्राणपञ्चकसञ्चारे जीवनयोनिकृति
साध्यताज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिः । न च तत्र

ाया व्यभिचारेणानुमानोऽसिद्धेः । न च तत्र
तन्यत्वसत्त्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । त
जन्यत्वेन सिद्धसाधनादर्थान्तरत्वाद्वा ज्ञाना
त्वोत्तरोत्पन्नस्यैव हेतुत्वान्न तत्सिद्धिः ।
ये तु जीवनयोनियत्नस्वीकारपक्षेऽपि तत्र प्र
प्रवृत्तित्वेन कृतिसाध्यताज्ञानं कारणमाहुः
तादृशकृतिसाध्यत्वभ्रमात् प्रवृत्त्यापत्तेर्वार
पायोग्यत्वेन प्रवृत्त्यभावस्तु तुल्यः । एवं नि
क्षेऽपि प्रमाणाभावः । प्रवृत्त्यभावस्यैव निवृ
। च निवृत्त्यभाव एव प्रवृत्तिरिति वाच्यम् ।
यभावसत्त्वात् । प्रवृत्तिकार्यचेष्टाद्यापत्तेः
पेरसिद्धौ तज्जनकत्वेन द्वेषसिद्धिर्न स्यादिति सा
द्वेष्मीति अनुभवात् तत्सिद्धिरिति दिक् ।
नैयायिकास्तु क्रियां विना केवलकृतितः
ादाविष्टफलोपधायकजनकतासम्बन्धेन क्रियावत्
त्वं वाच्यम्, तदपेक्षया कृतिसम्बन्धेन क्रि
तृत्वं, लाघवात् । किं च कृतेः क्रियाद्वारैव सुख
वाच्यम् । तथा च क्रियाया अनिष्टसाधनत्वं
ष्टसाधनत्वं ज्ञातव्यमिति क्रियेच्छायाः स
सैव प्रवृत्तिहेतुर्विशेष्यतायाः कार्यतावच्छेद
च्छेदकसम्बन्धत्वे लाघवाच्चेति क्रियायामेव
ात्वदनिष्टानुबन्धिकृतिसाध्यत्वं च विध्य
र च नित्ये फलाभावात्तिष...

गत्वेन नित्यत्वं फलकामनाविरहदशाया प्र
सक्त एव । न च स्वर्गकामनां विना कृताव
त् स्वर्गोत्पादवारणाय स्वर्गकामनाप्यधिका
रिव्यादिवद्वाच्या तथा च कामनाविरहद
शाकरणेऽपि प्रत्यवायो न स्यात्, अशु
धिकारित्वादिति वाच्यम् । प्रत्यवायोत्पत्ति
न्नादिकरणवत् शौचादेरपि कारणत्वं न तु
माणाभावात् ।

किन्तु कामनेतरयावदधिकारवत्ता प्रकर
हेतुरित्याहुः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य
त्र मधुविषसंपृक्तान्नभोजने प्रवृत्तिः । न
भक्षयेदित्यत्र फलञ्जभक्षणे कृतिसाध्ये इष्ट
निषेधानुपपत्तिः । बलवदनिष्टाननुबन्धिकृ
वसत्त्वाद्विशेषणाभावेन विशिष्टाभावात् ।
हिंसात्वेन न स्वरूपबलवदनिष्टसाध्यत्वेन
भिचरन् यजेतेत्यत्र विधिप्रवृत्तिरिति वाच्य
ष्ट वधसाधनं न तु नरकसाधनमिति न
न्वयानुपपत्तिः । श्येनाद्यो वधाख्य नरक
मकानां प्रवृत्तिः ।

पि बलवदनिष्टप्रयोजकेऽपि प्रवृत्त्यभावाद् य
योजकज्ञानमेव प्रवर्तकमिति विध्यर्थोऽपि स
ध्यर्थबाध एव । तथापि विध्यर्थो बलवद

। हिंसात्वाद्विध्यर्थानन्वयप्रसङ्ग इति
खननस्य विहितत्वेन कूपकर्तुर्गौणकर्तृत्ववारण
ेश्यकत्वविशेषणवत् श्येनस्य विहितत्वेनाद
ापि मरणानुकूलव्यापारस्य विशेषणीयत्वात्
न्दर्यं गंगामरणोद्देशेन कृतस्तवपाठादेरपि
ः। तथा च श्येनस्याहृष्टकारकत्वाद् हिंसात्वा
यर्थान्वयानुपपत्तिः।

वस्तुतस्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं कृतेर्विशे
ाध्यस्य चेत्यत्र विनिगमकाभावात् प्रत्येकमे
च श्येनादौ बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यायोग्य
ऽपि इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरन्वयो ना
न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र नञर्थे बलवदनिष्टान
ेवान्वयो न तु कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वये
सत्त्वात्।

न च श्येनविध्यर्थबलवदनिष्टाननुबन्धित्व
दनिष्टाननुबन्धित्वस्य ज्ञानस्य प्रवर्तकस्याभाव
प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। अगम्यागमनादावपि
ं मनसा भ्रमरूपतादृशज्ञानादेव प्रवृत्तेः।
ष्टोमादौ मानसबलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञ
पपत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य शाब्दत्वे
इति वाच्यम्। तस्याशाब्दत्वेन कलञ्जं भक्षये

ष्टत्वयोरजननापत्तेः ।

ं तु बोध्यम् । श्येने बलवदनिष्टाननुबन्धित्व
कृतिसाध्यताज्ञानवच्च ज्योतिष्टोमादावपि बल
नुबन्धित्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य च मनसैव ज्ञ
दिष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थः । न च मदीयेष्टसा
दिष्टसाधनताज्ञानमपि मानसमस्तु किं तत्र
धान्यम् । न हि यागादौ इष्टसाधनताज्ञानं
किं तु स्वर्गसाधनताज्ञानं तच्च विधिना । ज०
त्राच्च न प्रवृत्तिरिति स्वर्गेच्छापि तत्सहकारि
वर्गज्ञानात् । तथा च स्वर्गादीच्छा स्वर्गादि
ताज्ञानमिदं द्वयं चोपायेच्छाद्वारा प्रवृत्तौ हेतु
ध्यत्वस्य ज्ञानं तु साक्षात्तच्च तस्मिन् तत्सामग्री
दिज्ञानादन्वयव्यतिरेकाभ्यां ग्रहीतुं शक्यं क
तु लक्षणीयबलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यैव नि
परः शब्दार्थ इत्यत्र विधिशब्देन प्रवर्तकवि
तु निवर्तकविधेरिति युक्तमुत्पश्यामः ।

वस्तु इष्टसाधनत्वमात्रं कृतिसाध्यत्वेष्टसाधन
ष्टाननुबन्धित्वत्रयं वा विध्यर्थः । तथापि कृ
ज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं इष्टसाधन
त्तिकं तत्रेष्टसाधनताज्ञानमुपायेच्छाद्वारा, द्व
ेण । अथ वा यागत्वावच्छिन्नविशेष्यतया प्रव
शेष्यतया कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छैव बल

पको भवत्विति येच्छा तत्र कृतिसाध्यपाकत्व
च्छेदकमिष्टसाधनताज्ञानं हेतुः । तथा च पाकत्
तेसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्ज्ञानात् प्रवृत्त्यभावाप
श्चित् ।

रे तु पाकत्वेन पाकेष्टसाधनताज्ञानेऽपि पाकर
तिसाध्यताज्ञानात् कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छो
द्धर्मविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानं तद्धर्मविशिष्टे
ध्यताज्ञानं तदुपायसाध्यत्वप्रकारिकेच्छास्ति
प्रवृत्तौ हेतुरस्त्विति वाच्यम् । विशेष्यतया प्रवृ
तया इच्छात्वेनैव कारणत्वात्, न तु कृतिसाध्य
रिच्छात्वेन, गौरवात् । न च कृतिसाध्यत्वप्रका
प्रवृत्तौ कारणत्वे गौरवमिति वाच्यम् । इष्टस
पाके कृतिसाध्यत्वसंशयान्निष्कम्पं प्रवृत्त्यनुद
वृत्तौ कृतिसाध्यत्वप्रकारकनिर्णयस्य हेतुत्वाव
च्छाया एव लाघवेन प्रवृत्तौ हेतुत्वमित्याहुः ।
लायाससाध्यकृतिसाध्यत्वसन्देहेऽपि प्रवृत्ते
यायाससाध्ये तु कृतिसाध्यत्वसन्देहे बलवद
निष्टत्वसंशयेन निश्चयाभावादेव प्रवृत्त्यनुत्पत्तेः
यायाससाध्ये निष्कम्पप्रवृत्तौ कृतिसाध्यत्वनिश्च
वाच्यम् । निष्कम्पत्वानिरुक्तेरिति दिक् ।

रे तु कृतिसाध्यत्वनिर्णय एव चिकीर्षाहेतुः ।
यासस‍ाध्यत्वसंशयात्प्रवृत्त्यभावस्त्विष्ट एवं
व प्रवृत्तिहेतुरित्याहुः ।

साक्षादित्यपरं । अत एव बलवदनिष्टाननुबन्धि
च्छोत्पत्तावपि तन्निश्चयाभावान्न प्रवृत्तिरिति
स्तु तत्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वनिश्चयस्यैव
त् । ननु पाकत्वप्रकारकेच्छायां नेच्छाविषय
ताज्ञानं हेतुः । तेन विनापि ओदनसाधनं पाक
पाकेच्छोत्पत्तेरिति चेन्न । ओदनसाधनत्वप्र
गं स्वाव्यवहितोत्तरेच्छायां वा तस्य हेतुत्वा
अन्ये तु पाकसाध्य ओदनो भवत्वितीच्छायां
दनः पाकसाध्य इति ज्ञानम् ओदनेच्छा च
वहितोत्तरपाकेच्छायां वा, न तु इष्टसाधनताज्ञ
गा असिद्धधर्मविषयत्वेन साधनत्वस्य सिद्ध
विरोधित्वादित्याहुः ।

नन्वेवस्तु नित्यस्य ।

सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः ।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥

इत्याद्यर्थवादादुपस्थितफलसाधनत्वं तथापि
कादिफले यदा न कामना तदा सन्ध्यावन्दना
स्यात् इष्टसाधनत्वेनाज्ञानात् । न च तदा प्रत्य
येष्टसाधनताज्ञानात्तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यम् ।
वादीनामनादितया प्रत्यवायध्वंसस्यैव फल
तच्च न सम्भवति दुरितध्वंसार्थिनो यत्र प्रवृ
दुरितस्याधिकारितया स्वस्मिन्नधिकारनिश्चयस
न तन्निश्चयस्यापि हेतुत्वेन तन्निश्चयाभावात्

हेतुत्वे न मानमिति वाच्यम् । दुरितवतामेवा
रित्वबोधनात् । तन्निश्चयस्यापि तत्र हेतुत्वमि
ावन्दनादौ तथागमाभावात् मङ्गलवद्दुरित
ुपपत्तेः । वस्तुतो दुरितनिश्चयोऽप्यत्राप्यस्त्येवे
न च दुरितध्वंसे यदा न कामिना तदा प्र
, इष्टत्वादित्याहुः ।

अन्ये तु सन्ध्यावन्दनाकरणे निन्दार्थवादेन नर
श्चित्तोपदेशाच्च प्रत्यवायकल्पनेन प्रत्यवायपरिह
ेन तत्रेष्टसाधनताज्ञानान्नियमतः प्रवृत्तिः । प्र
हारः प्रत्यवायप्रागभावः, तस्यानादित्वेपि
भिमक्षणे यत् सत्वं यद्व्यतिरेकेत्वसमिति यो
ारणसाध्यत्वं तत्राप्यक्षतमित्याहुः ।

परे तु निन्दार्थवादेन प्रायश्चित्तोपदेशेन योप
स्य प्रत्यवायहेतुत्वावगमात्तदुपासनाभावस्य
हार दुःखसाधनत्वावगमात्सदभावस्य सन्ध्य
दुःखसाधनत्वाभावत्वेनेष्टत्वं तथा च दुःख
रूपसन्ध्यावन्दनरूपेष्टसाधनत्वेन ज्ञातेर्ना दे
तरिति ।

नन्वस्त्वर्थवादोपस्थितदुरितध्वंसरूपेष्टसाधन
सन्ध्यावन्दनादौ प्रवृत्तिः । आतौ स्वदारगमन
[। तत्र प्रत्यवायध्वंसरयोर्थवादादनुपस्थित्य
[। नापि दुरितप्रागभावः, तस्यासाध्यत्वात्सह

ेन्द्रियत्वेनानङ्गीकारेऽपि ...देव । भावान्त
न्यत्वाङ्गीकारादिति कश्चित् ।
घटो भविष्यति इति प्रत्यक्षानन्तरं घटो भविष
गात् वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपभवि
यत्वविषयत्वेन प्रत्यक्षमेव प्रागभावे मानं
त्रिकपालसंयोगप्रत्यक्षेऽपि घटो भविष्यती
भावात् । घटध्वंसव्यभिचारित्वेनाज्ञातविषयस्य घ
ज्ञातस्य तत्प्रत्यक्षे हेतुत्वे गौरवात् प्राग
येन तज्ज्ञानस्य हेतुत्वं वाच्यम् । तथा च
नुमितिरेवास्त्विति वाच्यम् । समानवि
नुपपा बलवत्वेन प्रागभावप्रत्यक्षस्यैव सम्भवा
क्षसामग्र्या बलवत्वे मानाभावि इति वाच्य
पुरुषो वेति संशयोत्तरं पुरुषे पुरुषत्वव्याप्य
र इति विशेषदर्शनोत्तरं पुरुषत्वप्रत्यक्षस्यैव मा
न च ...लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या ...दनुमि
न्धकत्वं वाच्यम् । तथा च पर्वत...प्रत्यक्ष
पर्वतानुमितिरिति वाच्यम् । तद्विधेयकानु
प्रत्यक्षसामान्यविरोधित्वात् । एवं पर्वत
मितिसामग्र्याः पर्वताद्यविषयकप्रत्यक्षे प्रति
न पर्वतानुमितिकाले पर्वतान्यप्रत्यक्षम्
यकानुमितिसामग्र्यास्तादृशप्रत्यक्षे प्रतिबन्ध
यानुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षत्वमेव प्रतिबध्यत

थैव प्रमाणत्वात् । कालादिघटितानेककारण
न्धकत्वे मानाभावात् । असाधारणसत्कारण
तिबन्धकत्वस्वीकारात् । किं चानुयोगितावि
शेषणोपाधिरूपस्य वा प्रागभावत्वस्य प्रत्या
मानासम्भवः । अत एव सामग्रीज्ञानानन्तरं
व्याप्यत्वेन ज्ञानात् प्रागभावप्रत्यक्षं वाच्यं तद
भावत्वस्य नेष्टत्वान्न तत्प्रत्यक्षं किं त्वनुमिति
रूम् । सामग्रीकालेऽपि प्रागभावव्याप्यत्वेन सा
द्येति चेन्न ।

वर्तमानस्यातीन्द्रियत्वेन तद्घटितभविष्यत्वस
प्रत्यक्षासम्भवात् । किं च भविष्यत्वं वर्तमान
कत्वं न तु भवदभिमतम् । तथा सति देशका
भावे प्रतियोगिनि चान्वयो वाच्यः । तथा च इदं
। अद्य भविष्यत्यद्य भाविनि श्वो भविष्यतीति
ज्ञात् । अन्यत्रोत्पन्ने गृहवर्तिनि गृहे भविष्य
प्रसङ्गोच । इह घटो भविष्यतीत्यादौ ...दृशो
विशेषः कालविशेषश्चाधिकरणत्वेनान्वेति न तु
। तेनाद्य भवने समुत्पद्य श्वः प्राङ्गणे वर्तिनि
णे भविष्यतीति प्रत्ययः ।

कश्चित्तु घटस्यापि घटध्वंसप्रागभावत्वात्कप
न्यघटनाशस्य कपाले घटध्वंसो भविष्यतीत्य
गभावे देशान्वय इत्याह तन्न । नाशोत्पत्त्यपि
नाशप्रागभावस्वीकारात् । अत्रोत्पत्तिघटित्वर्थः

लीनोत्पत्तिका या उत्पत्तिस्तदाश्रयइति स्या
सम्भवति उत्पत्तेरुत्पत्त्यनङ्गीकारात् । तदङ्गीक
नोक्तस्यैव प्रत्ययार्थत्वाच्च ।
ननु धात्वर्थे कालादेरन्वये श्वो भाविनाशके प
ति इति प्रत्ययः स्यात् । नाशस्य धात्वर्थस्य
न्धित्वात् । नष्टे च नश्यतीति स्यात् । न
नेत्वात् । नष्ट इति न स्यात् । नाशे वर्तमान
गिरूपातीतत्वाभावाच्चेति चेन्न । नङ्क्ष्यती
नश्यतीत्यत्र वर्तमाना नष्ट इत्यत्रातीता उ
बोध्यते । तत्रोत्पत्तिलक्षणाया धात्वर्थः ।
कं तु पूर्ववत् प्रत्ययार्थ एव । तस्यां कालादेर
च अतीता या उत्पत्तिस्तत्काले यो नाशस्त
घट इति बोधः । धात्वर्थयोः परस्परान्वयस्य
यस्य च स्वीकारादिति केचित् ।
दीधितिकृतस्तु तादृशोत्पत्तेः प्रकृते लक्षणया
वात् । तस्या धात्वर्थनाशेऽन्वयमाहुः ।
धातोरेव तादृशोत्पत्तिकनाशे लक्षणेत्यपरे ।
कश्चित्तु उत्पत्तेरपि उत्पत्तिस्वीकारादतीत
नानोत्पत्तिरेव ...त्प्रत्ययार्थः । तथा च त
लादेरन्वयमाह ।
ननूत्पत्तौ अनागतत्वं वर्तमानप्रागभावप्रति
च नङ्क्ष्यतीत्यत्र ध्रियमानप्रागभावप्रतियोगि
...न यो नाशस्तत्प्रतियोगी घट इति

वर्तमानकालसम्बन्धित्वं वा निष्ठार्थः । तस्य
शोऽन्वय इति तन्न । चिरनष्टेऽपि पूर्वदिनवृ
त्तित्वस्य सत्त्वात्पूर्वेद्युर्नष्ट इति प्रत्ययापत्तेः
मानत्वरूपाधुनार्थस्य सत्त्वादधुना नष्ट इति ।

अन्ये तु नशधातोर्नाशसामग्र्येवार्थ
सामग्रीघटकेषु सर्वत्र वर्तमानत्वान्वयः ।

नङ्क्ष्यति नष्ट इत्यत्र तद्घटकेषु केषु चि
नागतत्वयोरन्वय इत्याहुः । तन्न सामग्र्या
वादनन्तशक्तिकल्पने गौरवापत्तिप्रसङ्गात् ।

परे तु यथा आद्यक्षणसम्बन्ध उत्पत्ति
मक्षणसम्बन्धो नाशः । तथा च नष्ट इत्या
तन्न ।

गुरुमते तथात्वसम्भवेऽपि न्यायनये
त्वविशिष्ट एव शक्तेः । न चोक्तेन निर्व
नाशे प्रमाणम् । चिरातीतेऽपि मणौ म
त्पत्तेः । महाघटध्वंसात् खण्डघटोत्पत्तेश्च ।
णविशिष्टमहाघटक्षितीयक्षणे खण्डघटो
त्पत्त्यव्ये प्रध्वंसस्य प्रतिबन्धकत्वात् । क्षण
नाशे प्रमाणाभावात् ... त्वादुपेयत्वात्
णाभावात् । न च स एव क्षण उत्पत्तिन
मुत्पन्नो नश्यति सोऽपि प्रत्ययापत्तेः । किं
सम्बन्धित्वस्य नाशे विद्यमानध्वंसप्रतियोगि

ने। सम्भवदा इत्यादौ समन्वयः उत्पत्त्यर्थकत
रानुत्पत्तौ लाघवधिकत्वेऽप्यक्षतेः । प्रत्ययस्य
भावप्रतियोगित्वमेवार्थः । तथा च वर्तमा
रतियोगिनी परदिनीया या उत्पत्तिस्तद्वत्त्व
। नङ्क्ष्यतीत्यादौ नाशो समन्वयर्थोत्पत्त्यन्वयः

नष्ट इत्यादौ वर्तमानत्वमेव निष्ठार्थः ।
यर्थकत्वेनैव पूर्वदोषनिरासात् । नश्यतीत्य
नोत्पत्तिः प्रत्ययार्थे उत्पत्स्यते इत्यादौ
यत्वम् उत्पत्तौ धात्वर्थेऽन्वेति इत्याहुः ।

ननु घटोत्पत्तेः पूर्वं घटो नास्ति इति प्रत्यक्ष
ाभावविषयकं प्रागभावविषयकमिति प्र
हरिति चेन्न । प्रागभावानङ्गीकारेण तस्यात्पन्
यकत्वात् । इह घटप्रागभाव इति प्रत्ययस्तु न व

के किन्तु पूर्वत्वं प्रागभावाधिकरणसम
र्वत्वं तत्प्रागभावाधिकरणसमयवृत्तित्वम् । ए
धिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगिसमयसम
त्वाधिकरणक्षणवृत्तियावत्प्रागभावाधिकरण
त्ररूपा वा प्रागभावं विना दुर्वचेति प्रागभा
ः तन्न । अतीतकालवृत्तित्वतदुत्पत्तिकाल
योगिकालवृत्तित्वादिनैव पूर्वपत् तत्पूर्वत्वव्य
ानुत्पत्तेरपि ध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानधिक
न्वरूपाया यदीयसमयत्वं परसमयवृत्ति
...धिकरणरूपाया व

सम्बन्धस्य तदुत्पत्तिपदार्थत्वात् । अत एव
गप्रागभावावच्छिन्ना क्रिया क्षणा इति प्रागभ
रस्तम् । उत्पत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारत्वस्य
प्रतियोगिप्रतियोगिकध्वंसविशिष्टत्वस्य
ध्वंसविशिष्टत्वस्य स्ववृत्तित्वावद्भावविशिष्ट
स्वीकारात् ।

केचित्तु तन्तुत्वेन पटत्वेन कार्यकारणभा
उत्पन्नतन्तुपटस्य स्वानधिकरणेषु तन्तुषु उ
च तत्पटं प्रति तत्प्रागभावस्य हेतुत्वं न
तत्तन्तूनां तत्त्वेन हेतुत्वं गौरवापत्तेः । न च
दोत्पत्तौ तस्यैव प्रतिबन्धकत्वम् । अन्यदा प्र
गभावादेव न तदुत्पत्तिरिति वाच्यम् । घ
संसमय एव तदुत्पन्नतन्तुकपटोपादनसम्भवात्
ाधकमाहुः ।

तन्न त्रिषु चतुर्ष्वेव विजातीयसंयोगे सत्
त्पादनवारणार्थं तावत्तन्तुसंयोगाकारणत्वा
यम् । तथा च प्रागभावकारणत्वे मानाभाव
गभावव्याप्ययावत्तन्तुसंयोगानां जनकत्वे
तिपयसंयोगनाशे पटानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न
व्याप्ययावत्संयोगेनैव लाघवेन हेतुत्वात् । द
तोऽपि तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वकल्पनात् । न
षमपेक्षाबुद्धिविषयत्वमवच्छेदकं तथा चैक
[illegible]

कथमग्रे सहस्रतन्तुकपटोत्पत्तिस्तत्पटस्य तत्र
गादिति वाच्यम् । इतरतन्तुविघातेन तत्राश
न्तुकपटोत्पत्तेः । अत एव सहस्रतन्तुकपटोत्प
खण्डोत्पत्तिः । महापटध्वंसस्य तत्र हेतुत्व
जनकसंयोगस्य महापटजनकसंयोगकाले एवो
गमात् ।

परे तु सहस्रतन्तुकपटस्य समवायेनोत्पत्तौ न त
सत्संयोगादीनां वा हेतुता सम्भवति तत्र स
मवायेन सत्त्वेन व्यभिचारात् । अनन्तकार्यका
गौरवाच्च । अत एव तत्तत्तन्तौ समवायस्य वि
रेऽपि न निस्तारः ।

एव कतिपयसंयोगेषु सत्सु सहस्रतन्तुकपटोत्प
कालिकसंबन्धेन तत्पटोत्पत्तौ कालिकसम्ब
योगव्यक्तिस्तत्त्वेन हेतुत्वात् ।

एव सहस्रतन्तुमात्रवृत्तिबहुत्वव्यक्तेस्तद्व्यक्ति
त्वेन हेतुतास्त्विति वाच्यम् । तत्पटाव्यवहित
तदुत्पत्तौ मानाभावात् । चैत्रमैत्रीयापेक्षाबु
द्धेर्निगमनाविरहाच्च । अतस्तत्कारणत्वेन प्राग
दः । तस्याभावत्वं तु भावत्वसाधकमानाभाव
भावत्वसाधकमानाभावाद्भावत्वं तस्य समव
तियोगिनं प्रति द्रव्यस्य कारणत्वेनानादित्व
वदन्ति तन्न ।

समवायत्वस्वरूपेण तस्य कारणत्वेऽप्यव्यये:

द्रव्यद्वित्वसमवायेन कार्ये तादात्म्येन तत्तद्द्र
व्यस्पृष्टत्वेन तेनैवातिप्रसङ्गसम्भवात् । किं च त
कार्यतानवच्छेदकत्वेनापादनासम्भवः । तत्त
ाकस्मिकत्वपरिहारार्थं कार्यतावच्छेदकत्वस्य
त्पटत्वेन तन्तूनामेव तादात्म्येन कारणत्वसम्भ
तावच्छेदकावलीढस्यैव प्रकृते कार्योत्पत्तौ नि
त् । एवं जागराद्यज्ञानस्य चतुर्थे क्षणे उत्पत्त्य
रणस्य पूर्वं सत्त्वात् । तज्ज्ञानरूपप्रतिबन्धका
ीयक्षणे सत्त्वात् । अत एव न द्वितीयतृतीय
ादीनां तत्क्षणोत्पन्नानन्तानां प्रतिबन्धकत्वे
ामनाविरहादतिरिक्तप्रागभावसिद्धिरपि नि
रादिज्ञानानामपि चतुर्थक्षणे तु उत्पादस्याप
। जागराद्यैत्यस्य वैयर्थ्यात् ।

न च द्वितीयादिज्ञाने पूर्वज्ञानस्य कारणत्वा
स्य रयोत्पत्तौ प्रतिबन्धकत्वाभावापादनमिति वा
ज्ञानपूर्वकालोत्पन्नैः प्रत्येकं विनिगमनाविरहात
नसमकालोत्पन्नैः प्रतिबन्धकत्वेऽपि विनिगम
। सर्वत्र समवायेन तत्तद्व्यक्तिं प्रति स्पृष्टानां
मनाविरहात् । अतिरिक्तकारणत्वेन प्रागभ
तुमशक्यत्वेन कार्यविशेषोपादानायास्वैयर्थ्य
तन्तुकसंयोगस्य समवायेन तत्पटोत्पत्तौ का
ात्, न प्रागभावसिद्धिरिति वाच्यम् ।
जात्येन जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति [illegible]

मे प्रमाणाभावात् । अत एव तत्त्वज्ञानप्रा
हेतुतया सिद्धमिति निरस्तम् । तत्त्वज्ञानानां
प सत्त्वेन तत्त्वज्ञानान्तरेऽप्यदृष्टापत्तेः । आ
गाभावस्य च न हेतुत्वम् । बाधत्वानिरूपि
ाभाव्यत्वम् । तथा चाद्यज्ञानप्रागभावस्य हे
ारस्तम् । लाघवेन वासनाया एव हेतुत्वसम्भ
त्वज्ञानध्वंसस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च । न च तत्
स्य प्रतिबन्धकत्वे तत्वज्ञानोत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकत्व
धर्मस्वीकारे गौरवमिति वाच्यम् । तत्त्वज्ञाने
त्वयापि तत्स्वीकारात् किं चाद्यत्वज्ञाने वै
ापेक्षया तत्क्षणोत्पन्नध्वंसप्रतियोगिन्येव वै
स्यैवोचितत्वादिति दिक् ।

स्तु कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवृत्तौ साक्षाद्विकी
हेतुः । तथापि सिद्धे कपालादौ प्रवृत्तेस्तत्र कृ
ज्ञानाभावात् कथं हेतुत्वमिति चेत् ।

तेर्द्वैधा विषयता सिद्धताख्या उद्देश्यताख्या च
ताख्यविषयतया कपालादौ प्रवृत्तिः । तत्र कृ
ज्ञानं न हेतुः । किं तु उद्देश्यताख्यविषयतया । त
येन घटाद्युद्देश्यकप्रवृत्तौ घटः कृतिसाध्य इ
ाधनत्वेन तदुपादानप्रत्यक्षं घटेच्छा च सम
। अतः कपालादिज्ञानाद्यभावकाले न घटोद्दे
रिति केचित् ।

त घटोद्देश्यकप्रवृत्तिः सिद्धताख्यविषयता

सौरिति वाच्यम् । घटवत्त्वेन कपाले इष्ट
नादू घटवत्त्वेन कपालेच्छाया अपि तत्र हेतुत्व
येन तादृशप्रवृत्तौ समवायेन घटेच्छाया घट
नस्यापि तत्र हेतुत्वादित्याहुः ।

अपरे तु सिद्धताख्यविषयतया घटोद्देश
च्छा कृतिसाध्यघटसाधनमिति प्रत्यक्षं च हेतु

अन्येतु घटत्वावच्छिन्नोद्देश्यताख्यविष
न प्रवृत्तौ घटत्वावच्छिन्नविशेषतासम्बन्धेन
साधनमित्युपादानप्रत्यक्षं च घटत्वावच्छिन्नप्र
न्धेन हेतुः । कृतिसाध्यताज्ञानस्य साक्षात्प्रवृ
तादृशप्रवृत्तौ घटत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्ब
ध्यताज्ञानमिच्छाहेतुः तादृशप्रत्यक्षं च तादृ
त्याहुः ।

नन्वर्दुक्तरीत्या कृतिसाध्यताज्ञानं प्र
ावदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं तु कथम् ।

अत्र केचित् कृतिसाध्यताज्ञानवत् साक्षा
हमिति वदन्ति ।

उपायेच्छाद्वारेष्टसाधनताज्ञानवदित्यपरे ।

ननु किं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वम् । इष्टो
रीयकदुःखाधिक दुःखाजनकत्वं तदिति चेन्न ।
त्वानिर्वचनात् । न च कालिकसम्बन्धेन स्वप्र
ापकत्वं तत् । सुखदुःखयोरसमानकालीनत्वेन
स्यापि अनान्तरीयकत्वापत्त्या [illegible]

देहस्य निकटस्थसरोवगाहनवत् दूरस्थसरोवग
ास्यापत्तेः। न च स्वेदेस्थसुखोत्पत्तौ तद्वर
म्, निदाघदूनदेहस्य सन्तापशान्तेर्निकटस्थ
न सम्भवात् दूरस्थसरोवगाहजन्यसुःखस्य ना
ति न तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। परस्त्रीगम
ापत्तेः। न च यज्जातीयेष्वतावच्छेदकावच्छिन्न
यश्यकं तत्त्वम्। कलञ्जभक्षणे प्रवृत्त्यापत्तेः। तज्ज
त्पत्तौ अवश्यं नरकोत्पत्तेः। न च दुःखं वि
त्वानुपस्थितत्वान्तरीयकम्। यद्वापासनात
जनके प्रवृत्त्यापत्तेः। न च विजातीयद्वेषविष
त्वं ...त्। यागादावप्यप्रवृत्त्यापत्तेः। तद्दुःखस्या
विजातीयद्वेषविषयत्वात्। अत एव विजाती
त्वविशेषणेनापि न निस्तारः। यागादिदुःखस्या
स्वीयतादृशद्वेषविषयत्वात् तत्कालीनत
स्य विशेषणीयत्वे त्वननुगमः। यदा तत्
ापि न तादृशद्वेषस्तदा प्रवृत्त्यभावापत्तेः। न
च्छेदेन तत्पुरुषीयद्वेषविषयत्वाभाववत् धा
त्वज्ञानं तत्पुरुषीयप्रवृत्तौ हेतुरिति वाच्यम्
ाप्रवर्तकत्वादिति चेत्।
। केचित् पाकादिप्रवृत्तौ पाकजन्यत्वेनोपस्थि
स्य प्रतिबन्धकत्वात्।
ये तु पाकजन्यतत्तत्फले द्वेषतत्फलसाधनता
तौ प्रतिबन्धकत्वम्।

कोपायेच्छाकाले तस्य सत्त्वात् । आत्मयोग्य
तां क्रमिकत्वनियमेनोपायेच्छाद्वेषसामग्र्यो
र्योगपद्यस्यैकज्ञानवृत्तित्वस्य वाऽभावादिति द
योरेव यौगपद्यानङ्गीकारेण यत्राऽऽगम्यागमन
योर्युगपदेवेच्छाद्वेषौ तत्र इच्छाद्वेषविषयये
नताज्ञानम् । तत उपाये द्वेषः, न त्विच्छा,
तत्त्वस्य कार्यसहभावेनोपायेच्छाकारणत्वेनो
दनद्वारैव तस्य प्रवृत्तौ प्रतिबन्धकत्वीकारात्
त्तले उपायद्वेषोत्पत्तिकाले नेच्छाप्युपपद्यते
तोः । उत्कटद्वेषस्य प्रवृत्तौ साक्षात्प्रतिबन्धक
आत्मविशेषगुणसामान्यस्य यौगपद्यानङ्गीकारं
गमनेच्छा ततोऽगम्यागमने फलसाधनता
धनताज्ञानं च ततोऽगम्यागमनेच्छासामग्र्
त दुःखे द्वेषः । तस्य स्वाश्रयजनकत्वज्ञानस
गमनप्रवृत्तौ प्रतिबन्धकत्वेऽस्कार्यसहभावेन
भावस्य कारणत्वात्तदुत्पत्तिकाले तदुत्तरकाले
गमने प्रवृत्तिरिति तत्त्व । तेन सम्बन्धेन
ो द्वेषाभावेन प्रवृत्तेरधारणाद्द्वेषस्य प्रति
मिति ।

तादृशाज्ञानस्यापेक्षाबुद्धिरूपत्वे तु तस्य प्र
मत्यपरे । उत्कटद्वेषस्यानुत्कटेच्छां प्रति वस्तु
त्कटद्वेषं प्रति प्रतिबन्धकत्वम् । उत्कटत्व
नतासैव कारणम् । अत एकस्य कालभेदेन

षनं ममाशाभिप्रायविषयत्वा नाग्निात्रायभि
मोजनवदित्यनुमानादिष्टसाधनत्वादिबोधात्
धाहुः । तत्र आसाभिप्रायविषयत्वस्येष्टसाधन
ारित्तया साधनत्वेनाप्ताभिप्रायविषयत्वं हेत
स्य च विधिनाऽज्ञानादिष्टसाधनत्वेनाप्ताभि
धिध्यर्थो वाच्यः । तदपेक्षया इष्टसाधनत्
ाऽस्त्विति दिक् ।

त्वस्तु इष्टसाधनत्वादिकं विध्यर्थः । तथापि क
षिस्वर्गसाधनत्वं दर्शपौर्णमासयोः कथम् । उ
ाशित्वादिति चेन्न । अपूर्वस्य द्वारस्य स्वीकार
द्गप्रधानयागाः प्रत्यक्षविधिना अवगतकाल
त्र त्रयाणां दर्शसम्बन्धः । त्रयाणां पौर्णमासे
तत्र त्रयाणामुत्पत्त्यपूर्वाणि त्रीणि तैर्जन्यमे
वत्वारि । एवं त्रिकान्तरेऽपि इति अष्टौ का
ामेकमपूर्वं जन्यते तत्परमापूर्वमिति जन्यापू
नाशाभ्युपगमात् । नवीपूर्वपक्षमाहुः ।

अन्ये तु परमापूर्वफलिकापूर्वयोरेव मानाि
पूर्वाणि । न चाङ्गानां प्रधानानां चापूर्वद्वार
प्रधानयोः साम्येन सर्वेषां प्रधानत्वापत्तिरि
। स्वनातेऽपि अङ्गापूर्वाणां प्रधानोत्पत्त्यपूर्वा
नापूर्वहेतुत्वान्नोक्तदोष इति चेत्, मन्नातेऽपि अ
प्रधानापूर्वाणामेव फलहेतुत्वान्नोक्तदोषः

ात्। तत्फलजनकत्वाजन्यफले प्रतिबन्धकत्वं ?
न सम्भवति। अस्मन्मते प्रायश्चित्तस्य पा?
त् पूर्वफलजनकत्वाजन्यपापस्य प्रायश्चित्तेन न
लजनकत्वान्तरजन्यस्य सत्वेन फलानुपप
ः।
केचित्तु अपूर्वाभावे ध्वंसद्वारा प्रधानानां फल
विशेषात् समप्राधान्यापत्तिरित्याहुः। तन्न। ?
शिष्टस्य ध्वंससम्बन्धेन प्रधानस्यैव कारणत्वर
। आगमस्यैव विनिगमकत्वान्न वैपरीत्या
ङ्गापूर्वविशिष्टप्रधानापूर्वं परमापूर्वं जनक
पूर्वविशिष्टमङ्गापूर्वं वा इत्यत्रापि विनिगम
ति प्राहुः।
नु लाघवाद्यदापूर्वकल्पनं तदा तच्छ्राद्धादौ ?
कमेव कल्प्यतां पुरुषनिष्ठानेकादृष्टकल्पनायां गौ
न चेन्न। अमुक्तपुत्रश्राद्धेन मुक्तस्य स्वर्गोत्पादापत्
श्राद्धेनामुक्तस्य स्वर्गानुत्पादापत्तेश्च। मुक्ते ध
। न च तत्फलजनकधर्मं प्रति तदीयवासना
गौरवात्। किं चामुक्तपुत्रकृतकूटसाक्ष्यादिजनि
रकादिसंशयान्निःशङ्कं मोक्षे कोऽपि न प्रवर्तेत
दृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वे पितृगतचरमफलस्य परम्पर
कत्वे गौरवम्। मातृनिष्ठत्वे समवायेन नाशक
दिति दिक्।
नु विधेरिष्टसाधनत्वे शक्तिः, स्वर्गादिसाधनत्वे, ?

... नाद् श्रुतिजन्यत्ववादिच्छाविषयत्वेन स्वर्गा
च्छाविषयसाधनत्वेन स्वर्गादिसाधनत्वेषु शक्ति
वदिच्छाविषयत्वमोषात् स्वर्गसाधनत्वादि
धः ।

तु लिङादेरनार्थत्वमिष्टमेवेति स्वर्गादिसा
ता:, स्वर्गकामादिपदस्य स्वर्गसाधनत्वे ता
त् स्वर्गकामेत्यादौ न फलान्तरसाधनत्व
च विश्वजिता यजेतेत्यत्र स्वर्गकामपदाभावा
साधनत्वबोधः । तत्रापि न्यायेन स्वर्गसाधनत
त् । न च प्रतितिष्ठन्ति इत्यादि न्यायेन स्वर्गस
प्रहे स्वर्गसाधनत्वबोधापत्तिरिति वाच्यम्
न फलोपस्थितौ तादृशन्यायाभावेनार्थवादे
साधनत्वे तात्पर्यग्रहादित्याहुः ।

अर्थवादानां न बोधकत्वं कार्यान्विते पदा
था हि प्रयोजकवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस
मानो बालस्तत्प्रयोजकतया कार्यताविशि
नोति स्वप्रवृत्तौ कार्यत्वविशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वा
। ततस्तद्धेत्वाकाङ्क्षायामुपस्थितत्वाच्छब्दमे
ति ततस्तन्निर्वाहिकां शक्तिं कार्यान्विते शब्द
र कल्पयति तदनु आवापोद्वापाभ्यां घटादि
हेऽपि प्रथमकल्पनानुरोधात् कार्यान्वितघटा
जायते ।

पदानां कार्यान्वितघटादौ यदि शक्तिस्तदा घट

अतः कार्यवाचकपदाभावेन वृत्त्या पदजन्यकार्योप
येन गृहं घटंयदित्यादीनां शाब्दबोधाजनकत्व
ास्तुगत्या कार्यान्वितबोधजनकत्वं चेदर्थवादाद
त्वापत्तिः। कार्यत्वेन कार्यबोधकत्वं च न लौ
कार्ये शक्तेरभावादिति वाच्यम्। लौकिकविधेः
क्षणिकत्वेन सर्वेषां कार्यत्वानन्वितविषयकशाब्द
सपुराणकाव्यनाटकादीनां प्रमाण्यमिति चेन्न। व
वेदकाण्डेऽपि स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ कारणत्व
पि घटपदं कार्यान्वितघटज्ञानजनकमिति गृही
ऊर्ध्वः कार्ये शक्तिं कल्पयित्वा घटशाब्दत्वं
जन्यतावच्छेदककार्यत्वविषयकघटज्ञानं तु कार्ये
कपदसमभिव्याहारादि कल्पयतीति नाद्यव्युत्प
ः। पश्चा घटादिपदज्ञानानामस्तुकार्यत्वविष
शाब्दत्वे कार्यतावच्छेदकत्वप्रवृत्तिस्तथापि अग्रे
टादिशाब्दत्वं घटादिपदज्ञानानां कार्यत्वविष
त्वं कार्यत्वसपदज्ञानानां कार्यतावच्छेदकं कल्पय
प्रथमप्रवृत्तं यलघदिदं रजतमिति प्रथमप्रवृत्तस्य
रजतमित्यनेन बाधादिति सिद्धं अर्थवादाना
प्यमिति दिक्।

ननु तत्तच्छाब्दबोधे तत्तद्वृत्तिपदस्य हेतुत्वात्,
त्यादावन्वयशाब्दबोधात्, घटादिपदानामन्व
रावश्यकीति चेन्न। निरूपकत्वादिसम्बन्धेन
कमत्वादिविशेष्यकबो...

शक्तिरिति दिक्।
त्र मीमांसकाः, लाघवेन घटादिपदानां घटत्वा
था च घटत्वप्रकारकघटशाब्दबोधस्य घटत्वेन
नाभावेऽपि जायमानत्वान्नोक्तरूपेण हेतुत्व
क्तबोधाभावापत्तिः। घटत्वविशिष्टशक्तिज्ञान
शिष्टशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकं त्वन्मते,
टत्वशक्तिज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं, कारणता
ाघवादित्याहुः। तन्न। घटत्वशक्तं घटपदमि
तथा लाघवेन घटशक्तमिति ग्रहस्येव घटशा
त्वात्। न च घटत्वेनैतद्घटे शक्तिग्रहोद्घटे
ो न स्यात्। न च घटत्वप्रकारकशक्तिग्रहस्य
ब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमिति वाच्यम्। घटत
ग्रहात् घटत्वेन घटबोधापत्तेः। घटत्वेन पटं
पत्तेश्चेति वाच्यम्। सामान्यलक्षणया सर्व
ण समानप्रकारकसमानविशेष्यताया शक्तिग्रह
शाब्दबोधानां कार्यकारणभावाङ्गीकारात्।
क्तश्च घटशब्दाद्घटत्वविशिष्टो बोधव्य इतीश्व
च तादृशेच्छा विषयतया घटवत् पटेऽपि साध
टपदशक्तिः स्यादिति वाच्यम्। घटत्वविशि
टपदशक्तित्वस्वीकारात्। आधुनिकचैत्रादिप
शादिविशिष्टतादृशेच्छाया ईदृशोऽहनि पिता न
नेन वाचीकत्वरूपनामत्वसिद्धा तस्याः शक्ति
ात्। तन्निआधुनिकसङ्केतस्त न शक्ति

कृरिति प्रवादस्त्वनादिगवादिपदाभिप्रायेणात
। तन्न । तत्रापीश्वरेच्छासत्त्वात् ।

नव्यास्तु नेश्वरेच्छाशक्तिः । अपभ्रंशे लाक्षणि
शेऽच्छासत्त्वेन शक्यापत्तेः । ईश्वरज्ञानकृति
ाकं सर्वमिति सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानेन च ।
ाविरहाच्च । तस्यापि घटत्वविशिष्टस्य घटपद
ं शक्यत्वात् । घटत्वोपहितेच्छेत्यत्रेच्छांशावे
। किं तु स्वरूपसंबन्धविशेष इति दिक् ।

शक्तिग्रहस्तु व्यवहारात् प्रसिद्धार्थपदसमभि
ः, विवरणात्, आप्तवाक्याद्व्याकरणादुपमानात्को
चाहुः ।

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-
कोशाप्तवाक्यव्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति
सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

तथा चानुमानादित्रयेण शक्तिग्रहः । व्यवहार
ान्तर्भावात् । तत्र तत्पदशक्तिग्रहस्तु बुद्धिवि
छेदकावच्छिन्ने बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वं घटत्वा
गतमेकं, तस्य भानात्, घटत्वादिनैव घटादि
ब्दबोधश्चेति कश्चित् ।

अन्ये तु बुद्धिविषयत्वादिनैव शक्तिः । बुद्धि
नैव शाब्दबोधः । यद्धर्मविशिष्टे बुद्धिविषयत
र्मविशिष्टमानयतीत्याहुः ।

इदम्पदस्य प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकावच्छिन्न
पर्याप्तिसंबन्धेन समीपवर्तितावच्छेदकावच्छि
य विप्रकृष्टवर्तितावच्छेदकावच्छिन्ने, सर्वपद
बन्धेन बुद्ध्यवच्छिन्ने शक्तिः । सर्वेषु घटे
त्यत्र घटपर्याप्तबुद्ध्यवच्छिन्ने द्रव्यत्वमिति बोध
षु रूपमित्यादौ कस्यापि रूपस्य सर्वघटवृत्तित्व
र्वपदस्य व्यापकत्वे लक्षणा ।

तस्तु सर्वशब्दस्य तत्तद्बुद्धिविषयतापर्या
सर्वान् घटान् नयेत्यत्र प्रकरणात् स्वगृहवृत्तित्वे
स्थितत्वात् तादृशबुद्धिविषयान् घटान् नयेत्यर्थः
त्र बोध्यम् । सर्वेषु घटेषु रूपमित्यत्र तादृ
तेषु न रूपान्वयः । किं तु सर्वशब्दस्य लक्षणा
विषये रूपान्वयः ।

तो घटेषु रूपमित्यत्र बहुत्वान्वयिषु घटे
त् सर्वेषु घटेषु रूपमित्यत्रापि रूपान्वयः ।
दस्य जिज्ञासाविषयत्वविशिष्टे । अतः किं पचते
ना जिज्ञासाविषयकर्मकपाकानुकूलकृतिमानि
एव तण्डुलं पचतीत्यस्य जिज्ञासानिवर्तकत्वम्
त्पदस्य तत्कालीनसम्बोध्यचैत्रत्वादिविशि
सम्बोध्यत्वं त्वनुगमकं न तु शाब्दबोधविषयः
मत्पदस्य तत्कालीनाहम्पदस्वतन्त्रोच्चारयितृ
शिष्टे शक्तिः । यदा यच्छरीरावच्छिन्नोऽहम्पद
रयिता तच्छरीरावच्छिन्नस्याहम्पदेन मानम

ीति वाक्यान्मैत्रबोधापत्तिः । तस्याहम्पदे
चारयितृत्वसत्त्वादिति वाच्यम् । अन्यबोधा
च्चारयितृत्वरूपस्वातन्त्र्यस्य तत्राभावात् ।
ापि बोधो न स्यात् तस्याहंपदे स्वतन्त्रोच्चा
त्वादिति वाच्यम् । तत्राहंपदलक्षणया तादृश
ात् । वयं गच्छाम इत्यत्र स च त्वं चाहं चेति
एकशेष इति न दोषः ।
चित्तु सीतायाः स्वतन्त्रोच्चारयितृत्वाभावेन
ावापत्त्यानुवादरूपाहम्पदमात्रस्योच्चारयितृ
कावच्छिन्नबोधकत्वम् । अनुवादरूपाहंपदे ह
बोधोऽनुभवसिद्धस्तत्राद्यप्रतीत्येन तत्तद्बोधका
र्थाभिप्रायेणोच्चारयितृत्वमनुवादत्वमिति
स्वतन्त्रोच्चारयितृत्वेन ज्ञातृबोधकत्वम् । स
ास्तु तद्भ्रमादेव बोध इति मिश्रानुयायिनः
लक्षणा च न शक्यादशक्योपस्थितिः । उप
ीका हि लक्षणा न तु सैव । अत एवाशक्ये
लक्षणा न । तात्पर्यनिर्वाहिका हि लक्षणा
ात्मिकैव । शक्तेरपि तत्त्वापत्तेः । अन्यथै त
लक्षणापत्तेश्च । किं तु स्वशक्यसम्बन्धः ।
ा । गौणी तदन्या च । तत्र सादृश्यात्मकः श
गौणी । यथा राज्ञि ऋषिशब्दस्य । तदन्
ीर गङ्गापदस्य ।

ा च न लक्षणया, लाक्षणिके बाधस्याविरोधि
ताबच्छेदके दोषविशेषाजन्यत्ववत् ध्वन्ना
ापि दानादिति वाच्यम् । वृत्तिविशेषाः
प्रतियघ्यताबच्छेदके निवेशात् । किं वृत्य
क् ।

ा च लक्षणा द्विविधा जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था।
र्थस्य न भानं तत्र जहत्स्वार्था । यथा गङ्गाप
लक्षणा । गङ्गापदस्य गङ्गातीरत्वेन लक्षणा श्च
। काकपदस्य दध्युपघातकत्वेन लक्षणाप्य
। स्वशाक्यसाधारणरूपेण लक्षणाऽजहत्स्वा
ाहृत्तिलक्ष्यताबच्छेदकविशिष्टलक्षणा च
।

्षितलक्षणा च स्वबाच्यघटितसम्बन्धेन लक्षा
फपदे रेफद्वयवत्पदवाच्यत्वसम्बन्धेन लक्ष
च जहत्स्वार्थेति केचित् ।

तु यत्र शक्यताबच्छेदकरूपेण न शक्यभानं
ा । यत्र येन केन चिद् रूपेण शक्यभानं त
ति ।

ु द्विरेफपदे द्विपदं तात्पर्यग्राहकं रेफपदेन ऊ
ते तेन भ्रमरबोध इति । तन्न । द्विरेफपदोत्तर
र मधान्वयाभावप्रसङ्गात् । तस्याप्रकृत्यर्थत्वात्
तभ्रमरपदे तु लक्षणया न दोष इति ध्येयम्

। न तात्पर्यं तत्र योगादेव पुरुषान्वयबोधः

स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र योगात् स्त्रीशूद्रयोरपि

सिरिति चेन्न। तयोर्विद्यानिषेधेन स्वर्गकामपद

दतिरिक्तस्वर्गकामग्रहणात्।

। अध्ययनजन्यज्ञानवन्तमादाय क्रतुविधयश्च

ान्यस्य विद्यामाक्षिपन्ति तेन न तेषामधि

देकृ।

ाबीजं तात्पर्यानुपपत्तिः। न तु शक्यान्वयायो

ापूर्तिः प्रवेशयेत्यादावभावात्। तात्पर्यविषयश

पपत्तिस्तत्रापीति चेन्न। तात्पर्यविषयशक्यान

ेर्वथा तात्पर्यानुपपत्तिरेव लाघवाल्लक्षणाबीज

ातम्।

तु मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिः क्व चित्तात्पर्यानु

णाबीजम्। तथा हि मुख्यार्थान्वयानुपपत्ति

ुख्यार्थान्वयबोधे कारणं किं तु गङ्गापदं शक्यस

ग्रान्वितार्थोपस्थापकं घोषान्वितमुख्यार्थक

ान्वितार्थबोधकत्वेन तात्पर्यविषयकत्वादि

ार्थान्वयानुपपत्त्या लक्षणाकल्पनम्। ततः

यबोधः। एवं गङ्गापदं तीरबोधकं तीरबोधत

र्यविषयकत्वादित्यनुमितेस्तत इदं पदं शक्त

ीरोपस्थापकतया तीरबोधकं तीरशक्तत्वेन

सति तीरबोधकत्वादिति क्रमेण तात्पर्यानु

णाकल्पनम्। एवं च लक्षणाकल्पकत्वेन द्वयोः

मत्त्वं पदसाधुत्वं न तु शक्तत्वम् । तादृशि
त्वादिति केचित् ।
। न वृत्तिमत्त्वं साधुत्वं केवलप्रकृतिप्रत्ययार्थ
ग्राम इत्यादेः साधुत्वापत्तेः किं तु व्याक
त्वम् । न च साधुशब्दव्युत्पादकत्वमेव व्या
न्योऽन्याश्रयः । तावद्व्यापकत्वस्यैव व्याकर
ः ।
पङ्कजपदं पद्मत्वविशिष्टे शक्तमनुपपत्त्यादिज्ञा
त्वविशिष्टबोधकत्वात् । न च पद्मत्वेन रूपेण
न्दिग्धः पद्मानुभवस्तु पङ्कजनिकर्तृत्वेन योग
यम् । योगेन कुमुदादावपि धीप्रयोगप्रसङ्गात्
तु पद्मत्वविशिष्टे रूढिज्ञानस्य पद्मान्यविष
ोगयोः प्रतिबन्धकत्वान्न दोष इति प्राञ्चः ।
मधिकृतास्तु व्यक्तिवचनानां सन्निहितपरत्व
येनाश्रयवाचकेन पद्मत्वविशिष्टरूढ्योपस्थित
ष्टं पङ्कीयोत्पत्त्याश्रयत्वेन बोध्यते । पङ्कजं
धातोरुत्पत्तिवाचकत्वात् रूढिज्ञानजन्यपद्मत्वा-
लीनशक्तिजन्यावयवोपस्थितेः । पङ्कजविशेष्य
त्पत्त्याश्रयत्वप्रकारकशाब्दबोधत्वस्य कार्यताव
न तदा कुमुदबोध इत्याहुः । तन्न । रूढिज्ञान
बोधवद् रूढिज्ञानकालेऽपि सामान्यसामग्र
रणाय रूढिज्ञानकालीनपङ्कजनिकर्तृत्वप्रका
जन्यपद्मोपस्थितेर्विशेष्यतया हेतुत्वं वाच्यम्

त्वविशिष्टे निरूढलक्षणया तादृशबोधसम्भ-
कुमुदज्ञानप्रतिबन्धार्थम् । उभयत्र निरूढलक्ष-
बोधप्रतिबन्धकत्वसम्भवादिति । तच्च । एक-
नामभेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेन पङ्कजनिकर्तृ-
त्रासम्भवादिति दिक् ।
मीमांसकाः । पङ्कजप्रयोगनियतविषयपद्मा
कारादेव पद्मविशिष्टस्मरणसम्भवाच्च तद
वयवशक्तिग्रहकाले पद्मत्वविशिष्टोपस्थित्य
ङ्कजपदात् स्मृतेः । नाप्यनुभवार्थम् । तच्छा
न्वयप्रतियोगिशक्तपदत्वेनावयवैरेवानुभवस
तच्च पङ्कपदस्य पङ्कशक्तिर्यथा व्यवहारा
दस्यापि शक्तेरनिवार्यत्वात् । यद्धर्मावच्छि
न्नार्थोपस्थितेस्तद्धर्मावच्छिन्नशाब्दबोधसाम-
। किं च रथकारशब्दस्यापि जातिविशे
शक्तिर्न स्यात् । पद्मविशिष्टबोधवज्जातिवि
बोधस्यापि सम्भवात् । तथा च वर्षासु रथ
धीतेत्यत्र रूढ्या जातिविशेषावच्छिन्नस्य
त्वात् तस्यैवाधानं विधीयते इति व्याको
। दिक् ।
तु तद्बोधकत्वं तत्र तत्साधुत्वं पङ्कजपदस्य
त्वेन तत्र साधुत्वाभावादेव न कुमुदबो
साधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधेऽहेतुत्वात् । वा
[illegible]

... वाचकत्वं
ेन तस्या अभावात् । न चापभ्रंशस्मारितसाधु
प्रत्ययः । साधुशब्दमजानतां पामराणां ततोऽ
। न च शक्तिभ्रमाद्बोधकत्वम् । शक्तिग्राहक
योऽभयत्र सत्त्वात् । अन्यथा वैपरीत्यस्यापि सु
ं चेत् । एकशक्त्यारोपेणाप्युपपत्तौ नोभय
रत्वात् । न चापभ्रंशे शक्तिः संस्कृते शक्त्यारोप
ाच्यम् । अपभ्रंशानां देशभेदेन नानात्वादनेक
गौरवापत्तेः । संस्कृतस्य सर्वत्रैकत्वात् । क
रेऽपि न शक्तिः । तस्यापि नानात्वाच्छक्तिव
वात् ।
प्रत्येकमपभ्रंशेन विनिगमनाविरहात् तत्रापि
तेषां यज्ञे प्रयोगापत्तिः । साधुभिर्भाषितव्यं
धुशब्दस्य साधुविशेषसंस्कृते तात्पर्यादित्याहुः
शक्तेरीश्वरेच्छात्वेनातिरिक्तपदार्थत्वेन वा
। नैयायिकानां मीमांसकानां च शाब्दबोधत्व
न तेन रूपेण कारणत्वे व्यभिचारात् तद्धि
ेदकसम्बन्धवत्त्वेन ज्ञानं हेतुस्तथा च तद्विज
ाब्दबोधे हेतुरस्तु । न चैवं लक्षणोच्छेदे गङ्गापदा
तीरधीर्न स्यादिति वाच्यम् । पूरज्ञापकत्वे
रोपस्थितौ तत्र घोषबाधग्रहे गङ्गापदस्य कु
ति गवेषणेन विलम्बात् । यत्र भूरिप्रयोगस्त
व्यवहारः । यत्र न भूरि प्रयोगस्तत्र लक्षणो
म्भवात् । तृणारणिमणिन्यायवच्छेदका ऽग्रहेऽ

चिन्तामणिकृतस्तु देवदत्तादिपदार्थबुद्धौ
रणात्वकल्पनात् । अन्यत्रापि तत्कारणत्वकल्पन
ादिपदजन्यशाब्दबोधे सङ्केतज्ञानं हेतुर्नान्यत्रेति
। लाघवेन शाब्दत्वावच्छिन्ने तद्धेतुत्वादित्याहुः
पदवृत्तिः, वृत्तित्वात्, शक्तिवत् ।

ननु गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यादौ पदे लक्षण
तु वाक्ये लक्षणाङ्गीकारेण नायं नियमः । तथाहि
त्र न तीरे लक्षणा । नद्यन्वयापत्तेः । नाभार्थयोर
ास्य बाधितत्वात् । नापि गम्भीरतीरे लक्षणा । न
थयोः सम्भवेन गम्भीरायामन्वयो वाच्यः । स च
ति एकदेशेऽभेदेनान्वयासम्भवात् । नापि
रे गम्भीरायामित्यस्यानन्वयात् । तस्मात् सम
स्यैव गम्भीरनदीतीरे लक्षणा । न च शक्याभावे
सम्बन्धरूपलक्षणाया असम्भव इति वाच्यम्
सम्बन्धस्यैव लक्षणात्वादिति चेन्न । गम्भीराय
ति नदीपदोत्तरसप्तमीसहितस्य गम्भीरनदीती
यां तत्राधारताप्रत्ययो न स्यात् । तदुत्तरस
त् । नदीपदोत्तरसप्तमीरहितस्याबोधकत्वादेव न
पि सप्तमीसहितस्य गम्भीरनदीतीराधारत्वे
भवति तथाप्येकपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वेनापरप
शाब्दबोधसम्भवेन पदद्वयलक्षणायां मानात्

एवं राजपुरुषमानयेत्यत्र राजपदस्य राजसम्
क्षणया राजसम्बन्ध्यभिन्नः पुरुषबोधसम्भवान्न

ण्यम् । नामार्थयोरभेदान्वयानङ्गीकारात् । इ
तत्सम्बन्धः पुरुष इत्यत्र तथा बोधापत्तेरित्यन
तु लुप्तया षष्ठ्यैवान्वयबोधिका षष्ठीलोपमं
तेऽभावादन्वयबोध इत्याहुः ।
अस्तु समासातिरिक्तस्थले नामार्थयोरभेदान्व
द् विग्रहसमासयोः समानार्थकत्वार्थं राजप
म्बन्धे लक्षणेत्याह ।
: चित्रगुमानयेत्यत्र गोपदस्य चित्रगोस्वामि
बोधसम्भवान्न तत्रापि वाक्ये शक्तिः । न
यैव तादृशार्थे लक्षणा गोपदं तात्पर्यग्राहकमि
गोपदोत्तरविभक्त्यर्थकर्मत्वस्य तत्रान्वयापत्ते
रुषे पुरुषपदस्य राजसम्बन्धिपुरुषे लक्षणा र
र्यग्राहकमस्त्विति वाच्यम् । अर्थबोधकत्वेन
ति तात्पर्यग्राहकत्वेन सार्थकत्वस्यानङ्गीकारा
नमित्यत्र सर्वनाम्नि लक्षणाभावेनोत्तरपदल
यम् । तस्य लघुत्वेऽपि शक्तिरन्यत्र लक्षणेत्यत्र
ात् । न च बहुव्रीहावपि गोपदस्य गोस्वामि
र चित्रसम्बन्धिनि लक्षणया गवि चित्रस
देनान्वयसम्भवात् पदद्वयस्यार्थबोधकत्वेनैव
ति वाच्यम् । एकदेशान्वयस्यास्वीकारात् ए
यां गौरवाच्च । अत एव चित्रपदस्य चित्र
न गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा निरस्ता ।
कारेणास्तु बहुव्रीहौ शक्तिरेव । अन्यथा घट

शिंशपा वृक्ष इत्यादिकर्मधारये न शक्तिर्न वा लक्ष
नामार्थयोरभेदान्वयेनैव बोधसम्भवात् । अत
षात् कर्मधारयो लघीयानिति निषादस्थपतेर्
तस्याप्युपयुक्तवेदाध्ययनं कल्प्यते । साङ्गेष्विवि
ध्ययनस्यापि विधानेन निषेधस्य विध्यस्पृष्टपरत्व
एव नान्यमन्त्राध्ययनं तस्येति दिक् ।

ननु विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति सूत्रे विशे
समस्यत इत्येतावतैव समासबलादेव विशेष्या
ऽन्यतरपदवैयर्थ्यापत्त्या विशेषणतावच्छेदक
ार एव कर्मधारय इति ज्ञायते । तथा च कथं शि
इत्यत्र कर्मधारयः । परस्परव्यभिचाराभावादि

अत्र केचित् ज्ञापकबलाद्विशेष्यतावच्छेदक ए
ारे कर्मधारयाभिधानात् । न तु परस्परव्य
ारयाभिधानं गौरवात् । न चैवं तत्तकः सर्प
पि स्यादिति वाच्यम् । तत्र बहुलग्रहणेनैव सं
त् । अत एव वृत्तिकारैरपि वृक्षः शिंशपेत्येव
दत्तम् । न च विशेषणस्य पूर्वनिपातविधायक
शप्रयोगवारणे विशेषणं विशेष्येण बहुलमितिर
दवैयर्थ्यं तदवस्थमिति वाच्यम् । विशेषणा
स्य कामचारत्वेन मृत्तपदस्यापि विशेषणत
् । न चैवं विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारत्वे
मिति प्रयोगापत्तिः । तादृशप्रयोगे उत्पलस्य वि
वक्षायां प्रामाणिकैरपीष्टापत्तेः स्वीकारात्
... ...ति दिक् ।

ः किन्तु विशेष्यनावच्छेदकसमानाधिकरणा
गित्वेनैव विशेषणत्वान्नुत्पलनीलनीलोत्पलयो
म्। न चैवं वृक्षशिंशपादिप्रयोगस्य विशेषण
नैव वारणे सूत्रेऽन्यतरपदवैयर्थ्यमिति वाच्य
हणेनैव कचिन्नित्यसमासः, कृष्णसर्पः, लो
। कचिन्न रामो जामदग्न्यः, व्यासः पाराशर्य इ
योगवारणस्येष्टत्वादित्याहुः।

व्योक्तं शब्दकौस्तुभे। उपसर्जनमिति तावद
युक्तम्। अप्रधानमुपसर्जनमिति। तदिह ज
द्योः सन्निपाते गुण एव विशेषणं तस्य द्रव्य
रैव क्रियानिवर्तकत्वात्। श्रौतव्यवहारेऽप्येव
ागमालभेत इति हि चोदनायां श्वेतच्छागार
श्राग आलभ्यते न तु श्वेतमपि पश्व...रम्। त्रि
द्व्युपनिपाते एवमेव। तेन नीलोत्पलं पा
इति व्यवस्थित एव प्रयोगः। यत्र तु गुणशब्द
व्दयोः गुणक्रियाशब्दयोर्वा निपातस्तत्रापि वि
खञ्जकुब्जः याजकपाठकः पाठकपाचकः पाचक
शंशपावृक्ष इत्यत्र तु शिंशपात्वस्य व्याप्यत्वाद्
ापकत्वात् विशेषणविशेष्यभावव्यवस्था स्पष्टै
वसत्। यत् साक्षात्क्रियान्वयि तत्प्रधानं य
क्रियान्वयि तदप्रधानम्। एतावतैव श्रौतव्यव
हे विशेषणविशेष्यभावकामचारस्य दुर्वारत्वा
लमुत्पलनीलं तिष्ठतीत्यादौ साक्षात्क्रियोन्व

पक्षोक्तं शिंशपात्वस्य वृक्षत्वव्याप्यत्वात् शि
ण्यमेवेति । तदपि न विशेषणविशेष्यभावस्य
ान व्यवस्थायोगात् । अन्यथा प्रमेयः पदार्थ
णविशेष्यभावापत्तिरिति दिक् ।

उपकुम्भमर्द्धपिप्पलीत्यादावुत्तरपदलक्षणयैवो
क्तेर्न वाक्ये लक्षणा । पाणिपादं वाद्ययेत्यत्र
ाऽप्रतीतेर्न वाक्ये लक्षणा । समाहारसंज्ञ
ारबोधकत्वेन नदीदृष्ट्यादिवत् परिभाषिकी
नापत्तिः । असाधुत्वात् ।

परे तु पाणिपादं पाणिप्रतियोगिकं पादपदं
गिकं समाहारं लक्षयन्ति । तत्र परंपरया व
यः समाहारस्तु तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वरूपं
। सेनावनादिवदपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वं वेर
रकण्ठे तु धवखदिरावित्यादौ धवखदिरमा
क्षणा शक्तिर्वेति दिक् ।

नञ्तत्पुरुषेऽप्यघटः पट इत्यत्र घटपदं घटसंब
ं नञ्पदमन्योन्याभाववतो लक्षकं समस्थ
ा नमेत्यादौ एकदेशान्वयस्वीकारात् । तथा
न्यभिन्नान्योन्याभाववदभिन्नः पट इति बोध

परे तु चैत्रस्य नमेत्यादौ पुत्रपुत्रे षष्ठ्यर्थे र
वयाङ्गीकारात् । अघटः पट इत्यादावन्योन्या
घटसम्बन्धिनोऽन्वयः । अत एव घटं भूतलं

वार्थे सादृश्ये प्रतियोगितया चन्द्रो-पचः
नास्तीत्यत्र कथं घटान्यत्वाभावबोधो न
वे शक्तत्वादिति वाच्यम् । अन्योन्याभाव
धारणाभाववत्वस्य व्यापकतावच्छेदकत्वात्
प्रतियोगिवाचकपदयोः समानविभक्ति
म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितया नञर्थे प्राति
पदेन तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक
बोधादन्योन्याभावबोधः । यत्र चाधिकरणव
मो तत्र तादात्म्यातिरिक्तसंयोगादिसंबन्ध
तियोगितया नञर्थे प्रातिपदिकार्थान्वयेन त
बोधः । अन्योन्याभावत्वेनान्योन्याभा
भावत्वेनापि संसर्गाभावे शक्तिस्वीकारात्
चैत्रो न पचतीत्यादौ संसर्गाभावबोधो न स्या
चकपदे समत्वाभावादिति वाच्यम् । विभक्त्यं
तादात्म्यातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि
भावशादन्वयेन तत्रापि संसर्गाभावबोधात्
लौकिकसंबन्धेन स्वार्थप्रकारकान्वयबोधाजनक
समभिव्याहारस्यापि न तादात्म्यसंबन्धेन
योगितासंबन्धेन नञर्थे प्रकारतयाऽन्वयबोधक
अत एव कालं पचतीति न प्रयोगः । एवं
भेदेन धात्वर्थे प्रकारतयाऽन्वयः । अतो घ
चैत्र इत्यादितो घटाभावं पश्यति चैत्र इ

भावनयां अन्वयव्यभावे एवाख्यातोपस्थितसं
ः स्यात्तथा च घटो नास्तीति प्रयोगापत्ति
प्रतियोगिताकघटाभावस्यैकत्वादिति या
न्वयव्यभावप्रतियोगिन्येव संख्यान्वयः समा
शेषबोधनादित्याहुः ।
परे तु भूतले घटो नास्तीत्यत्र नाभावविशे
। किं तु भूतलवृत्तित्वास्तित्वाभाववान् घट
आश्रयत्वप्रकारको घटविशेष्यको बोध इति
न्वयः । जातौ सत्ता नास्तीत्यत्र साक्षात्स
वृत्तित्वाभावस्य सत्तायां बोधः, सत्ता न ज
पत्रैव । न तु भूतलवृत्त्यभावप्रतियोगिघटोऽ
केति साकाङ्क्षतापत्तेरित्याहुस्तन्न ।
चैत्रो न पचतीत्यतश्चैत्रसमवेतत्वाभाववती
इति नाख्यातार्थकृतिविशेष्यकबोधापत्तेरित्य
अत्र । भवन्मतेऽपि चैत्रे पाककृत्यभाव इत्ये
ः । सप्तम्यन्तकारकस्य धात्वर्थे एवान्वय
ाम् ।
अन्ये तु ननु रथो गच्छतीति प्रयोगात् नाख्य
तेन कृतिः, किं तु व्यापारत्वेन व्यापारः । न
रे लक्षणा, विभक्तौ लक्षणानङ्गीकारात् । प
पचतीत्यनुशासनवैयर्थ्यात् । अनुशासनं f
लक्षणाविरहस्यापि लक्षणासंभवादिति चेत्

त्वाभावात् । न च विभक्तौ लक्षणा, सुब्वि
षेऽपि तिङ्विभक्तौ लक्षणायां बाधकाभावात्
सनर्थत्वात् सुप्विभक्तेः सुब्विभक्त्यन्तरार्थे ल
स्वीकारात् । कथमन्यथा कर्मणि शस्तायां द्वि
जानातीत्यत्र विषये लक्षणा । कथं वा वृक्षा
विभागाश्रयार्थायाः पञ्चम्याः धूमादित्यत्र प्राप्य
गुरुत्वजन्यतावच्छेदकजातिविशेषावच्छिन्ने पा
क्तिः, तादृशक्रियायां जनकत्वसंबन्धेन पञ्च
ान्वयेन वृक्षनिष्ठविभागजनकविलक्षणक्रियाश्र
विभागे पञ्चम्या शक्तिः ।
च रथो गच्छतीत्यादावाख्यातार्थयत्नस्य बा
पि धात्वर्थस्यैव गमनादेः रथेऽन्वयबोधोपप
श्रयत्वेन लक्षणेति वाच्यम् । तण्डुलः पचतीत्य
पाके कर्मतासंबन्धेनानन्वयात्, विशेष्यतासं
ातिरिक्तसंबन्धेन प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्र
सङ्कितान्यतमजन्योपस्थितेः कारणत्ववत् तण्डु
दितः पाकवत्तण्डुलविषयककृतिमान् इति
म् द्वितीयाया विषयार्थकत्वाभावात् । सुबर्थ
याभावे तु घटेन स्थीयते रूपमित्यत्रः स्थिति
रूपमिति बोधापत्तेः । अत एव नामार्थ.....
ाभावात् तण्डुलः पचतीत्यत्र पाकवत्तण्डुलकर्तृ
बोधाभावेऽपि न क्षतिः । धात्वर्थप्रकारकबो
वशेष्यतासंबन्धेन नामार्थेऽभावेन विशेष्यतासं

यद्यपि ज्ञानं जानातीत्यादौ ज्ञानपदेन धातुना
ोपस्थानात् धातुजन्योपस्थितिविषयरूपधात्व
र्थेऽपि प्रातिपदिकार्थस्य धात्वर्थस्य च तिङर्थे
योर्व्यभिचारस्तथापि घटप्रकारककर्मत्वादि
कपित्वसंसर्गकबोधविशेषे घटमेतादृशानुपू
।

एवं यादृशानुपूर्वीकाद्यादृशो बोधोऽनुभवसि
नुपूर्वीज्ञानं कारणं तादृशबोधविशेषे, बोधवि
हतोत्सारत्वमेवेति न व्यभिचारः ।

एवं निरूप्यतासंबन्धेनाभेदसंसर्गकनामार्थप्र
प्रति समासमानविभक्तिकपदजन्योपस्थिति
। समासेतरविभक्तिविजातीयविभक्त्य
तपदजन्योपस्थितिर्वा कारणम् । तेन नीलघट
प्रसङ्गः । तण्डुलं पचतीत्यत्र विक्लित्त्यनुकूलं
पार्थः । सविषयकधातुयोगे तु विषयत्वं कृती
ारबोधकेनाख्यातेन वर्तमानत्वादिकं व्याप
व्यापारबोधकेन तु धात्वर्थे तद्बोध्यते । भ
त्वे चाख्यातविशेषणत्वे, तत्र भविष्यत्वमा
तीतत्वमन्त्ये व्यापारेऽन्वेति । तेनोत्सारकृतिं
दाय न कृतिकाले भविष्यदर्थकाख्यातप्रयोग
कृतिध्वंसमादाय भूतार्थकाख्यातप्रयोगः ।
त चैत्र इत्यत्र तण्डुलाः कर्मत्वे तच्च पाके स च
च कृतावन्वेति इति तण्डुलकर्मकपाकीयच

ि व्यापाररूपस्य धात्वर्थत्वं तदा त्यजि
र्यायतापत्त्या ग्रामं गच्छतीति वक्तव्ये ग्रा
ति प्रयोगापत्तिरिति चेन्न । गमिधातुसमभि
तीयायाः संयोगरूपफलस्य त्यजिधातुसमभि
तीयाया विभागरूपफलस्य बोधकत्वस्वीकारे
संभवादिति केचित् ।

योगार्थ आश्रयत्वं संयोगानुकूलं कर्म गमेरर्थः
कूलं कर्म त्यजेरर्थः । तेन न तयोः पर्यायता,
ातुसमभिव्याहृतद्वितीयायास्तत्तत्फलबोधक
ानैककार्यकारणभावाः ।

थ भूमौ पर्णं पततीत्यादौ भूमिपदाद् द्विती
ागाश्रयत्वस्य भूमावपि सत्त्वादिति वाच्यम्
ेतत्धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयतो बोधकत
् ।

एव धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्व
णां न तु क्रियाजन्यफलशालित्वम् । वृक्षाद्भू
कर्मजन्यसंयोगविभागाश्रयतया वृक्षभूम्यो
ः । न चाधःसंयोगानुकूलव्यापारस्य पतत्यर्थ
व्यापत्तिरिति वाच्यम् । गुरुत्वजन्यतावच्छेद
पावच्छिन्नपतत्यर्थतया धात्वर्थतावच्छेदक
् ।

चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रादेः कर्मत्वापत्ति

ीयाया अभावापत्तेः। किं च यत्र मल्लमेषयोरु
ागस्तत्र मल्लो मेषं प्रति गच्छतीति न स्यात
वर्थानधिकरणत्वं तत्रास्ति मल्लनिष्ठक्रियाना
ा चेत् ? तर्हि स्वयं स्वं प्रति गच्छतीति प्रये
ा मल्लादेर्मेषनिष्ठधात्वर्थानधिकरणत्वेन क
ा परसमवेतत्वे सति क्रियाजन्यफलशालि
ापास्तम् ।

अत्रेदं प्रतिभाति भेदो द्वितीयार्थः। कर्तृ
ापि प्रतीतेर्न तथा प्रयोगः। तथा च देवद
ः ग्रामनिष्ठसंयोगजनककर्मानुकूलकृतिमा
। मल्लभेदस्य मल्लेऽभावाद् न तथा प्रयोगः
भूमिं पर्णं पततीति प्रयोगापत्तिः। भू
ः भूमिनिष्ठसंयोगानुकूलकर्माश्रयत्वस्य स
यम्। द्वितीयायाः संयोगविभागाद्यर्थकत्वमते
नभिव्याहाराद् द्वितीयाया एव संयोगबोधकर
गः। न च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं
नते घटं जानातीत्यत्र कर्मत्वं घटस्य न स्या
द्। एकदेशिमतेन तदभिधानात्। न च क्रि
शालित्वं कर्मत्वमिति मते घटे कर्मत्वानुपप
यम्। क्रियाजन्यत्वस्य द्वितीयार्थत्वाभावा
ागविभागविषयत्वादेरेव द्वितीयार्थत्वात्।
क्रियादिवाचकत्वादिति संक्षेपः।

दत्तश्चैत्रकर्तृकजन्यं यश्चैत्रवृत्तित्वमिति बोधो
षष्ठ्यर्थत्वत्वे जन्यत्वरूपपञ्चम्यर्थस्यानन्वयाप
भिन्ना या सुब्विभक्तिस्तद्भिन्नपदजन्योपस्थि
ते वाच्यम् । भूतले घटस्येति प्रयोगापत्ते
ये भूतलाधेयत्वसत्त्वादिति चेन्न । पञ्चम्यर्थ
षष्ठीभिन्नसुब्भिन्नजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् ।
प्रकारके पञ्चम्यतिरिक्तसुबर्थप्रकारके वा बो
न्योपस्थितेर्हेतुत्वात् । चैत्रेण तण्डुलं पाच
त्यादौ । चैत्रनिष्ठतण्डुलकर्मकपाकीया या कृ
तिमान् मैत्र इति बोधः । तण्डुलः कर्मत्वे
च तृतीयार्थो निष्ठत्वं च णिजर्थकृतौ सा
तिङर्थकृतिश्च मैत्रेऽन्वेति । भिद्यते कुसू
यादौ भेदानुकूलव्यापाररूपकर्तृत्वं भेदप्रति
कर्मत्वं च एकदा कुसूलेऽन्वेति । धातुना आ
या तत्कुसूलभेदव्यापारो बोध्यते । किं वा त
भेद येनैव लक्षणया बोध्यते । यथौदनः प
त्यादौ अतिप्रसङ्गभङ्गाय यत्रौदनकर्मिका व्या
का कृता वैचित्र्यात्पाककृतिमत्कर्तृकैव भोजन
न इति भिन्नकर्तृकेऽतिप्रसङ्गः ।
काशं न पश्यतीत्यत्र लौकिकविषयितया आ
प्रत्यक्षस्याभावो भासते । लौकिकविषयि
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदकः संबन्धः पर
प्रत्यासत्तिरूपः [illegible]संबन्धो [illegible]धिकरणः । तं

श्मार्त्र प्रतियोगितावच्छेदकमित्यपरे ।

रजतं पश्यामीति बलात् भ्रमे विषये लौ
ता यदि तदा मेयादौ आकाशभ्रमेऽपि तादृश
त्वात् । आकाशनिरूपित तादृशविषयताश्रया
मानाधिकरणसंबन्धावच्छिन्न एव बुध्यते । ।
जन्यकार्मुकं नास्तीत्यत्र शशविषाणयोर्ज
धिकरणः संबन्धः । तेन शशविषाणजन्यका
ासते । यथा । अकपठे कलङ्कादनङ्गे भुजङ्गादपा
ादमालेन लाञ्छादित्यादौ व्युत्पत्तिवैचित्र्या
लङ्कभा इत्यादिबोधवत् प्रकृते नञर्थे प्रति
शपदान्वयो रुचिदत्तादिमते बोद्धव्यः । मूल
स्यापि शशेऽन्वयात् । एवं पीतः शङ्खो ना
तत्वशङ्खत्वोभयावच्छिन्ना प्रतियोगिता र
योः संसर्गः । यथा पीतत्वस्य शङ्खे समवा
गितावच्छेदकसंबन्धोऽस्त्ववत् पीतसंयोगसंब
ङ्खत्वावच्छिन्नाभावबोधः ।

निर्धारणषष्ठ्या भेदोऽभेदश्चार्थः । भेदे
स्य कृष्णापदार्थस्य प्रतियोगितयान्वयः प्रकृत्य
रणत्वेनान्वितस्य प्रतियोगितया भेदेऽन्वयः ।
त्यर्थे प्रतियोगितयानन्विते अर्थान्तरे संपन्न
र्थे प्रकारतयाऽन्वेति संपन्नक्षीरतमा चाभेदसं

सामान्यभेदोऽभेदश्च षष्ठ्यर्थः। आकाङ्क्षा
कृष्णाभिन्नगोभिन्नसामान्यभेदः संपन्नक्षीरपदा
। संपन्नक्षीरत्वावच्छिन्नत्वं च तयोः सम्ब
। कृष्णोपरि अभेदोपरि प्रकृत्यर्थौ गौरन्वेति ग
ष्णावच्छिन्नोऽभेदश्च तादृशसंपन्नक्षीरगवाभि
संबन्धः। एवं च गवाभिन्ना कृष्णा कृष्णाभि
यभिन्नसंपन्नक्षीराभिन्ना इति बोध इत्याहुः।
न्नसामान्यभेदे क्षत्रियाणां कर्णः प्रचुरयद
रोधात् कर्णभिन्नभेदादौ च शक्तिकल्पने
।

अन्ये तु अभेदः षष्ठ्यर्थः स प्रकारतया क्षीरपदा
र्थयोरन्वेति गवाभिन्नकृष्णगवाभिन्न (तम
त्वविशिष्टव्यापकत्वविशिष्टयोर्भेदः) (वा भि
रतमा अभिन्नेति बोध इत्याहुः) (क्षीरपदा
र्थस्याधिकरणत्वे) (स्याधिकरणतयान्वयः।
:) (गवाभिन्नकृष्णसंपन्नक्षीर) चैत्रेण पच्यते
दौ तृतीयार्थः कृतिः। सा च विषयत्वरूप
न्वेन पाके स चात्मनेपदार्थे फले। एवं च चै
यपाकजन्यफलाश्रयस्तण्डुल इति बोधः।
तीत्यत्र घटविषयकवर्तमानज्ञानाश्रय इति बो
ज्ञायते घट इत्यत्र निष्ठत्वं तृतीयार्थः। विष
तार्थः। तेन घटश्चैत्रनिष्ठवर्तमानज्ञानविषय

कोऽपि प्रकारतयान्वेति । नाख्यातार्थे धात्व
ायेव भानात् । तथा च चैत्रवृत्तिपाकीयकृति
ान् इति बोधः । संख्याकालव्यतिरिक्ताख्या
ावनार्था इतरानन्वितप्रथमान्तपदोपस्थाप्येऽन्व
ख्यातार्थसंख्यान्वयस्तेन चैत्रेण स्थीयते चैत्रा
चैत्रैः स्थीयते इत्यत्र संख्याया अनन्वयेन स
एकवचनप्रयोगोऽपि सङ्गच्छते प्रथमातिक्रमे क
ात् । अत्र धात्वर्थस्य विशेष्यत्वादितरानन्वित
संख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तदोपस्थाप्यत्वमुक्तम्
व सुखमित्यत्र चन्द्रे भावनान्वयवारणायेतर
मुक्तम् ।

नु चन्द्रस्येतरान्वयानिराकाङ्क्षत्वादेव न
न्वय इत्याह । तन्न । नीलघटं जानातीत्यत्र क
तेऽपि घटे नीलान्वयवदितरप्रकारीभूतेऽपि प
याः प्रकारतयाऽन्वये निराकाङ्क्षत्वाभावाद्विशे
मत्र चन्द्रस्यान्वये निराकाङ्क्षत्वमिति दिक् ।

मूश्च यत्नवाचकत्वं न तद्व्यो व्यापारसं
मात्रे बीजादौ बीजं करोतीति न प्रयोगः । तथा
कर्तृपदप्रयोगो गौणः ।

नु कृञो यत्नवाचकत्वे पाकं करोतीत्यत्र पाक
ातिमान् इति बोधः स्यादिति चेन्न । तत्राख्या
थे लक्षणाङ्गीकारस्योभयसंमतत्वात् । चै

ाव । न च धातूत्तरप्रत्ययत्वेनैव कृतौ शक्ति
देपदे निरूढलक्षणेति वाच्यम् । भावकृतोऽ
ग्रकतापत्तेः । न चैत्रः पक्तेत्यत्र पाककृतिम
विान्वयबोधात् सामानाधिकरण्यमसिद्धम् ।
र्थकृतेर्भेदेनान्वयासम्भवः । अर्थवद्धातुरप्रत्य
कृत्प्रत्ययव्याहृत्तस्यैव नामत्वादिति वाच्यम्
तृप्यतीत्यादौ अन्वयप्रसङ्गाद् । भोजनकृतेस्त
भावात् । यदि च तत्र कृतिलक्षणया कृत
व्यतीति बोधादन्यत्र कृतेर्भेदेनाख्यातार्थान्वये
दा कृतौ शक्तिरनिवार्या लाघवात् । न च भो
र प्रयोगापत्तिः । पचति गुण इति प्रयोगवत्
प्रत्ययोपस्थाप्यकृतेः समवायसम्बन्धेनैवा-
दिति दिक् ।

।भाकरास्तु क्रियानुकूलव्यापारो धात्वर्थः ।
ाख्यातार्थः । तथा च तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डु
क्रियानुकूलव्यापाराश्रय इति बोधः । तत्र । यत्र
सङ्गात् ।

त्वं धात्वर्थौ व्यापाराख्यातार्थौ वृत्तित्व
ोयार्थः । तथा च तण्डुलवृत्तिफलानुकूलव्यापार
धः । एवमन्यत्रापि इति मण्डनमिश्राः ।

संसर्गाभावोऽन्योऽन्याभावश्च नञर्थः । तत्रान्य
कावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिबलल

ङ्गीकारादिति केचित् ।

परे तु अन्वयितावच्छेदकसम्बन्धावच्छि
गिताकत्वं व्युत्पत्तिसिद्धं कम्बुग्रीवादिमान्नास्ती
ताद्रूप्यम् । अतस्तदवच्छिन्नप्रतियोगिता द
ासते इत्याहुः । तन्न । गुणे सत्ता नास्तीति
: । विशिष्टसत्तात्वस्यान्वयितावच्छेदकसमनि
दवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य गुणे सत्वात्
स्तु अन्वयितावच्छेदकसमनियतो यः कश्चि
छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिसिद्धं वाच्यम्
म्बुग्रीवादिमत्त्वस्यापि अन्वयितावच्छेदकसमा
दोषा... वस्थ्यात् । तथा चान्वयितावच्छेदकव्या
मत् धर्मः, तदवच्छिन्ना प्रतियोगिता संसर्ग
न चोपसर्गवर्ज्योऽपि तात्पर्यग्राहकत्वेन यो
भूतले न घट इत्यादौ घटादिपदानां घटात्यन्ता
व बोधे निमर्थे नञः शक्तिरिति वाच्यम् ।

... न घट इत्यत्र नामार्थस्यान्योन्याभा
...नादावन्वयात् । अभावबोधे लक्षणायां भू
भेदप्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धात् ।

... च नेदं चैत्रस्येत्यत्र सुबुत्तिमतो लक्षणानङ्गी
स्येत्यभावबोधो न स्यात् । न च सुबुत्तिमतो
प्यर्थान्तरे लक्षणानङ्गीकारान्नोक्तदोष इति ।
ातिपदिकस्यापि तद्भिन्नार्थेऽर्थे लक्षणायैव बो
ारकादीनामपि ...

बोधासम्भवो निरस्तः। स्वत्वस्य षष्ठ्यर्थत्वेन
न्येन तस्याभावबोधसम्भवात्।
जन्यत्वं ज्ञाप्यत्वं अवधिमत्त्वं च पञ्चम्यर्थो
ापकत्वमवधित्वं च।
सप्तम्यर्थोऽप्याधेयत्वं न त्वाधारत्वमित्यादि

नञः शक्तिवत् प्रजयतीत्यादौ प्रकर्षजयबोध
शक्तिरनिवार्येति चेन्न। उपसर्गस्य नामत्वे
न्यथासम्भवाद्धातोरेव लक्षणाङ्गीकारात्।
कर्षे लक्षणायां जयस्य शक्यत्वेन धात्वर्थे प्रकृ
ापकृत्तित्वविरोधः प्रकृष्टजये लक्षणायां तु तः
शक्यसम्बन्धरूपलक्षणासम्भव इति वाच्यम्
स्वरिणान् स्वसम्बन्धस्य सत्त्वाच्छक्यतावच्छे
ण तद्बोधे लक्षणाङ्गीकारात्। यथा द्रव्यपदः
धे लक्षणेति दिक्।
चेष्टाप्रमाणं पृथक् स्वीकरणीयं तथा संप्रा
बोधस्य सर्वसिद्धत्वात्। कियन्तो घटा इ
ङ्गीप्रदर्शने दशत्वस्य घटे ज्ञानात्। एवं चेष्
ष्यविशेषज्ञानात् मानान्तरस्य तदानीमभावा
णान्तरमिति चेन्न। तादृशचेष्टया तदर्थबो
ानादेवार्थबोधसम्भवान्मानान्तरकल्पने गौ

ज्ञानादिधारविज्ञान आत्मा नादनुमानात्सम्भ
संख्याया दशत्वसङ्ख्याऽव्यभिचरितत्वादिति
पर्याप्तिरूपसम्बन्धेन दशत्वसङ्ख्याऽव्यभिच
समवायेनाऽव्यभिचरितत्वात् । यथा अत्र श
न्तीत्यवगतेऽयं देशो दशघटवान् शतघटवत्त्व
कारेणानुमानसम्भवात् ।

ऐतिह्यमव्यविदितकर्तृकः शब्दः प्रमाण
प्रमाणमेव नो चेदप्रमाणमेवेति सिद्धं चत्वारि
णीति ।

ननु प्रमात्वसिद्धौ सर्वमिदं स्यात् । न
क्षेण शक्यग्रहम् । ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वात् । अन
ज्ज्ञानादिधारा स्यान्न तु विषयान्तरसंचार इ
कारामेव ज्ञानं सर्वं घटमहं जानामीत्याकारकं
मेयविषयकमित्याहुः । तन्न ।

चाक्षुषज्ञाने रूपवत एव द्रव्यस्य योग्यत्वे
नज्ञानस्य पूर्वमसिद्धत्वादसन्निकृष्टत्वाच्च । ज्ञा
रस्यत्वात्तथा ज्ञानानुमानमिति भट्टमतं निरस्तं
नरूपसाध्याप्रसिद्ध्यानुमानासम्भवाच्च । तस्मा
शेन ज्ञाततालिङ्गकानुमित्या वा प्रमात्वग्रहः
किं तु मनसैवेति मुरारिमिश्राः ।

तथा हि ज्ञानं मानसमित्युभयसम्मतं त
ज्ञानानन्तरं मनः संयुक्तसमवायेन तज्ज्ञानं उ
घटत्वविशिष्टस्य पूर्वमुपस्थितत्वेन भानं निर्विव
रतो ज्ञाने सम्बन्धो घटत्ववद्विशेष्यता सा च

विशेष्यकत्वे सति घटत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण
नुव्यवसायेन सुग्रहं ज्ञानत्वघटितमपि सुग्र
योग्यत्वेन भानाङ्गीकारादित्याहुः ।
। वह्निगुञ्जापुञ्जयोर्गुञ्जावह्नीति भ्रमव्यावृ
त्त्यावच्छिन्नं तत्प्रकारकत्वं तद्वाच्यम् ।
योरवच्छेद्यावच्छेदकभावो ग्रहीतुं शक्यः
वसायेन पूर्वोक्तरीत्या तद्विशेष्यकत्वतत्प्रक
ने द्वितीयानुव्यवसायेनोपस्थितयोस्तयोः र
ऽवच्छेद्यावच्छेदकभावः शक्यग्रह इति पर
पग्रहो न तु स्वतः । तदप्रामाण्याग्राहकयाव
ग्राह्यत्वस्य तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानग्र
वत्तदनुव्यवसायग्राह्यत्वादिरूपस्य या स्वत
नयादेव द्वितीयानुव्यवसायेन गृहीते प्रामाण्य
नुमानादिनापि ग्रहः सम्भवतीति नाप्रसिद्ध
तानसिद्ध्यर्थं कुसृष्ट्यादरणमिति दिक् ।
त्वजातिमत्कर्म । तथोक्तमेव ।
ान्यविशेषसमवायाभावाख्याः पदार्था उक्त
व पदार्थाः ।
ारस्य नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ क्रियासङ्ग
योगाव्यवच्छेदः शक्यः । शङ्खः पाण्डुर एवे
षणसङ्गतस्यायोगाव्यवच्छेदः । पार्थ एव धनुर्ध
वेशेष्यसङ्गतस्यान्ययोगाव्यवच्छेद इति प्राञ्चः
स्तु चैत्रस्यैवायं भ्राता मैत्रस्यैवेदमित्याद्यनुरो

ध्यादित्रयान्तर्गतम् । गुणेऽपि वृत्तेः । न
वे मानाभावः । अन्यथा पिङ्गादृष्येत्यत्रा
साधनत्वप्रतीत्या स्वत्वाश्रयस्य क्रयसाधन
तद्वृत्तित्वसिद्धेः । नापि सामान्यादिकम् ।
। सति विनाशित्वात् ।

ननु तत्र मानाभावः । तथा हि । स्वत्वाश्रय
ऽपि तत्सत्त्वस्य संशयभ्रमयोजायमानत्वे
नाप्राह्यत्वात् । न च प्रतिग्रहादिज्ञानसत्त्व
म् । स्वत्वजनकज्ञानविशेषस्य प्रतिग्रहपद
स्याश्रयापत्तेः । न च प्रतिग्रहादिक्रिया कर्तृ
निका कर्तृकर्मनिरूप्यक्रियात्वात् गमनक्रिया
क्रियायां ध्वंसप्रागभावानवच्छिन्नसत्त्वप्रति
र्तृनिरूप्यायां कर्मशून्यायां कर्मसम्बन्धजनिय
ार इति कर्मपदम् । घटं जानातीत्यत्र विषयत्व
ायां व्यभिचारवारणाय कर्तृपदम् । ज्ञानरूपत्रि
निरूप्येति तद्वारणाय विगीतत्वं क्रियावि
चौर्यादिक्रियायां न व्यभिचारः । न च गमन
तत्वात् सम्भवः । उत्तरसंयोगावच्छिन्नस्य प
ा संयोगस्य विभक्तयोभयनिरूप्यत्वेन दृष्टा
दनुमानात्तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । ग्रामं
ा त्यागक्रियायां व्यभिचारादप्रयोजकत्वाच्च
एतेन क्रिया कर्तृकर्मनिष्ठधर्मजनिका फलाश्र

पापत्ते। अथ प्रतिग्रहानन्तरं यथेष्टविनियोगाद्
कार्यकारणभावः। न च कालान्तरभाविविनियोगं
त्याशुविनाशिनः प्रतिग्रहस्य द्वारं विना कारण
ति द्वारत्वेन स्वत्वसिद्धिः। तच्च प्रतिग्रहादि
नादिना न नश्यति तच्च स्वधननिष्ठं स्वामि

इदं ममेति ज्ञानरूपप्रतिग्रहस्य स्वत्वजनक
व्येऽपि ममेदमिति ज्ञानात् स्वत्वापत्तेः। न
ते स्वत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात्परकीयद्रव्ये पर
रस्यान्यस्य स्वत्वोत्पत्तिरिति वाच्यम्। दे
न मम किं तु यज्ञदत्तस्येति ज्ञानाद्देवदत्तस्व
ममेति यज्ञदत्तातिरिक्तज्ञानाद्यज्ञदत्तातिरि
त्र स्वत्वोत्पादापत्तेः। न च देवदत्तस्य नेदं म
दत्तस्येति ज्ञानविषयतया विशेषेण स्वत्वोत्प
ावान्न यज्ञदत्तातिरिक्तस्वत्वोत्पत्तिरिति य
ज्ञदत्तस्य स्वत्वाभाववति देवदत्तस्य ...दृशज्ञ
त्वोत्पादापत्तेरिति चेन्न। स्वत्वं प्रति स्वत्व
कत्वेन तत्र स्वत्वानुत्पत्तेः। ज्ञानद्वयस्य त
। नाशकं तु स्वत्वे इदं न ममेति ज्ञानम्। न
व्येऽपि यज्ञदत्तस्य न ममेति ज्ञानात्स्वत्व
पः। यज्ञदत्तस्वत्वस्यापि द्रव्यनिष्ठसम्बन्धि
दत्तस्वत्वनाशे तदीयज्ञानवद्वेतुत्वादिति चेन्न
न्तरं यथेष्टविनियोगात्तत्रापि द्वारत्वेन स्वत्व

तस्यैव तद्धेतुत्वमस्तु किं तेन । अपि च यथेष्ट
येष्टसाधनताज्ञानाधीनत्वेन स्वत्वानपेक्षणाच्च
ननु कथं तर्हि स्वत्वव्यवहारः प्रतिग्रहादिवि
षयेन्न । विषयत्वस्य विषयस्वरूपतया दत्तेऽपि
हारापत्तेः । प्रतिग्रहरूपत्वे च तन्नाशकाले स्वत्व
त्तेः । किं च पितृमरणस्य निर्विषयत्वाया तद्विष
येन धनेषु स्वत्वव्यवहाराभावापत्तेः । मरणा
ज्ञानविषयत्वेन तद्व्यवहार इति चेन्न । पुत्राज्ञा
दिविनियोगेनोदासीनस्य प्रत्यवायो न स्यात्,
च स्यादिति चेन्न । यादृशोपायव्यतिरेके वि
नश्यत्तादृशोपायसमानकालीनाः शास्त्रादिवि
तादृशोपायविरोध्युपायानां यावन्तोभावास्त
विशिष्टशास्त्राविरुद्धतादृशोपायसमयेऽस्मदृष्टि
त्वेनैव स्वत्वव्यवहारसम्भवात् । उपायत्वये श
स्त्रित्वविशेषणान्न चौर्योपात्तचौर्यानीतयोः स्व
दा येन रूपेण विनियोगोपायता तेन रूपेण श
द्धत्वं वक्तव्यम् । तेन कृष्या ब्राह्मणनिषिद्धप्रति
मार्जितेन च स्वत्वाभावः । कृषित्वेन प्रति
विनियोगोपाये न निषिद्धता किं तु ब्राह्मण
स्वात्प्रतिग्रहत्वेनेति ।

अ केचित् । उत्तरकालीनविनियोगस्य विनियोग
ासत्त्वे स्वीये परकीये च दर्शनेन तत्क्रियादेरकी
त् । स्वत्वाप्रतीतौ शास्त्रनिषिद्धत्वस्याप्यज्ञानोत्

तुस्य पतृक स्वत्व पितृमरणादेव परं तु पु
शेषृ मतृमरणस्य स्त्रीस्वत्वकारणत्वकल्पनात् ।
मध्येऽपि मातुः स्वत्वमुत्पद्यतेऽन्यथोदासीन
गान्न प्रत्यवेयात्, पुत्रजन्मना च तत्स्वत्वं नश्य
ापि पुत्रस्य पितृमरणादुत्पद्यते ।

ं प्रतिग्रहादिलभ्यभूम्यामुसन्नधान्यादौ स्व
त्वादुत्पद्यते क्रयादिगृहीतदुग्धादिजन्यदध्य
दुग्धपरमाणुस्वत्वत्वेन जन्यम् । न च तज्जा
ादस्त्यत्स्वत्वेन चेत्तर्हि कालान्तरे स्वदुग्धपरमा
ण्यान्तरेऽपि तत्स्वत्वस्यापत्तिरिति वाच्यम् ।
वस्य स्वजन्यस्वत्वत्वेन नाश्याङ्गीकारात् । अत
दजन्यसंस्कारवदात्मनिष्ठं स्वत्वमिति परास्त
भिः पटोत्पादने स्वत्वाभावापत्तेः । तदवयवे
ात् । दशभ्रातृणां धननिरूपितदशत्वस्वीकारापे
रूपितमेकमेव धने स्वत्वमिति लाघवाच्च
धनेषु एकस्य तव दशस्वत्वानि न तु दशधनानां
मित्यमिति लाघवमिति वाच्यम् । तत्र तथा
स्वीकारात् । अन्यथा एकस्य दानेन स्वत्वन
पि स्वत्वाभावप्रसङ्गात् । न च दशभ्रातृकस्
शास्तत्स्वत्वनाशे भ्रात्रन्तराणां तत्र स्वास्वा
तत्रापि नानास्वत्वस्वीकारो दुर्वार इति वाच्य
नाशस्यैव तत्स्वत्वनाशे हेतुत्वात् । न च त
स्वत्वानुपपत्तिप्रसङ्गः । तत्स्वत्वं प्रति. तत्स्व

दृष्टान्तेषु लक्षणनिरूपितमेकमेव वास्तु
रूपितमेकं धर्मे स्वरूपमिति केचित् । प्रमाण
मध्यैवान्तर्भावात्, शक्तिसादृश्यादीनामति
रिक्तत्वाच्च सप्तैव पदार्थाः ।

इति धारापुरनिवासिलक्ष्मणदेवात्मजमाधवदेवविरचितो

न्यायसारः समाप्तः ।

शुभम् ।